

BURSA TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ❖ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**NEO-LİBERAL EKONOMİ POLİTİKALARININ TÜRKİYE’DE TARIM
SEKTÖRÜ ÜZERİNE ETKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Cengiz FAKI

**Uluslararası Ekonomi Politikası Anabilim Dalı
Uluslararası Ekonomi Politikası Programı**

Ocak 2022

BURSA TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ❖ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**NEO-LİBERAL EKONOMİ POLİTİKALARININ TÜRKİYE’DE TARIM
SEKTÖRÜ ÜZERİNE ETKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Cengiz FAKİ
(19297531070)**

**Uluslararası Ekonomi Politikası Anabilim Dalı
Uluslararası Ekonomi Politikası Programı**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Hilal YILDIRIR KESER

Ocak 2022

BTÜ, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün 19297531070 numaralı Yüksek Lisans Öğrencisi Cengiz FAKI ilgili yönetmeliklerin belirlediği gerekli tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı “NEO-LİBERAL EKONOMİ POLİTİKALARININ TÜRKİYE’DE TARIM SEKTÖRÜ ÜZERİNE ETKİLERİ” başlıklı tezini aşağıda imzaları olan jüri önünde başarı ile sunmuştur.

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Hilal YILDIRIR KESER

.....

Bursa Teknik Üniversitesi

Jüri Üyeleri: Doç. Dr. Meryem Filiz BAŞTÜRK

.....

Uludağ Üniversitesi

Jüri Üyeleri: Doç. Dr. Hüseyin ÇETİN

.....

Bursa Teknik Üniversitesi

Teslim Tarihi:

Savunma Tarihi: 24/01/2022

İNTİHAL BEYANI

Bu tezde görsel, işitsel ve yazılı biçimde sunulan tüm bilgi ve sonuçların akademik ve etik kurallara uyularak tarafımdan elde edildiğini, tez içinde yer alan ancak bu çalışmaya özgü olmayan tüm sonuç ve bilgileri tezde kaynak göstererek belgelediğimi, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim.

Öğrencinin Adı Soyadı: Cengiz FAKI

İmzası:

XXXXXXXXXX

Değerli annem, babam, sevgili eşim Aslı ve tüm çiftçilere

ÖNSÖZ

“Neoliberal Ekonomi Politikalarının Türkiye’de Tarım Sektörü Üzerine Etkileri” adlı bu çalışma Bursa Teknik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası Ekonomi Politikası Tezli Yüksek Lisans Programı kapsamında yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.

Mensubu olduğum tarım sektörünün daha iyi seviyelere gelmesine katkıda bulunmak amacıyla yazdığım tez çalışması Türkiye tarımına ve tüm çiftçilere yol gösterici olması dileğiyle hazırlanmıştır. Bu çerçevede literatüre bir nebze katkı sağlamaya çabalayacaktır.

Tez yazma sürecimin en başından sonuna kadar bilgi birikimini benden esirgemeyen her zaman desteğini hissettiren değerli danışmanım Doç. Dr. Hilal YILDIRIR KESER’e teşekkür ederim.

Hayatım boyunca maddi manevi tüm desteğini gösteren sevgili annem Selma FAKI ile çiftçiliğe ömrünü adanmış babam Çiler FAKI’ya teşekkür ederim.

Son olarak gerek lisans gerekse yüksek lisans süreçlerinde beraber çalıştığım sevgili eşim Aslı Alev FAKI’ya beni her zaman cesaretlendirdiği ve destek olduğu için teşekkür ederim.

Ocak 2022

Cengiz FAKI

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
ÇİZELGE LİSTESİ.....	xi
ŞEKİL LİSTESİ.....	xii
ÖZET.....	xiii
SUMMARY	xiv
1. GİRİŞ.....	1
1.1 Problem	3
1.2 Kapsam.....	3
1.3 Amaç	3
1.4. Önem	3
1.5. Yöntem	4
2. NEOLİBERALİZM VE TARIM	5
2.1. Neoliberalizm	5
2.1.1. Neoliberalizmin tanımı ve tarihsel süreçte ortaya çıkışı.....	5
2.1.2. Neoliberal ekonomik büyüme ve kalkınma	9
2.1.3. Dünya’da neoliberal politikaların yayılması.....	15
2.2. Tarım Sektörü ve Kapsamı	16
2.2.1. Tarımın tanımı ve ortaya çıkışı.....	16
2.2.2. Tarım sektörünün genel ve yapısal özellikleri.....	18
2.2.3. Tarımın büyüme ve kalkınma sürecindeki önemi ve etkisi	22
3. NEO-LİBERALİZM ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE’DE TARIMIN DEĞERLENDİRİLMESİ	25
3.1. 1980’e Kadar Türkiye’de Tarım Sektörünün Kısa Bir Değerlendirmesi	25
3.1.1. 1923-1950 yılları arası değerlendirme	25
3.1.2. 1950-1980 yılları arası değerlendirme	33
3.2. 24 Ocak Kararları ve Türkiye’de Neoliberalizm.....	42
3.3. Türkiye’de Tarımsal Üretim ve Potansiyel	47
3.4. Türkiye’de Tarım Sektörünün Ekonomik Rolü.....	55
3.4.1 Tarımın GSYİH’ye katkısı.....	56
3.4.2 Tarımın istihdama katkısı	59
3.4.3. Tarımın ihracat ve ithalat içerisindeki payı	60

4. NEOLİBERAL EKONOMİ VE TARIM POLİTİKALARININ TARIM SEKTÖRÜNE ETKİLERİ: 1980 SONRASİ DÖNEME İLİŞKİN DEĞERLENDİRMELER	69
4.1. 1980 Sonrası Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Etkileri	69
4.1.1. 1980-2002 yılları arasında uygulanan ekonomi politikaları ve etkileri....	69
4.1.2. 2002-2020 yılları arasında uygulanan ekonomi politikaları ve etkileri....	88
4.2. 1980 Sonrası Uygulanan Tarım Politikaları ve Etkileri	96
4.2.1. 1980-2002 yılları arasında uygulanan tarım politikaları ve etkileri	96
4.2.2. 2002 ve sonrasında uygulanan tarım politikaları ve etkileri.....	103
4.3. Türkiye’de Tarım Sektörünün Karşılaştığı Sorunlar ve Çözüm Önerileri	111
5. SONUÇ	117
KAYNAKLAR	120
ÖZGEÇMİŞ.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ARIP	: Tarım Reformu Uygulama Projesi
BİST	: Borsa İstanbul
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CIA	: Merkezi İstihbarat Teşkilatı
DB	: Dünya Bankası
DGD	: Doğduran Gelir Desteği
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
FED	: Federal Reserve
GATT	: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
HAVAŞ	: Hava Alanları ve Yer Hizmetleri Anonim Şirketi
İMKB	: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası
ILO	: Uluslararası Çalışma Örgütü
IMF	: Uluslararası Para Fonu
KDV	: Katma Değer Vergisi
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsleri
KKBG	: Kamu Kesimi Borçlanma Gereği
MGK	: Milli Güvenlik Kurumu
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
MSP	: Milli Selamet Partisi
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
OVP	: Orta Vadeli Plan
ÖTV	: Özel Tüketim Vergisi
POAŞ	: Petrol Ofisi Anonim Şirketi
PTT	: Posta ve Telgraf Teşkilatı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCMB	: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası

TDK	: Türk Dil Kurumu
TEK	: Türkiye Elektrik Kurumu
TEKEL	: Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri
THY	: Türk Hava Yolları
TİGEM	: Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü
TMO	: Toprak Mahsulleri Ofisi
TMSF	: Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu
TL	: Türk lirası
TÜFE	: Tüketici Fiyatları Endeksi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TÜPRAŞ	: Türkiye Petrol Rafinerileri Anonim Şirketi

ÇİZELGE LİSTESİ

Sayfa

Çizelge 3.1. 1952-1957 Pamuk ve Buğday İç Satış Fiyatları Kg/kuruş	35
Çizelge 3.2. Tarımdaki Mülk Topraklarının Dağılımı	40
Çizelge 3.3. Tarımdaki Mülk Topraklarının Dağılımının Özeti	40
Çizelge 3.4. Verim Artırıcı Başlıca Giderler ve Makineleşmede Gelişmeler.....	41
Çizelge 3.5. 1-2 ve 3. Planlı Dönemlerin Tarım Sektörüne Sabit Yatırım Hedefleri ve Gerçekleşme Oranları.....	41
Çizelge 3.6. 1, 2 ve 3. Plan Dönemlerinde Hedeflenen ve Gerçekleşen Büyüme Hızları.....	42
Çizelge 3.7. Türkiye’de Ekilen/Dikilen Tarım Alanları	48
Çizelge 3.8. Türkiye’de Kimyasal Gübre Kullanımı (Ton).....	49
Çizelge 3.9. Türkiye’de Tarımsal İlaç Kullanımı (Ton)	50
Çizelge 3.10. 2019 ve 2020 Yılı Tahıl ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Üretim Miktarları	51
Çizelge 3.11. 2019 ve 2020 Yılı Sebze Ürünleri Üretim Miktarı (Ton).....	52
Çizelge 3.12. 2019 ve 2020 Yılı Meyve, İçecek ve Baharat Üretim Miktarı (Ton) ..	53
Çizelge 3.13. Tarım, Gıda ve İçecek Sektörünün 2020 Yılı İhracat, İthalat ve Dış Ticaret Dengesi Değerleri (Milyar \$).....	63
Çizelge 4.1. 1979-1993 Yılları Arasında Türkiye’nin Makroekonomik Göstergeleri	78
Çizelge 4.2. 1994-2002 Yılları Arasında Türkiye’nin Makroekonomik Göstergeleri	88
Çizelge 4.3. 2002-2010 Yılları Arasında Türkiye’nin Makroekonomik Göstergeleri	90
Çizelge 4.4. 2002-2010 Bütçe ve Cari Dengenin GSYH’ye Oranları ve Dış Borç Miktarı.....	91
Çizelge 4.5. 2010-2020 Yılları Arasında Türkiye Ekonomisinin Makroekonomik Göstergeleri	93
Çizelge 4.6. 1993’ten 2000 Yılına Kadar Özelleştirilen Tarımsal KİT’ler	99
Çizelge 4.7. Bazı Tarımsal Ürünlerin 1980-2000 Yılları Arasındaki Üretim Miktarı (Bin Ton).....	101
Çizelge 4.8. 1983-1988 Buğday, Arpa, Çavdar, Yulaf Fiyatları TL/kg	102
Çizelge 4.9. 2002-2020 Yılları Arasında Türkiye’de Tarım Sektörünün Makroekonomik Göstergeleri (%)	103
Çizelge 4.10. 2018 Yılı Mazot ve Gübre Desteği (TL/Da).....	106
Çizelge 4.11. 2021 Yılı Mazot ve Gübre Desteği (TL/Da).....	106
Çizelge 4.12. 2002-2021 Gübre Fiyatları (Ton)	109

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 3.1. 1938-1948 Yılları Arasında Türkiye’de Buğday Ekim (Ha) ve Üretim Miktarları (Ton)	31
Şekil 3.2. 1938-1948 Yılları Arasında Türkiye’de Buğday Verim Miktarı (Kg) (Türkiye Buğday Ekiliş-Üretim-Verim ve TMO Alımları, 2019)	31
Şekil 3.3. 2000 Yılı Sonrası Tarım, Ormancılık ve Balıkçılığın Cari Fiyatlarla GSYİH (Milyar TL)	56
Şekil 3.4. 2011 Yılı Sonrası Cari Fiyatlarla GSYİH (Milyon dolar)	57
Şekil 3.5. Tarımın Cari Fiyatlar ile GSYH İçerisindeki Payı (%)	58
Şekil 3.6. Türkiye’de Tarım, Orman ve Balıkçılık Sektörü Gelişim Hızları (%).....	59
Şekil 3.7. Yıllara Göre Tarımın İstihdam İçerisindeki Payı (%)	60
Şekil 3.8. Tarım, Gıda ve İçecek Sektörünün 2014 Sonrası İhracat, İthalat ve Dış Ticaret Dengesi Değerleri (Milyar \$).....	62
Şekil 4.1. 2002-2010 Yılları Arasında Türkiye’de Kişi Başına Düşen Milli Gelir (\$)	92
Şekil 4.2. 2010-2020 Yılları Arası Kişi Başına Düşen Milli Gelir (\$)	95
Şekil 4.3. Türkiye’nin 2011-2020 Yılları Arasındaki Dış Borç Miktarı (Milyar \$)..	96
Şekil 4.4. 1998-2001 Tarım Ürünleri İç Ticaret Hadleri Endeksi (1994=100 Kabul Edilmiştir)	100
Şekil 4.5. 2017 ve 2021 Yılı Fark Ödemesi Destekleri Miktarı (kr/kg)	105
Şekil 4.6. 2002-2021 Ortalama Mazot Litre Fiyatları (TL)	108
Şekil 4.7. Seçilmiş Ülkeler, Avrupa ve Dünya Buğday Verim Ortalaması (kg/da)	111

NEO-LİBERAL EKONOMİ POLİTİKALARININ TÜRKİYE’DE TARIM SEKTÖRÜ ÜZERİNE ETKİLERİ

ÖZET

Tarım sektörünün Türkiye ekonomisine katkısı yadsınamaz bir gerçekliktir. Tarım politikaları tarihsel süreç boyunca değişim göstermiştir. 1970’ler sonrasında dünyada yaygınlaşmaya başlayan neoliberal politikalar Türkiye’de de 24 Ocak 1980 Kararları ile karşılığını bulmuştur. 24 Ocak Kararları neticesinde Türkiye’de ekonomi ve tarım politikalarında birçok değişim meydana gelmiştir. Tarım sektöründe uygulanan politikaların temel amaçları verimliliğin ve rekabetin artırılması, gıda güvenliğinin sağlanması ve sürdürülebilir tarıma ulaşmaktır. Bu amaçlar doğrultusunda uygulanan politikaların tarımsal üretimdeki çıktıyı nasıl etkilediği en önemli husustur. Bu kapsamda çalışma neoliberal ekonomi ve tarım politikalarının Türkiye’de tarım sektörünü ne yönde etkilediğini incelemek amacıyla yazılmıştır. Bu çalışmanın temel sorusu 1980 sonrası uygulanan ekonomi politikalarının günümüz tarım sektörüne yansımalarını tespit etmektir. Neoliberal ekonomik görüşün hâkim olmasıyla beraber ortaya çıkan değişimlerin tarımsal üretimde ne gibi sonuçlar doğurduğu incelenecektir. Neoliberal ekonomi politikalarını ortaya çıkaran temel görüşlerden, dünyada uygulanan politikaların benzerlerinin Türkiye’de ne şekilde uygulandığı ele alınmıştır. İncelemelerin sonucunda neoliberal ekonomi politikalarının gerek yöntem gerek ise uygulama yanlışlıklarından kaynaklı tarım sektöründe negatif etkiler doğurduğu görülmüştür. Tarım sektörünün potansiyel üretim miktarı ile mevcut üretim miktarı arasındaki fark sektör mensupları ve ülke açısından tatmin edici olmadığı görülmüştür. Tez çalışmasının amacına, sonuçlarına, önermesine yönelik nitel bir araştırma yöntemi uygulanmıştır. Çalışmanın konusu bağlamında ulusal ve uluslararası kurum ve kuruluşların değerlendirme ve verilerinden ikincil kaynak olarak faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Neoliberalizm, Tarım Politikaları, Türkiye Ekonomisi, 24 Ocak Kararları*

THE EFFECTS OF NEOLIBERAL ECONOMIC POLICIES ON THE AGRICULTURAL SECTOR IN TURKEY

SUMMARY

The contribution of the agricultural sector to the Turkish economy is undeniable. Agricultural policies have evolved throughout the historical process. After the 1970s, neoliberal policies became popular around the world and similarly in Turkey with the Decisions of January 24, 1980. The January 24 Decisions resulted in many changes in the economic and agricultural policies in Turkey. The main objectives of the policies implemented in the agricultural sector are to increase productivity and competition, ensure food safety and achieve sustainable agriculture. How the policies implemented for these purposes affect the output of agricultural production is of utmost importance. In this regard, the study will examine how the neoliberal economy and agricultural policies influence the agricultural sector in Turkey. The key question in this study is to identify the effects of the economic policies of the post-1980s on today's agricultural sector. The consequences of the changes that emerge after the domination of the Neoliberal economic outlook in agricultural production will be examined. From the fundamental views that determine the Neoliberal economic policies, it is discussed how similar policies that are applied in the world are applied in Turkey. The reviews have shown that the neoliberal economic policies have negative effects on the agricultural industry due to method and application errors. The difference between the potential production amount and the current production amount of the agricultural industry is not satisfactory for the industry and the country. A qualitative research method was applied that focused on the purpose, results, and proposition of the thesis study. Evaluation and data of national and international institutions and organizations are utilized as secondary sources in the context of the study.

Keywords: *Neoliberalism, Agricultural Policies, Turkish Economy, January 24 Decisions*

1. GİRİŞ

Dünya’da 1970’lerden sonra ivme kazanan neoliberal politikalar 24 Ocak 1980 tarihinde alınan İstikrar Programı Kararları ile Türkiye’de de uygulanmaya başlamıştır. 1980 sonrası sermaye hareketleri küreselleşme olgusuyla hız kazanmıştır. Bu durum piyasa ekonomisi anlayışının hâkim olmadığı ulus devletlerde içine kapanık olan ekonomik faaliyetleri değiştirmiştir. Dünya’da değişen ekonomik çerçeve Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund/IMF) ve Dünya Bankası’nın (World Bank/DB) az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere kaynak desteği amacıyla ortaya koyduğu bir dizi kurallar bütününe dayatmıştır. Türkiye’de bu kurallar bütünü uygulamak için birçok alanda yapısal değişiklikler ve reformlar yapmıştır. Şüphesiz ki bu reform ve değişiklikler 1970’lerde problem olan ekonominin düzeltilmesi için o günün şartlarında bir reçete niteliğindedir. Ancak tarihin her döneminde olduğu gibi geçmişte yapılan yenilikler gerekli altyapıyla desteklenmez ise gelecekte problem çıkaracağı aşikardır. 24 Ocak Kararları ve ardından gelen 12 Eylül İhtilali Türkiye’yi çok derin bir değişimin içine sokmuştur. 24 Ocak sonrasında 1980 öncesinde uygulanan ithal ikameci politikalar yerine piyasa ekonomisini benimsemiş, ihracata dayalı üretim yapma amacıyla hareket eden bir Türkiye ekonomisi ortaya çıkmıştır.

1980 sonrası Türkiye’de birçok sektörde olduğu gibi tarım sektöründe de yapısal reformların yapıldığı görülmektedir. Türk tarımında 1980 öncesi dönemde destekler bütçe içerisinde büyük bir paya sahip iken 1980 sonrasında bu durum tersine dönmüştür. Tarıma verilen destekler, teşvikler ve sübvansiyon ödemeleri bütçeye bir yük olarak görülmüştür. Bütçe açığının ortaya çıktığı her dönemde ilk önce karı az olan tarım sektörünün kemeri sıkılmıştır. Devlet-çiftçi anlayışı yerini sermaye-çiftçi anlayışına bırakmıştır. 24 Ocak 1980 ve 5 Nisan 1994 İstikrar Programlarının ardından Türkiye’de tarım 2001 Krizi, 2008 Küresel Krizi sonrasında birçok değişim ve dönüşüm geçirmiştir.

Türkiye 2000’li yılların başında gıda arzı ve tarımsal üretim konusunda kendi kendine yeten 7 ülkeden bir tanesi olarak adlandırılırken küreselleşen dünya politikalarına uyum sağlamaya çalışmasıyla birlikte bu özelliğini yitirmiştir. 2001 Krizi sonrası IMF ile yapılan Standby anlaşmaları çerçevesinde Dünya Bankası ile imzalanan yeni anlaşmalar Türkiye’yi tarıma yeni bir strateji ve yol haritası hazırlanmaya teşvik etmiştir.

Gelişmiş ülkelerin birçoğunda tarım sektörü temel sektör olarak görülmektedir. Tarım sektörünün asıl hedefi olan insanların beslenmesini sağlaması dışında sanayi sektörüne hammadde sağlama, istihdam kaynağı oluşturma, gıda bağımsızlığı yaratma ve dış ticaret fazlası elde etmek için önemli bir sektördür. Türkiye bulunduğu coğrafya ve iklim şartlarının elverişli olmasıyla tarım sektöründe büyük potansiyele sahip bir ülkedir.

Vergi sisteminin, desteklerin, teşviklerin, ithalat-ihracat politikalarının değişimi tarım sektöründe 2021 yılının şartlarını ortaya çıkarmıştır. 1980 sonrası yapılan her politika değişikliğinin yansımaları 2021 yılına kadar hissedilmiştir. Çok uluslu gıda şirketlerinin dünya üzerindeki tarıma etkileri Türk tarımında koruyucu kalkanların indirilmesi ile görülmeye başlamıştır. Sermaye-çiftçi ilişkisi küçük ve orta büyüklükte üretim yapan çiftçilerin mali yapısında bozulmaya sebep olmuştur. 1980 sonrası Türk tarımı giderek artan maliyetlerin, altyapı eksikliklerinin, eksik veya yanlış destekleme ve ticaret politikalarının baskısı altında kalmıştır. Bu kapsamda tez çalışmasının ilk bölümünde neoliberal politikaların nasıl ortaya çıktığı, kapsamı ve tanımı açıklanacaktır. Neoliberal politikaların dünyada büyüme ve kalkınma üzerindeki etkileri ve sonuçları incelenecektir. Sonrasında tarım sektörünün tanımı, bileşenleri, yapısı açıklanarak tarım sektörünün diğer sektörlere kıyasla, ekonomi üzerindeki büyüme ve kalkınmaya katkısı değerlendirilecektir.

Tez çalışmasının ikinci bölümünde Türkiye’de tarım sektörünün durumu 1923- 1950 ve 1950-1980 iki kısımda olmak üzere 24 Ocak Kararlarına kadar değerlendirilmesi yapılacaktır. 24 Ocak öncesi korumacı politikalar belirtilecek ve etkileri kıyaslanacaktır. Kalkınma planları çerçevesinde hedeflenen politikaların ve yapılan uygulamaların tarım sektöründeki makroekonomik verileri nasıl etkilediği incelenecektir. Sonrasında Türkiye’de tarımın üretimi değerlendirilerek mevcut tarımsal üretim potansiyeli üzerinde durulacaktır. Tarım sektörünün makroekonomik dengeye nasıl katkıda bulunduğu Gayrisafi Milli Hasıla’ya (GSMH), istihdama katkısı istatistiksel veriler ile desteklenerek açıklanacaktır. Buna ek olarak tarımın dış ticaret içerisindeki rolünü açıklamak maksadıyla ihracat ve ithalat içerisindeki payı belirtilecektir.

Tez çalışmasının son bölümünde 1980 sonrası uygulanan ekonomi ve tarım politikalarının tarım sektörü üzerinde bıraktığı etkiler değerlendirilecektir. Bu

politikaların uygulanmasında rol oynayan ulusal ve uluslararası kuruluşların yaptırımlarına özel olarak değinilecektir. Ardından Türkiye’de tarım sektörünün en temel yapısal sorunları saptanarak çözüm önerileri aranacaktır.

1.1 Problem

24 Ocak Kararları sonrasında yürütülen politikalar tarım sektörünü nasıl ve hangi yönde etkilemiştir? Türkiye’de tarım sektöründeki kronik sorunlar nelerdir? Bu sorunlarla hangi politikalar yoluyla mücadele edilmelidir? Çalışma bu sorulara yanıt bulacaktır.

1.2 Kapsam

Neoliberalizm kavramının ortaya çıkışı, büyüme, kalkınma modelleri ve dünyada nasıl yayıldığı, Türkiye’deki ekonomi politikalarına etkileri ışığında 24 Ocak Kararlarının Türkiye’de tarım sektörüne yansımaları ve sonuçları çalışmanın kapsamını oluşturacaktır.

1.3 Amaç

Tarım sektörünün Türk ekonomisi için önemi yadsınamaz bir gerçektir. Çalışma Türk çiftçisinin ve tarımının geleceğini garanti almak için kayda değer öneriler sunmayı amaçlamaktadır. Ekonomik büyüme ve sürdürülebilir kalkınma için tarım her zaman stratejik bir sektör olacaktır. Ekonomik bağımsızlığı kazanmak için ilk olarak tarım sektörünün güçlü ve bağımsız olması gerekmektedir. Çalışma Türkiye’de tarımın kronik problemlerini çözmek adına uzun vade de çözüm önerileri sunacaktır.

1.4. Önem

Bu çalışmanın ortaya çıkmasının en önemli nedeni milyonlarca Türk çiftçisinin ve Türk tarımının geleceğini garanti altına almak için bir adımdır. Ekonomik büyüme ve sürdürülebilir kalkınma için tarım stratejik bir sektördür. Bir ülkenin ekonomik bağımsızlığı oluşturmak veya güçlendirmek için öncelikle tarım sektörünün güçlü ve bağımsız olması gerekmektedir. Bu konuda tarım sektörünün ivme kazanmasına yardımcı olacak çalışmaların zayıf olması nedeniyle çalışma literatürdeki bu boşluğu dolduracağı için önemlidir.

1.5. Yöntem

Çalışmanın materyali genel olarak literatüre dayalı araştırmalardan ve tarım sektörüne dair uygulanan politikalardan oluşacaktır. Çalışma makroekonomik verileri temel aldığı için nitel bir çalışma olup keşifsel araştırma desenine göre şekillenmiştir. Çalışmada ikincil verilerden yararlanılacaktır.

2. NEOLİBERALİZM VE TARIM

Çalışmanın bu bölümünde neoliberal ekonomi politikalarından, tarihsel süreçte nasıl ortaya çıktığından ve dünyada ne şekilde yaygınlaştığından bahsedilecektir. Ardından tarımın tanımı ve kapsamı, genel ve yapısal özellikleri, büyüme ve kalkınma sürecindeki önemi ve etkisi belirtilecektir.

2.1. Neoliberalizm

2.1.1. Neoliberalizmin tanımı ve tarihsel süreçte ortaya çıkışı

Neoliberalizm ne olduğunu anlayabilmek için öncelikle liberalizm kavramından bahsetmek gerekmektedir. Liberalizm kelime anlamı itibari ile Latince özgürlük anlamına gelen *libertas* kelimesinden türemiştir. Liberalizm toplum refahının ve zenginliğinin kaynağının özgür bireyler olduğunu öne sürmektedir. Bireylerin çıkarlarının devletlerin ve toplumların gelişmesinde ilk koşul olarak kabul etmektedir. Devletin ekonomi içerisindeki rolünün en aza indirildiği serbest piyasa ekonomisinin benimsendiği ve devlet tarafından müdahalenin kötü karşılandığı ekonomik bir sistemdir. Liberal ekonomik düşünce veya diğer bir ifade ile klasik iktisadi düşünce Adam Smith'in 1776'da "Ulusların Zenginliği" (The Wealth of Nations) adlı eserinin yayınlanmasıyla ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Ancak John Locke, Thomas Hobbes, David Hume gibi düşünürler Ulusların Zenginliği yayınlanmadan önce klasik iktisadın temel düşüncelerine öncülük etmiştir. Bir ahlak felsefecisi olan Adam Smith bu eserinde özgürlük, bireysel çıkar, tam rekabet gibi kavramların üzerinde durmuştur. Adam Smith'in geliştirdiği üretim, değer, gelir dağılımı teorileri, görünmez el ve iş bölümü gibi kavramlar liberal ekonominin başlangıcı olmuştur. Liberalizm aristokrasinin ve feodalizmin ardından uzun bir süre ekonomik ve siyasal düşüncesinin ana hattını oluşturmuştur. Liberal düşünce farklı yorum ve uygulamalara sahip olsa da ortak payda da buluşmaktadır. Bu ortak payda piyasanın, hiçbir devlet müdahalesine ihtiyaç duymadan kriz içerisinden dengeli ve güçlü bir şekilde çıkacağını belirtmektedir. Bireyler ve devletler rekabet halinde rasyonel bir şekilde hareket edeceklerinden doğal bir dengenin oluşacaktır (Heywood, Nisan 2016, s. 80-150).

Klasik iktisat, ortaya çıkmasından kısa bir süre sonra 1800'lü yılların ortalarında ağır bir şekilde eleştirilmeye başlanmıştır. Sanayi devrimi sonrasında hızla artan fabrikalaşma süreci insanları, liberal düşüncenin zenginliğin ve özgürlüğün anahtarı

olabileceğine inandırmıştır. Çünkü klasik iktisat Orta Çağ'ın karanlığından sonra aydınlanma hareketlerinin de etkisiyle akılcı ve bireyci yaklaşımları ile insanlara demokrasi gibi modern bir yönetim düşüncesi bile sunmuştur. Adam Smith'ten sonra hızla yayılan klasik iktisat özellikle Jean B. Say'ın Mahreçler Yasası (Say Kanunu) ile Üretim Teorisi, David Ricardo'nun Ricardian Yaklaşımı ve Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi ile büyük kitlelere ulaşmış ve taraftar toplamıştır. Öte yandan klasik iktisadın içerisinde biraz daha farklı yaklaşımlara sahip olan Thomas R. Malthus özellikle Nüfus Teorisi, Asgari Geçim Teorisi, Efektif Talep ve Kriz Teorisi ile Klasik iktisadın farklı bir görüşünü ortaya koymuştur. Klasik iktisadın içinde sentezci çalışmalarıyla adından söz ettiren John S. Mill Üretim, Değer ve Bölüşüm Teorileri geliştirmiştir ve Mahreçler Yasası'nı genişletmiştir (Yıldırım, 2019, s. 38).

Klasik iktisadın gelişmesini sağlayan bilim insanları kendi düşüncelerini diğer ekonomik düşüncelerin üzerine çıkartmaya çalışırken, aynı zamanda sistemin bazı eksik noktaları eleştiriliyordu. Tam bu sırada 1873 yılında başlayan ve etkisini neredeyse Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürdürecektir olan 'Uzun Depresyon' dönemi başlamıştır. Dönem itibarı ile Avrupa'nın en önemli borsalarından olan Viyana Borsası 9 Mayıs 1873 de çökmüştür ve akabinde kriz patlak vermiştir. Krizin nedenleri arasında Avrupa'da Prusya-Fransa Savaşı sonrasında gelişen olaylar, Amerika Birleşik Devletleri (United States of Amerika/ABD) de ise Amerikan İç Savaşı sonrasında gerçekleştirilen sıkı para politikaları olarak görülmektedir. Bu görüş genellikle monetarist iktisatçılar tarafından yaygın kabul görmektedir. Uzun depresyon dönemi sonrası ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında yara alan ülke ekonomileri kendilerini dünyada o güne dek yaşanan en büyük kriz olan 1929 Büyük Buhranı ile derin bir çöküşün ve değişimin tam ortasında bulmuşlardır (Galbraith, 2013, s. 30-50).

Liberalizmin en büyük ve ikinci krizi olan Büyük Buhran 1929 yılında başlamış ve etkisini 1935 yılına kadar hissettirmiştir. 1920'li yıllara kadar ülkelerin paraları genellikle altın standardına göre basılmış ve döviz kurları altına endeksli olarak belirlenmiştir. Özellikle Birinci Dünya Savaşına katılan ve ekonomileri büyük para talebi içerisine giren Fransa, İngiltere, Alman İmparatorluğu gibi Avrupa ülkeleri altın standardı uygulamasını bırakmak ya da ara vermek zorunda kalmıştır. Avrupa'da karşılıksız basılan paraların enflasyon oranlarını yükseltmesi sebebi ile yatırımcılar biriken tasarruflarını doları hala altın standardına göre basan ABD ye götürmüştür. Bu durumun yıllarca devam etmesi ABD ekonomisinde gelişime ve büyümeye neden

olmuştur. Sermayenin ABD'ye doğru hızlı geçişi New York'u dünya finans merkezi haline dönüştürmüştür. "1926'dan itibaren ABD, dikkatsiz spekülasyonlar ve sürekli artan hisse senedi fiyatı beklentileriyle yapay bir canlanma yaşadı. 1924-1929 arasında ortalama hisse senedi fiyatları yaklaşık %300 oranında arttı. Fakat 1929'da ekonomiye olan güven, emtia satışlarının düşmeye başladığının işaretleri görülünce aniden buharlaştı. 24 Ekim 1929'da tek bir günde 13 milyon hisse senedi el değiştiren borsada panik oldu. 29 Ekim'de 16 milyon hisse senedi satıldı. Ardından bankalar çöktü, büyük firmalar dağılmaya, işsizlik yükselmeye başladı." (Heywood, Nisan 2016, s. 140)

Ekonomistlere göre 1929 yılında ortaya çıkan bu krizin en önemli nedenlerinden bir tanesi de ABD borsalarında şirket hisse senetlerinin spekülatif bir balon şeklinde şişmesidir. Emek, gayret ve aktif çalışma gerektirmeden para kazanmanın yolunu bulduğunu düşünen yatırımcılar ileriye dönük beklentilerini bu doğrultuda gerçekleştirince krizin patlak vermesiyle büyük yara almışlardır. 1929 Büyük Buhranı kısa süre zarfında tüm dünya ekonomisini özellikle gelişmiş ülke ekonomilerini derinden sarsmıştır. 1929 Krizinin ardından klasik iktisadın krizin oluşmasını engelleyememesi sonucunda ülkeler ekonomiye müdahale etme gereksinimi hissetmiştir. Böyle bir ortamın vuku bulmasıyla John Maynard Keynes 1936 yılında kaleme aldığı "İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi (The General Theory of Employment, Interest and Money)" isimli kitabı ile makroekonomiye yeni bir biçim ve yorum getirmiştir. Keynes piyasanın kendi kendini dengeye getirme ihtimalinin olmadığını devletin maliye ve para politikaları aracılığı ile ekonomide istikrarı sağlaması gerektirdiğini ifade etmiştir. Keynes'in ortaya koyduğu ekonomik model ülkelerin ekonomiye müdahale etme ihtiyacını teorik olarak karşılamıştır (Keynes, 2008, s. 52-58).

"Keynes'in ortaya koyduğu ekonomik modeli özetle şu şekilde anlatmak mümkündür:

- Durgunluk dönemlerinde denk bütçe politikası izlenmemeli, refah dönemine kadar genişlemeci politikalar izlenmeli ve faiz oranları düşük tutulmalıdır.
- Devlet liberal politikalara körü körüne bağlı kalmamalı gerektiğinde müdahale etmeli ve korumacı önlemler almalıdır.

- Tasarruflar geliri düşürücü etki gösterdiğinden tüketim (talep) üretimden daha önemlidir ve bu nedenle her arz kendi talebini değil, her talep kendi arzını yaratmaktadır.
- Altın standardının esnek olmayan yapısı şirketlerin ihtiyaçlarını karşılamada yetersizdir.” (Küçükkalay, 2015, s. 331)

Keynes liberal düşünceden farklı olarak toplam talep kavramı ile tüketim harcamalarının, kamu harcamalarının ve yatırım harcamalarının toplamının ifade edileceği görüşünü benimsemiştir. Kamu harcamalarının artırılması ile tam istihdamın oluşacağını belirtmektedir. Kriz, durgunluk, ileriye dönük beklentilerin karamsar olduğu durumlarda hane halkı tasarruflarının artması sebebiyle harcamaların azalacağını bu durumda ekonomide durgunluk veya kriz yaratacağını *tasarruf paradoksu* ile açıklamıştır. Keynes tüm dünya para sistemini ana merkezden yönetilecek şekilde kurgulamak için çaba sarf etmiştir. 1944 yılında Bretton Woods da yapılan bir konferans ile bütün para birimlerinin dolara göre endekslenmesine doların da altına göre endekslenmesine karar verilmiştir. Bretton Woods sisteminin mimarı Keynes olarak görülmektedir. Bu sistem ile ABD bir nevi dünyanın merkez bankası konuma gelmiştir. ABD’nin bu sistemi kullanarak dünyadaki para akışını düzenlemesi ile İkinci Dünya Savaşı sonrasında kötü ekonomiye sahip olan ülkeler parasal yardımlarla ayağa kaldırılmaya çalışılmıştır. Bretton Woods’da imzalanan Uluslararası Para Anlaşması ile 1 Ons altın 35 dolar olacak şekilde ayarlanmıştır. Bu anlaşmada ayrıca IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların kurulmasına karar verilmiştir (Heywood, Nisan 2016, s. 100).

1946-1973 yılları Keynesyen ekonominin altın çağı olarak kabul edilmektedir. Keynes ekonomiyi tahterevalliye benzetmektedir. Keynes’e göre yüksek enflasyon düşük işsizliği, düşük enflasyon yüksek işsizliği doğurmaktadır. 1929 krizi sonrasında klasik iktisadın görünmez el ile kendi kendini dengeye getirmesi ve Marksist görüşün kriz ile kapitalist sistemin sonunun geleceği düşüncesi bir anda çökmüştür. Ülke ekonomilerinin yaralarının sarılması büyük ölçüde Keynes’in ortaya koyduğu devlet müdahaleleri ile olmuştur. Ülkeler tam serbest bir piyasa düzeninden müdahaleci bir sistem olan karma ekonomik modele geçiş yapmıştır.

1970’ların ortalarına kadar Keynesyen politikalar birçok gelişmiş ülkede etkin bir şekilde kullanılmıştır. Ancak özellikle bütçe açıklarının hızla artması, petrol krizinin

patlak vermesi ve stagflasyon (hem yüksek enflasyon hem de yüksek işsizlik durumu) kavramının gerçekleşmesi üzerine Keynesyen politikalar eleştirilmeye başlamıştır. Özellikle Avusturya ekolünden gelen Friedrich Hayek ve Chicago ekolünden gelen monetarist Milton Friedman tarafından ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Vietnam ve Kore Savaşları sebebiyle karşılıksız bir şekilde para basmaya başlayan ABD 1950’li yıllardan sonra Bretton Woods sisteminden kopmaya başlamıştır. Özellikle 1970’lere gelindiğinde ABD dolarının ve dolayısıyla tüm ülke paralarının karşılıksız duruma gelmesiyle yüksek enflasyonlar dönemi başlamıştır (Hayek, 2018, s. 77). 1973’te başlayan Arap-İsrail Savaşı sonrasında ortaya çıkan Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (Organization of Petroleum Exporting Countries/OPEC) krizi özellikle ağır sanayiye sahip gelişmiş ülkeleri derinden etkilemiş, ABD ve Avrupa’da enflasyonun yükselmesine sebep olmuştur. Keynes’in tahterevalliye benzettiği ekonomik sistem, yüksek enflasyon ve artan oranda işsizliğin aynı anda meydana gelmesiyle bir anda çökmüştür. Tüm bu gelişmeler sonrasında neoliberalizm dünyada uygulanmaya başlamıştır.

Neoliberalizmin tanımını Andrew Heywood şu şekilde yapmaktadır: “Bazen neo-klasik liberalizm olarak da anılan neoliberalizm, klasik liberalizm ve özellikle klasik ekonomi-politiğin güncellenmiş versiyonudur. Ana teması, serbest piyasa iktisadı ve çekirdek bireycilik doğrultusunda ekonominin, devlet kendi haline bıraktığı zaman en iyi şekilde işlemesidir” (Heywood, Nisan 2016, s. 126). Neo-liberal anlayışa göre devletin müdahale etmediği serbest piyasa ekonomisi refahı, ekonomik büyümeyi, kaynakların verimli kullanılmasını hızlı ve etkin bir biçimde sağlamaktadır. Tam aksi durumda ise yatırımcıların devletin ve bürokrasinin ağır işleyişi altında zaman ve verimlilik kaybettiğini belirtmektedir. Neoliberalizmin felsefesi en kısa ifade ile belirtmek gerekirse piyasanın iyi devletin kötü olması durumudur. Neoliberalizmin temel politikaları şunlardır: Serbest piyasa ekonomisinin uygulanması (piyasa köktenciliği), mali liberalleşme, finansal piyasaları serbestleştirme (örgütsüzleştirme), özelleştirme, kamu harcamalarının minimum seviyelerde gerçekleştirilmesi, bütçe açığından kaçınma, denk bütçe politikalarının izlenmesi ve maliye politikalarından ziyade para politikalarının daha etkin kullanılmasıdır.

2.1.2. Neoliberal ekonomik büyüme ve kalkınma

Neoliberal ekonomin gelişmesinde şüphesiz ki Avusturyalı iktisatçı Friedrich Hayek’in katkısı büyüktür, Hayek’in düşüncelerinin gelişmesinde de Avusturya

Okulu'nun etkisi büyüktür. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan siyasi ve ekonomik hadiseler Hayek'in düşüncelerini anlatmakta zorlanmasına sebep olmuştur. Hayek, Keynes'e ve sosyalist ekonomik sisteme karşı birçok eleştiride bulunmuş ve teorilerinin haklılığı ancak 1970'li yıllarda ortaya çıkmıştır. Hayek'in iktisadi yöntemi, toplumsal yapıdaki karmaşıklığı, değişimin varlığını ve sübjektivizmi kabul eder niteliktedir (Küçükkalay, 2015, s. 462). Hayek Kölelik Yolu adlı kitabında insanların içinde bulunduğu düzenin ne tamamen yapay olduğunu ne de tümüyle kendiliğinden oluştuğunu bu sebepten ötürü insanlara dışarıdan yapılacak bir müdahalenin veya baskının gereksiz olduğunu ve olumsuz sonuçlar doğurabileceğini belirtmiştir. İnsanlar bir kurum, düzen veya düşünce oluştururken bu olguların her biri farklı bir davranışın veya davranışlar birikiminin oluşmasıyla ortaya çıkmaktadır. Hayek birçok eserinde bireysel özgürlüğün toplumdaki öneminden ve nasıl olması gerektiğinden bahsetmektedir.

Hayek'in piyasa köktencililiğine inancı aslında insanların özgürlüğüne olan inancından kaynaklanmaktadır. Farklı bireysel çıkarlar doğrultusunda hareket eden bireylerin gerçekleştirdiği davranışlar piyasanın nasıl şekilleneceğini veya nasıl oluşabileceğini açıklamaktadır. Piyasa ekonomisini benimseyen ülkeler sosyalist ekonomik sistemde veya karma ekonomik sistemlerde olduğu gibi belirli bir sonuca ulaşmak için beraber hareket etmek zorunda değillerdir aksine karşılıklı bağımlılık liberalizminin oluşturduğu herkesin kendi çıkarı doğrultusunda hareket etmesi sonucunda toplumsal yararın maksimum seviyede olacağı düşüncesidir. Hayek'e göre devlet piyasadan derhal elini çekmeli ve sadece önceden koyduğu kurallarla, belirttiği şekillerde, sonucunu bilmediği bir oyunun izleyici ve denetleyicisi olmalıdır. Ancak Hayek tam rekabet kavramının sürekli değişen ve gelişen dünya şartlarına ayak uydurmayacağını belirtmektedir. Hayek'e göre rekabet anlık durum ve şartlar dahilinde değişmektedir, bir ürünün arzını gerçekleştirenler ve o ürünü talep edenler bir sürecin sonuncunda ancak tüm bilgiye sahip olmaktadır ve bireyleri birbiri aleyhine hareket etmeye zorlayan süreç budur. Yani her üretici ve tüketici geleceğe yönelik birçok farklı ve değişik bilgiye sahiptir (Hayek, 2018, s. 96-103).

Hayek doğal faiz oranı (yatırım oranı ve tasarruf oranının birbirine eşit olduğu durumdaki oran) kavramının üzerine inşa etmiş olduğu iktisadi dalgalanmalar teorisi ile ekonominin sürekli büyüme eğiliminde olmayacağını aksine sürekli inişli ve çıkışlı bir eğilimde olacağını ifade etmektedir. Ekonomik dengenin bozulmasına sebep olarak

ise piyasa faiz oranının, doğal faiz oranının üzerine çıkması veya altına inmesi durumunu göstermiştir. Hayek 1929 da meydana gelen krizin sebeplerini anlatırken serbest piyasa ekonomisini veya liberal iktisadın ortaya koyduğu düşünceleri suçlamamıştır. Aksine Birinci Dünya Savaşı sonrasında özellikle 1920'lerden sonra meydana gelen ani fiyat yükselişinin sebebi olarak devletlerin merkez bankalarını ve uyguladıkları politikaları eleştirmektedir. Hayek devletin kriz öncesinde veya sonrasında müdahalesinin aşırı olduğunu bu müdahalelerin piyasanın dengesini daha çok bozduğunu ve krizin etkisini uzattığını ifade etmektedir.

Hayek ile Keynes arasındaki en önemli tartışmaların sebebi Keynes'in devlet müdahalesi, bütçe fazlası veya açığı düşüncelerinden kaynaklanmaktadır. Hayek Keynes'ten farklı olarak ücret ve fiyatların esnekliğine inanmıştır, enflasyonun ve işsizliğin sebebinin efektif para talebindeki yetersizlikten değil aksine enflasyona da sebep olan aşırı para ve kredi arzından kaynaklandığını ifade etmiştir. Neo-liberal ekonomik düşüncenin ortaya koyduğu büyüme esası aslında bu düşünceye dayanmaktadır. Borç alma maliyetinin hızlı ve büyük oranda düşmesi ve borç almanın karlılığının artması üreticiler için yeni yatırımların artmasına veya mevcut yatırımlarında yeniliğe gidilmesine neden olmaktadır. Bu durum sonucunda sermaye piyasalarında ve üretim sektörlerinde canlanma ve büyüme meydana gelmektedir. Ancak bu canlanma ve büyümenin sonsuza kadar devam etmesi olanaksızdır çünkü bankalar ve finans kuruluşları borç almak isteyenlerin talebine yetişebilmek için borçlanma maliyetini yükseltecek ve bir noktadan sonra borçlanmanın karlılığı azalarak maliyeti artacağı için borçlanma riski oluşacaktır. Hayek böyle bir durumda mevcut yatırımların sermaye eksikliğinden dolayı durma noktasına geleceğini, üretim süreçlerinin finanse edilmeyeceğini üretimin azalacağını ifade etmektedir. Sermaye sahipleri borç vermenin daha avantajlı olduğu böyle bir dönemde nihai mal üretiminden ziyade faiz gelirini tercih edeceklerdir bu durumda nihai malların fiyatlarındaki artış enflasyonu tetikleyecek ve başlangıçta meydana gelen para arzının artışı tüm bu süreçlerden sonra tüketim malı talebine dönüşecektir. Böyle bir durumda enflasyon ve işsizliğin ilk durumdan daha fazla olacağını ifade eden Hayek miktar teorisi ile bunu ortaya koymuştur (Heywood, Nisan 2016, s. 180).

Hayek işsizliğin temel nedenini Keynes'den farklı olarak genişlemeci para ve maliye politikaları ile artan enflasyona bağlamıştır. Çünkü belirli bir süre zarfı sonunda genişlemeci para ve maliye politikalarının etkisi ortadan kalkacak ve genişlemenin

devam etmesi için enflasyonu arttırıcı politikalar uygulanacaktır bu durum ancak ileride hiper enflasyona sebep olarak işsizliğin artışına engel olabilecektir. Hayek'e göre böyle bir durumda piyasanın dengesi tamamen bozulacak, üretim ve tüketim talepleri arasında dengesizlik yaratacaktır. Ortaya çıkan bu dengesizlik piyasada durgunluğa neden olacak ve hem yüksek oranda enflasyon hem de yüksek oranda işsizlik aynı anda gerçekleşecektir. Hayek yüksek oranda enflasyon ve yüksek oranda işsizliğin aynı anda meydana gelmesini stagflasyon kavramı ile açıklamaktadır. Hayek'in genişlemeci politikalar için yaptığı eleştiriler 1970'li yıllarda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde stagflasyonun ortaya çıkması ile haklılığını ortaya koymuştur.

Neoliberal ekonominin gelişmesinde bir diğer önemli kişi ise monetarist (parasalcı) Milton Friedman'dır. ABD Chicago geleneğinin öncülerinden olan Milton Friedman, parasalcılığın temel ilkelerini 1956 yılında yayınladığı "Paranın Miktar Teorisi Üzerine Çalışmalar" (Studies in the Quantity Theory of Money) isimli kitabında ortaya koymuştur. Milton Friedman'ın başını çektiği Chicago ekolü mensuplarına monetarist ismini ilk defa 1968 yılında Karl Brunner Federal Reserve Bank'da (FED) yazdığı bir makalesinde kullanmıştır (Küçükkalay, 2015, s. 405). Milton Friedman, Richard Nixon ve Ronald Reagan gibi cumhuriyetçi parti mensubu ABD başkanlarına ekonomik danışmanlık yapmıştır. 1976 yılında parasalcılık teorisi üzerine çalışmaları ve ekonomik istikrar politikasının ispatı gibi çalışmaları sebebiyle Nobel ödülünü kazanmıştır. Milton Friedman İkinci Dünya Savaşı sırasında yayınladığı bir raporda Keynes'in görüşlerini desteklemiş ve maliye politikalarının etkinliğine olan inancını ifade etmiştir. Ancak ilerleyen dönemlerde Keynes'in görüşlerinin tersinin ortaya çıkmasıyla birlikte para politikasının önemini ortaya koymuştur. Milton Friedman ve monetarist diğer ekonomistler liberal ekonomik düşüncenin şiddetle arkasında durmuştur (Friedman, 2017, s. 150-163). Monetaristler 1929 krizinin ve 1970'lerde ortaya çıkan ekonomik krizin nedenlerini yanlış para politikası uygulamalarına ve devletin ekonomiye müdahalesine bağlamıştır. Monetarist iktisadi düşüncenin görüşlerine göre para arzında herhangi bir değişiklik olmadığı müddetçe maliye politikası etkisizdir. Keynesyen düşünceye göre uzun vade diye bir şey yoktur. Ancak Keynesyen düşünce ve monetaristler uygulanan politikaların sonuçlarının ortaya çıkması konusunda hemfikirdirler.

Şüphesiz ki tüm iktisatçılar için bir devletin ekonomik refahı düşük oranda enflasyon, düşük oranda işsizlik ve her yıl kademeli bir şekilde artan büyüme oranı ile ölçülmektedir ancak her ekonomik doktrin ekonomik refah için farklı bir yol önermektedir. Klasik iktisatçılar eksik istihdam durumunda ücretlerin tam rekabet nedeniyle düşeceğini, maliyetlerin azalacağını ve bu sayede arzın artarak ekonominin tekrar tam istihdam durumuna geleceğini iddia etmektedir. Keynes ise ücretlerin esnek olmadığını bu nedenle aşağı düşmeyeceğini düşse de bunun uzun vadede gerçekleşeceğini bu nedenle devletin ekonomiye müdahale ederek talebi arttırması gerektiğini bu sayede ekonominin tam istihdam seviyesine ulaşacağını söylemektedir. Keynes'in ortaya koyduğu düşünceler ile monetarist iktisadi yaklaşımın arasındaki tartışma tam bu noktada ortaya çıkmaktadır. Monetaristler devletin toplam talebi arttırmak için maliye politikaları aracılığı ile para arzını arttırmaksızın ekonomiye müdahale etmesi sonucunda bir *dışlama etkisinin* olacağını savunmaktadır. Bu yüzden devletin genişlemeci maliye politikasını desteklemek için para arzını arttırması gerektiğini böyle bir durumda ise ekonomiyi tekrar tam istihdama getiren politikanın para politikası olacağını ifade etmektedir. Monetaristlere göre eğer genişlemeci maliye politikaları, para politikaları ile desteklemezse dışlama etkisinden dolayı toplam talep kısa vadede tekrar eski haline dönecektir. Monetaristler bu yaklaşımı aktarım mekanizması ile açıklamaktadır (Friedman, 2017, s. 184-190).

Milton Friedman hangi durumlarda maliye politikalarının etki göstermeyeceğini belirledikten sonra klasik miktar teorisini tekrar yorumlamıştır. Keynes'den farklı olarak Friedman'a göre para, piyasaları etkileme gücüne sahip değildi yani nötrdü bu nedenle para arzının artırılması enflasyonun yükselmesine sebep olacaktı. Aynı zamanda faiz oranlarının değişimi sonucunda paranın dolaşım hızında hiçbir değişiklik olmayacaktır bu yüzden Friedman, bireylerin para talebinde bir değişim olmayacağını ifade etmektedir. Friedman bireylerin para talepleri ile servetleri arasında doğru orantı olduğunu söylemiştir. Para taleplerinin gelirlerinde artışa ya da geleceğe dair beklentilerine göre şekillendiğini ifade etmiştir. Bu yüzden tek seferlik bir para arzı artışıyla para talebi dolayısıyla paranın dolaşım hızı değişmeyecektir. Friedman'ın ortaya koyduğu para talep fonksiyonunda tahvil, hisse senedi, gerçekleşen ve beklenen enflasyon, faiz geliri gibi değişkenlerde bulunmaktadır. Friedman'a göre bu değişkenler de para talebini etkilememektedir, çünkü bireyler bankadan çekilen mevduatlar hisse senedi veya tahvile yönlendirildiğinde bankalar faiz oranlarını

yükseltecek aksi durumda tersi gerçekleşecektir. Bu sayede piyasalar dengeye ulaşacak paranın dolaşım hızı değişmeyecektir. Friedman ve diğer monetarist iktisatçılar siyasi iktidarların kendi gelecek kaygıları ile para arzını arttırma eğilimde olduklarını ve bu bağlamda hareket ettiklerini söylemişlerdir. Aynı zamanda bütçe açığını çok önemsemediklerini ve ortaya çıkan bütçe açıklarını borçlanma yoluyla, vergileri arttırma yoluyla, döviz rezervlerini kullanarak ve para basma yöntemi ile kapatmaya çalıştıklarını bu yöntemlerin enflasyonu direkt etkilediğini ifade etmişlerdir (Thornton, 2019, s. 137-157).

Friedman ve arkadaşları tıpkı Hayek gibi Philips eğrisine karşı olumsuz tutumlu hareket etmişlerdir. Friedman'ı klasiklerden ayıran en önemli nokta tam istihdam konusundaki görüşleridir. Klasik iktisatçılar tam istihdamın gerçekleşeceğini söylemektedir fakat Friedman ekonomide doğal bir işsizlik oranının mevcut olduğunu ve ancak doğal işsizlik oranı düşüldükten sonra tam istihdamın kabul edileceğini ifade etmektedir. Keynesyen görüşlerin galibiyeti olarak görülen Phillips Eğrisi işsizlik ile enflasyonun arasında ters yönlü bir ilişkinin olduğunu ispat etmektedir. Fakat Friedman Phillips eğrisinin eksik olduğunu toplumda her zaman bir enflasyon beklentisinin mevcut olduğunu, enflasyon beklentisinin artması durumunda işsizlik oranının değil azalacağını, artacağını savunmuştur. Friedman eksik istihdamın mevcut olduğu bir ekonomide genişlemeci para ve maliye politikalarının etkisiyle yükselen ücretlerin, artan enflasyon sonucunda reel olarak azalacağını ifade etmiştir. Bu durum sonucunda üreticiler istihdamı arttıracaktır akabinde işçiler reel ücretlerinin yani satın alma güçlerinin azaldığını fark edecek ve ücretlerinde artış talep edeceklerdir sonrasında üreticiler ücretlerin artmasıyla beraber istihdamı arttırmaktan vazgeçecekler hatta düşen karları sonrasında küçülmeye gideceklerdir. Hem ücretlerin yükselmesi hem de son aşamada işsizliğin artması ile mevcut durum stagflasyonu ortaya çıkaracaktır (Thornton, 2019, s. 149).

Milton Friedman'a göre liberal görüş bireylerin sadece ekonomik özgürlüklerini değil aynı zamanda politik özgürlüklerini de korumaktadır. Friedman, Adam Smith'den farklı olarak sadece güvenlik, eğitim, sağlık, adalet değil piyasa ekonomisinin kurallarının belirlenmesi, finansal sistemin kontrol edilmesi ve sürdürülebilirliğinin sağlanması gibi bileşenleri de devletin görevi olarak belirlemiştir. Friedman para arzının belirli kurallar ve şartlar dahilinde arttırılması veya azaltılması gerektiğini bu

durumda ekonominin reel büyümesine karşılık gelen oranda artış yapılması gerektiğini ifade etmiştir.

2.1.3. Dünya’da neoliberal politikaların yayılması

1970’lerde ortaya çıkan stagflasyon ve petrol krizleri gibi ekonomileri derinden etkileyen olumsuzluklar devletlerin yeni ekonomik anlayışa yönelmelerine sebep olmuştur. Neoliberalizm aslında yapısı ve önerdiği politikalar itibari ile muhafazakâr bir sistemdir. Piyasa köktencilüğünün 1970’ler sonrasında tekrar gündeme gelmesi aslında Neoliberalizmin devlet müdahaleciliğine karşı bir devrimidir. Bu devrimin nihai ve en büyük amacı 1929 krizi sonrasında artan devlet müdahaleciliği ve vergilendir-harca politikalarının ortadan kaldırılmasıdır (Thornton, 2019, s. 140-150).

Neo-liberal politikaların ilk uygulandığı yer Güney Amerika ülkesi olan Şili’dir. 1973 yılında General Pinochet tarafından yapılan bir darbe sonucu kurulan hükümet destek aldığı ABD’nin Merkezi İstihbarat Teşkilatı’nın da (Central Intelligence Agency/CIA) etkisiyle yaptıkları reformlarda serbest piyasa iktisadının politikalarını benimsemiştir. Neo-liberal görüş daha sonra Brezilya, Arjantin ve diğer Güney Amerika ülkelerine sıçramıştır. 1969-1974 yılları arasında ABD’de başkanlık görevinde bulunan Richard Nixon’un ekonomi danışmanlığını monetarizmin öncülüğünü yapan Milton Friedman yapmıştır. ABD kamuoyu neo-liberal görüşleri ilk kez Milton Friedman’ın bu dönemde yapmış olduğu radyo programlarından açıkça öğrenmiştir. Daha sonra 1980’ler itibari ile özellikle cumhuriyetçi başkan Ronald Reagan’ın 1981 yılında başkan seçilmesi ile Reaganizm politikalarını hayata geçirmeye başlamıştır. Bu sırada Birleşik Krallık ’da Margaret Thatcher Muhafazakâr Parti lideri olarak başbakanlık görevi yapmıştır. Thatcher’in başbakanlık görevinde bulunduğu 1979-1990 yılları arasındaki dönem Thatcherizm dönemi olarak adlandırılmıştır. Thatcher muhafazakâr-liberal görüşleri ile neo-liberal ekonominin Birleşik Krallık’da en önemli temsilcisi olmuştur. ABD ve Birleşik Krallık’dan sonra neo-liberal politikalar Avustralya, Yeni Zelanda ve Kanada gibi Güney Amerika ülkelerinden daha zengin ve gelişmiş ülkelerde yayılmaya başlamıştır (Yıldırım, 2019, s. 31-62).

Reagan ve Thatcher’ın benimsediği politikaların dünyada geniş yankı bulmasıyla birlikte Washington Uzlaşısı adı verilen birtakım politikalar özellikle gelişmekte olan ülke ekonomilerini hedef alarak uluslararası serbest ticareti geliştirme yolunda önemli adımlar atmıştır. Washington Uzlaşısı IMF ve Dünya Bankası aracılığı ile gelişmekte

olan ülkelerin ekonomilerini ayağa kaldıracak neo-liberal fikirlerin benimsendiği uygulamalardır. Bu neo-liberal fikirler şunlardır (Cahill & Konings, 2019):

- Kamu harcamalarının azaltılması ve mali disiplin politikalarının uygulanması
- Gerçek ve tüzel kişilere yönelik vergi indirimleri ile dışsal etkilerin azaltılması
- Finans piyasalarında gerekli düzenlemeler ve mali liberalleşme
- Kontrollü kambiyo uygulamalarından ziyade esnek ve dalgalı döviz kuru uygulamaları
- Uluslararası serbest ticaretin geliştirilmesi ve serbestleştirilmesi
- Özelleştirme
- Doğrudan ve dolaylı yabancı yatırımların önünün açılmasıdır.

ABD başkanı Nixon 1971’de Milton Friedman’ın önerdiği bir görüşü benimsemiş ve Bretton Woods sisteminden ayrılarak dolar için sabit döviz kuru uygulamasından dalgalı döviz kuru uygulamasına geçiş yapmıştır. 1974 yılında ABD ve ardından 1979 yılında İngiltere mevcut sermaye denetim sistemlerini gevşetmiştir. 1975’te New York Borsası ve 1986 yılında Londra Menkul Kıymetler Borsası rekabetçi denetimsizlik yarışı başlatmıştır (Berend, 2015, s. 363). 1990’lı yıllarda bu denetimsizlik yarışı bütün dünya da hızla yayılmaya başlamıştır. Almanya, Fransa, Avustralya, İskandinav ve Akdeniz ülkeleri yeni küresel ekonomik sistemin nimetlerinden yararlanmak ve uluslararası ticarete yer almak için mali liberalleşme politikalarını hızla hayata geçirmiştir. Neo-liberal ekonomi politikalarının yaygınlaşması ile artış gösteren küreselleşme faaliyetleri uzun yıllar sonra tekrar finans çevrelerini ekonominin baş rol oyuncusu konumuna getirmiştir. IMF, Dünya bankası ve ABD geliştirmekte olan ülkelerin ekonomilerini rahatlatacak reçeteler uygulamıştır.

2.2. Tarım Sektörü ve Kapsamı

2.2.1. Tarımın tanımı ve ortaya çıkışı

Tarım insan ihtiyaçları için gerekli olan bitkisel ve hayvansal ürünlerin üretiminin sağlanmasıdır. Daha geniş anlamıyla tarım Türk Dil Kurumu’nun (TDK) ifadesiyle “bitkisel ve hayvansal ürünlerin üretilmesi, kalite ve verimlerinin yükseltilmesi, uygun koşullarda korunması, işlenip değerlendirilmesi ve pazarlanmasıdır” (TDK, 2015).

Tarımın M.Ö 8000-10000 yılları içerisinde Neolitik Çağ döneminde ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Tarım ilk ortaya çıktığında bitki yetiştiriciliğinden ziyade avcılık ve toplayıcılığı faaliyetleri yaygındır. Tarımın ortaya çıkması ve gelişmesiyle birlikte insan yaşamında sosyal ve ekonomik alanda birçok değişiklik ortaya çıkmıştır. Tarımın tek bir yerde ortaya çıkıp gelişmesinden ziyade birçok bölgede bağımsız olarak ortaya çıkıp geliştiği düşünülmektedir. Dünya tarihini derinden etkileyen unsurlardan bir tanesi avcı ve toplayıcılıkla uğraşan insanların bitki yetiştiriciliğiyle birlikte yerleşik düzene geçmesi yani tarım devrimidir. Tarımın ilk kez “Bereketli Hilal” diye adlandırılan günümüz de Türkiye, Irak, Suriye, Lübnan gibi ülkelerin sınırları içerisinde kalan bölgede geliştiği düşünülmektedir. Tarımın ortaya çıkmasıyla birlikte avcı ve toplayıcılık döneminde günlük veya kısa vadeli olan yiyecek arzı artık yıllık yani orta vadeli yiyecek arzına dönüşmüştür çünkü yiyecek depolama imkânı ortaya çıkmıştır. İlk tarım uygulamaları çapa işlemesi şeklinde gerçekleşmiştir daha sonra saban işlemlerinde hayvanlar kullanılmaya başlanmıştır. M.Ö 1500’lü yıllarda demirin işlenmesiyle birlikte tarımda yeni uygulamalar başlamıştır. İnsanlar tarımın bir sonucu olarak yerleşik yaşam biçimini benimsedikten sonra insanların güç ve yeterliliklerine göre tarımsal iş bölümü ortaya çıkmıştır. Avcılık ve toplayıcılık ile geçinen toplumlarda kişisel mülkiyete gerek yoktur çünkü tüm malları yanında taşıdıklarına eşdeğerdir ancak tarım sonrasında yerleşik hayatın bir gerekliliği olarak kişisel mülkiyet ortaya çıkmıştır. Ayrıca avcılık ve toplayıcılık döneminden farklı olarak tarım ile uğraşan bir kişi tüketebileceğinden daha fazla üretim yapmaya başladıktan sonra ticari ürünler ortaya çıkmıştır. Aslında tarımın yaygınlaşmasıyla ilkel bir üretim, bölüşüm ve dağıtım felsefesi oluşmuştur. Avcılık ve toplayıcılık döneminde 50-300 kişilik topluluklar halinde yaşayan insanlar yerleşik hayata geçtikten sonra daha kalabalık ve toplu halde yaşamaya başlamıştır ve bu durum devletlerin oluşmasının nedenlerinden bir tanesidir (Mazoyer & Roudar, 2016, s. 35-47).

Tarım devriminin gerçekleşmesi insanların hayatında birçok gelişmeye neden olmuştur. Tarım ortaya çıkması sonucunda öncelikle tarımsal havzaların çevresi olmak üzere büyük ölçüde nüfus artışı yaşanmıştır. Nüfus artışının hızlanması negatif etkileri de beraberinde getirmiştir. Ancak her negatif etki bir gereksinim dahilinde yeni gelişmelere kapı açmıştır. Göçebe yaşam tarzı yerini yerleşik yaşam tarzına bırakmıştır. Demirin işlenmeye başlaması tarımsal üretimde ve insan yaşamında farklı

gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Tarım devrimi, piyasa kavramını doğurmuştur daha basit haliyle pazarlar bu dönemde ortaya çıkmıştır. Yiyecek arzı artmış ve ticaret gelişmiştir. Birlikte yaşayan insan sayısının artmasıyla köyler, kasabalar, şehirler ve daha ilerleyen dönemde şehir devletleri oluşmuştur. Tarım devriminin bir sonucu olarak avcılık ve toplayıcılık döneminde mevcut olmayan mülkiyet kavramı doğmuştur akabinde sermaye kavramı ortaya çıkmıştır. Tarım yaygınlaşmaya başladıktan sonra insanlık tarihinin en önemli gelişimi haline almıştır. 18. yüzyılda sanayi devrimi gerçekleşene kadar tarım en önemli ekonomik yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarım insan davranışlarını ve insan topluluklarının davranışlarını temelden değiştirmiştir (Mazoyer & Roudar, 2016, s. 52-60).

2.2.2. Tarım sektörünün genel ve yapısal özellikleri

Tarım ortaya çıktığı andan itibaren insanlık tarihi içerisinde büyük bir önem teşkil etmiştir. Ortaya çıkmasının üzerinden yüzyıllarca yıl geçmesine rağmen öneminden hiçbir şey kaybetmemiştir. Tarım yapısı itibari ile bir ülke için insanların gıda ihtiyacını karşılaması, sanayiye hammadde sağlaması, istihdam ve gelir sağlaması ve ihracat gelirlerine katkı sağlamasından dolayı çok önemli bir sektördür. Tarım, sanayi ve hizmet sektörleri ile karşılaştırıldığında farklı birçok özelliğe sahiptir. Bunun nedeni tarımın temelde vazgeçilmez insan ihtiyaçlarına dayalı olmasıdır.

Tarım sektörünün en önemli özelliklerinden bir tanesi tarım sektörünün iklim, mevsim, toprak yapısı gibi doğal şartlara bağlıdır. Diğer sektörlerde olduğu gibi üretim için gerekli şartların bir tanesinin veya çoğunluğunun mevcut olması tarım sektörü için yeterli değildir. Bir yıl iklim koşullarının etkisiyle artan verimlilik bir sonraki yıl yine iklim şartlarına bağlı olarak azabilmektedir. Farklı bölgelerde aynı ürünü üreten çiftçiler hava koşullarının farklı gelişmesi sonucunda çok farklı verimlilikte ve kalite ürün elde edebilmektedir. Tarımsal üretim gerçekleştirmek için tüm şartların sağlanması gerekmektedir. Birçok şartın yapay olarak sağlandığı tarımsal üretim yöntemleri de mevcuttur. Bunlar sera yöntemiyle gerçekleştirilmektedir ancak çok az tarımsal ürün sera yöntemiyle elde edilmektedir. Teknolojinin gelişmesi ile ortaya çıkan yeni uygulamalar sayesinde sera yöntemiyle üretim miktarı artış göstermektedir. Tarımsal üretim için doğal koşullara bağlılık en büyük avantaj ve aynı zamanda dezavantajdır (Oğuz & Bayramoğlu, 2018, s. 10-21).

Tarım sektörünün bir diğer özelliği riskin ve belirsizliklerin maksimum seviyede olmasıdır. Tarımsal üretimin doğal koşullara olan sarsılmaz bağıllığı üretimde risk faktörünü arttırmaktadır. Risk tahmin edilebilen yapıda bir faktördür ancak tarım sektöründe riskin sınırı bulunmamaktadır. Üretim içerisinde bulunulan yıl, ay, hafta, gün ve hatta saatlik olarak değişmektedir. Tarım sektörünü derinden etkileyen ve diğer hiçbir sektörde bu derece önemli olmayan bir diğer faktörde belirsizliktir. Uzun vadede büyüme ve gelişim planına izin vermeyen belirsizlik faktörü, tarım dışı veya tarıma dayalı olmayan sanayi, ticaret ve hizmet sektörlerinde bu kadar katı durumda değildir. Çiftçiler risk ve belirsizliklere karşı sigorta yaptırarak önlem alma şansına sahiptir ancak tüm riskleri kapsayan bir sigorta sistemi henüz mevcut değildir. Örtü altı üretimlerde yani sera üretimlerinde risk ve belirsizlik durumu açık üretimlerden ziyade daha azdır fakat yok değildir. Fırtına, sel, deprem, yangın gibi büyük doğa olayları örtü altı üretim merkezlerini de etkilemektedir (Oğuz & Bayramoğlu, 2018, s. 38).

Tarımsal ürünler yapısı itibari ile organiktir ve talep esnekliği azdır. İnsanların hayatını geçirebilmesi için beslenmesi ve giyinmesi gerekmektedir, bu olanaklar tarımsal üretim ile sağlanmaktadır. Beslenme ve giyimden feragat edilemeyecek olması tarımsal ürünleri zorunlu tüketim ürünü konumuna getirmektedir. Zorunlu tüketim ürünleri talep esnekliğine sahip değildir. İnsan yaşamının devamlılığı için tarımsal ürünlerin üretiminin sürdürülebilir olması gerekmektedir. Tarımsal ürünlerin organik ama farklı yapıda olması yiyecek arzını etkilemektedir ve fiyat değişkenliğine yol açmaktadır. Depolanabilir ürünler daha esnek tüketime imkân sağlarken depolanması zor veya imkânsız olan tarımsal ürünler, daha zor tüketim sağlamaktadır. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte depolanabilme özelliğine sahip olan ürün sayısı da artış göstermektedir.

Tarımsal ürünler sınırlı üretim süresine sahiptir. Bunun nedeni tamamen iklimsel ve toprağın yapısından kaynaklanmaktadır. Mevsim şartlarının ortaya koyduğu olanaklar sayesinde üretim gerçekleştirilebilir. Tarımsal üretim de tek yıllık bitkiler ve çok yıllık bitkiler mevcuttur. Tek yıllık bitkilerden elde edilen ürünlerin üretimi bölgeye ve bitkinin kendisine bağlıdır. Sulama olanaklarının yetersiz olduğu bölgelerde şartlar dahilinde tek yıllık bir ürünün elde edilmesi için bir yıl tarlanın nadasta beklemesi gerekmektedir. Sadece bitkisel değil hayvansal üretimde de ürün elde etme süreleri farklılık göstermektedir. Tarımda üretim süresi sermaye, girdi ve çıktısı üzerinde

hayati öneme sahiptir. Yetiştiricilik süresinin uzun olduğu ürünlerin risk ve belirsizlikleri dolayısıyla maliyetleri de farklılık göstermektedir.

Tarım sektöründe sadece talep esnekliği değil arz esnekliği de ürüne bağlı olmakla birlikte düşüktür. Depolanabilme imkânı olmayan ürünler bozulma süresine kadar bir an önce piyasada yer almak zorundadır çünkü hem bozulma, çürüme süresi söz konusudur hem de pazara çıkma aşamasında zaman geçtiği için tazeliğini kaybettiğinden kalitesi düşmektedir. Depolanabilme özelliğine sahip tarımsal ürünler talep açısından daha az esnektir ancak arz açısından bekleyebilme olanağından dolayı daha esnektir. Fiyatların istenilen seviyede olmadığı dönemler üreticiler ürünleri depolarda bekletip fiyatın istedikleri seviyeye gelmesini bekleyebilirler.

Tarım sektöründe üretim faaliyetlerinin kontrolü ve piyasa şartlarının kontrolü oldukça zor bir planlamaya bağlıdır. Bir üreticinin planlar dahilinde hareket mekanizması iklim ve piyasa şartlarına göre belirlenir. Bu durumda tarım sektöründe plan yapmak diğer sektörlerdeki gibi bir yol haritası sunmasından ziyade tahminler içermektedir. Planlanan miktarın altında veya üzerinde oluşan toplam üretim miktarı üreticilerin maliyetlerinde ve karlılığında etkin göstergedir. Gelecekte oluşabilecek fiyatlar üzerinden ekim yapan üreticiler yıl içerisinde ekimi gerçekleştirdikten sonra birçok sürpriz ile karşılaşabilmektedir. Tarım sektörü üreticileri çıktı elde ettikten sonra değil girdi esnasında yani ekim anında fiyatlara göre hareket etmek zorundadır. Ekim gerçekleştikten sonra ürün üzerinde değişiklik yapmak oldukça maliyet arttırıcı etkiye sahiptir. Çiftçiler için en kısa vade bir ürünün ekim aşamasından ürün haline geldiği zaman dilimidir. Bu zaman dilimi ortalama 100 günü ifade etmektedir. Mevsim şartlarından dolayı yılın 6 aylık kısmında sadece hazırlık, yenileme ve altyapı çalışması yapabilen üreticiler için 100 gün büyük ölçüde önemli bir zaman dilimidir (İnan, 2019, s. 25-35).

Türkiye’de tarımsal üretim büyük ölçüde küçük aile işletmeleri tarafından sağlanmaktadır. Yasal sınır nedeniyle tarımsal işletmelerin, muhasebe ve defter kayıtları bulunmamaktadır. Tarımsal işletmelerin büyüklüğü genel olarak toprak miktarı, üretim miktarı veya hayvan sayısı ile ölçülmektedir. Muhasebe defteri tutulmaması üreticilerin gelir ve giderleri konusunda net bilgi sağlanmamasına neden olmaktadır. Net gelir, gider ve satış bilgilerinin mevcut olmaması ise istatistiklerde ve ileriye yönelik devlet planlamalarında yanlış hesaplamalara neden olmaktadır.

Tarım sektörü 50 yıl önceki durumundan farklı bir konuma gelmiştir. Tarımda makineleşmenin artması üretimde birçok aşamayı değiştirmiş veya ortadan kaldırmıştır. Makineleşmenin artmasıyla birlikte iş bölümü ve iş verimliliğinin önemi de artmıştır. Önceki dönemlerde daha çok insan gücüne ve bireysel emeğe bağlı olan sektör teknolojik gelişmeler sayesinde daha çok uzmanlık gerektiren ve hızlı hareket avantajı sağlayan makinalara bağlı durumdadır. Tarımda mevzu bahis olan iş bölümü ve uzmanlaşma teknik, ekonomik nedenlerden ve aynı zamanda büyük bir kısmının aile işletmesi olmasından dolayı tarım dışı sektörlerdeki kadar gelişme göstermemiştir. Aile işletmelerinde işi üstlenen kişinin kabiliyetlerinden ziyade aile içerisindeki konumundan kaynaklı görevler belirlenmektedir. Son yıllarda tarım sektöründe çalışan ve kırsal alanlarda yaşayan kişilerin eğitim, öğretim durumu artış göstermesine karşılık hala düşük bir seviyededir (Oğuz & Bayramoğlu, 2018).

Tarım sektöründe maliyetler, büyük oranda sabit maliyetlerden oluşmaktadır. Sabit maliyetler üretim miktarına bağlı olmaksızın her zaman düzenli periyotlarda gerçekleşmektedir. Üretim miktarına bağlı olarak değişen maliyetler ise daha çok beklenmeyen mevsim şartları gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır. Yıl içerisinde üretim miktarına bağlı olmaksızın gerçekleşen sabit maliyetler tarla, nadas uygulamasına bırakılsa bile gerçekleşmektedir. Tarım işletmeleri eğer küçük aile işletmesi olarak faaliyet gösteriyor ise ailenin işgücü maliyeti, diğer masraflar içerisinde büyük oranda yer almaktadır. Tarım işletmeleri gelirlerini arttırıp büyümeye başladığında ailenin işgücü maliyeti, toplam maliyetler içerisinde azalan oranda yer alacaktır. Tarım sektörü dışında diğer sektörlerde sabit maliyetlerin oranı toplam maliyetler içerisinde bu kadar büyük değildir. Tarım sektöründe ailenin işgücü sabit maliyetlerin içerisinde dahil edildiğinde toplam maliyet içerisindeki payı %75'ten az olmayacaktır (Oğuz & Bayramoğlu, 2018, s. 33). Sanayi sektöründe sabit maliyetlerin artışı ile hammadde, çalışan sayısı gibi maliyet kalemlerinin artışı doğru oranda gerçekleşmektedir. Ancak tarım da bu tam olarak söz konusu değildir çünkü tarım sektöründe üretim miktarının kısa vadede azaltılması olanaksızdır. Sanayide ise ürün arzını azaltmak için bazı departmanlarda anında müdahale ile sabit maliyetleri azaltmak mümkündür. Ayrıca tarım sektöründe üretilen her birimin maliyetini hesaplamak diğer sektörlerle oranla daha zor bir işlemdir. Çünkü toplam gelir veya toplam kar sadece üretim yılı içerisinde değil daha önceki dönemlerde yapılan masraflar sonucunda ortaya çıkmıştır. Üretimi gerçekleştirmek için yapılan masrafların

karşılığı 3-5 yıl gibi uzun vadede sonuç verebilmektedir. Üretimi gerçekleştirilen bazı ürünlerin başka bir ürünün ara maddesi olarak kullanılabilir. Tüm bu ve bunun gibi etkenler tarımda maliyet hesabını karmaşık hale getirmektedir.

2.2.3. Tarımın büyüme ve kalkınma sürecindeki önemi ve etkisi

Tarım sektörü ekonominin en temel ve en önemli sektörlerindendir çünkü insanların hayatını devam ettirmesi için gerekli olan beslenme ihtiyacının karşılanması bu sektör vasıtası ile sağlanmaktadır. Milli gelir içerisindeki payı ve ihracat gelirleri de tarım sektörünün önemli bir sektör olduğunun göstergesidir. Tarımın ihracat içerisindeki payı sadece tarımsal ürünlerin satışından değil tarım sektöründen sanayiye hammadde olarak geçen ürünlerinin satışından da kaynaklanmaktadır.

Sanayi devrimi ile başlayan ve hala büyük oranda artış gösteren dünyadaki toplam nüfus, kaynakların sınırlılığı nedeni ile birçok tehlikeye neden olmaktadır. Bu tehlikelerin başında beslenme için gerekli ihtiyaçların karşılanamaması gelmektedir. Tarım sektörü insanların beslenme ihtiyacı için koşulsuz en temel ve en önemli sektördür. Ülkelerin kendi kendine yetebilecek konuma gelmesi için öncelikle tarımsal büyüme ve kalkınmayı sağlamaları gerekmektedir. Dünyada bugün açlık ve yoksullukla mücadele eden ülkelerin hiçbirinde tarım sektörü gerekli gelişmeyi göstermemiştir. Gelişmiş ülkelerin nüfusunun, dünya nüfusu içerisindeki payı gelişmemiş ülkelere nazaran daha azdır. Ancak tarımsal üretimde arzı büyük oranda gelişmiş ülkeler gerçekleştirmektedir. Yetersiz beslenmenin insanlar üzerindeki etkisi zincirleme bir şekilde bütün sektörleri etkilemektedir çünkü insanların en önemli ihtiyacı hayatta kalmak için beslenmedir. Yeterli, sağlıklı ve dengeli bir şekilde beslenmeyen toplumun diğer sektörlerde çalışması verim ve kalite kaybını beraberinde getirmektedir. Tarım sektörünün ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki en büyük ve yararlı etkisi insanların beslenme ihtiyacına kaynak olan sektör olmasıdır (İnan, 2019, s. 19-49).

Tarımın ekonomik büyüme ve kalkınma üzerinde net bir şekilde ölçülebilir bir diğer etkisi nüfus ve istihdam üzerindeki etkisidir. Bir ülkede nüfusun önemi nüfusun nitelikleri ile doğru orantılıdır. Bir ülkede toplam nüfusun fazla olması o ülkedeki toplam mal ve hizmetler talebinin de fazla olmasını beraberinde getirir ve aynı zamanda nüfus, işgücü arzını oluşturmaktadır. Tarım sektörü yıl içerisinde oranları değişmekle birlikte geçici ve sabit istihdam sağlamaktadır. Teknolojinin gelişmesiyle

birlikte gelişmiş ve tarımsal üretimi yüksek olan ülkelerde tarımın nüfus içerisindeki istihdam oranı azalmakta ve tarımın gayri safi milli hasıla üzerindeki payı artmaktadır. Bu durum tarımda istihdam edilen kişilerin gelişmesi ve verimliliğinin artması ile gerçekleşmektedir. Tarımda azalan istihdamın sanayi veya hizmet sektörüne aktarılması gerekmektedir aksi takdirde tarımın gelişmesi değil işsizliğin büyümesi sonucu ortaya çıkacaktır. Tarımda gelişmiş ülkelerde olduğu gibi makine kullanımının artış göstermesi kırsal nüfus miktarını azaltmaktadır. Kırsal nüfusun azalması sonucunda kentlerde dengesiz nüfus artışları meydana gelmektedir. Ülke içerisinde tarım sektörünün gelişmemiş olması doğrudan diğer sektörler üzerinde etki göstermektedir. Tarımda kazancın azalması sonucunda üretimin de azalmasıyla tarımda çalışan insanlar kentlere yönelerek sanayi ve hizmet sektöründeki işgücü arzını arttıracığından piyasa dengesinin bozulmasına ve işsizliğin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Kısacası tarımın gelişmesi ekonomik büyüme ve kalkınma açısından tek başına bir etki yaratmayacaktır. Tarımın ülke ekonomisi üzerindeki etkisinin hissedilebilmesi için diğer sektörlerin de tarımla beraber gelişmesi gerekmektedir (İnan, 2019, s. 100-105).

Tarım sektörünün ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki en büyük etkilerinden bir diğeri de sanayi sektörüne hammadde sağlıyor olmasıdır. Gelişmiş ülkelerin gelişim aşamaları incelendiğinde genellikle tarım, maden ve ticaret gibi sektörlerin geliştiğini bunlara bağlı olarak sanayi sektörünün oluştuğunu ve sonrasında gelişme sağlandığı görülmektedir. Ayrıca tarım sektörü sadece sanayi sektörüne hammadde sağlamakla kalmayıp aynı zamanda sanayi mallarına olan talebi arttırmaktadır. Bu durum tarım sektöründe çalışan insanların veya işletme sahiplerinin gelirlerinin artmasından kaynaklanmaktadır. Tarımsal üretimin gelişmiş teknolojik makinelerin kullanılmasıyla birlikte tarımda istihdam edilen işgücünün azalmasına neden olmaktadır bu durum sanayi sektörü için işgücü arzı artış gösterecektir. Sektörlerin birbiriyle doğrusal oranda büyümesi durumunda ülke ekonomisi için yarar sağlayacaktır. Tarım ve sanayi sektörü için birbiri arasındaki ilişki tamamlayıcıdır. İki sektör birbirinin ikamesi değil birbirinin çıktısını oluşturmaktadır. Tarım sektörü büyük ölçüde tekstil ve gıda sanayisinin hammadde sağlayıcısıdır ancak makine sanayisinin de müşterisidir. İki sektör arasındaki bunun gibi ilişkiler birbirinden bağımsız gelişmenin önünü tıkamaktadır (Dinler, 2014, s. 30-32).

Tarım sektörü gelişme kaydetmiş olan ülkelerde tarımın milli gelir üzerindeki katkısı büyüktür. Milli gelir bir ülkedeki refah seviyesini belirlemede etkin bir ölçüttür. Özellikle imalat da gıda, içecek, tekstil gibi ürünlerin hammadde girişleri ve makine, kimyasal tarım ilacı, gübre, hayvansal yem gibi sanayi mallarına talep göz önüne alındığında tarım sektörünün GSMH üzerindeki etkisi oldukça fazladır. Dengeli büyümenin sağlandığı ülkelerde gerçekleşen gelişimin bir sonucu olarak tarım sektörünün milli gelir içerisindeki payının azalması tarım sektörünün gerilediğini göstermemektedir sadece çıktı miktarındaki değişim göz önüne alındığında diğer sektörlerde nispi büyümenin arttığını ifade etmektedir. Tarım sektörünün yararı ölçülemeyen beslenme katkısı dışında ölçülebilir bir çıktısı mevcuttur ve her tarımsal üretimin milli gelir üzerinde etkisi vardır (Dinler, 2014, s. 35-40).

Tarıma dayalı sanayi mallarının oluşması ve ülke içerisinde talep edilenden çok üretiminin sağlanması sonucunda ortaya ihraç malı olarak tarıma dayalı sanayi malları çıkmaktadır. Tarım sektöründe gelişimin, kalite ve verimliliğin yüksek olması tarıma dayalı sanayi mallarının ihracatının artmasını sağlayacaktır. Direkt tarım ürünlerinin veya tarıma dayalı sanayi mallarının ihracatının artmasıyla birlikte dış ticaret açığının mevcut olduğu ülkelerde ödemeler dengesinde yarar sağlayacaktır. Tarımsal ürünlerin ihracatı döviz kurlarının seyriyle de alakalıdır. Para birimi diğer para birimleri karşısında değersiz olan ülkeler ihracat konusunda daha rekabetçi davranmaya çalışmaktadır. Ancak sanayide ve tarımda hammaddeleri veya teçhizatları ithalat yoluyla elde eden ülkeler için bu durum bir avantaj sağlamayacaktır.

Tarım sektörü ekonomik büyüme ve kalkınma açısından ülkeler için son derece önemli bir sektördür. İnsanların en temel ihtiyacı olan beslenmenin sağlanması için temel sektördür. İstihdam vasıtası ile işgücü üzerinde talep oluşturmaktadır dolayısıyla nüfusun nitelikleri dahilinde tarımda istihdam edilmesi mümkündür. Tarım sektörü, tarımsal üretimin gelişmesiyle birlikte artan verimlilik sonucunda sanayi sektörüne hammadde sağlayarak ve sanayi sektöründen mal talep ederek ekonomik büyümenin sağlanmasına katkı sağlamaktadır. Tarımsal ürünlerin ve tarıma dayalı sanayi mallarının ihracatıyla elde edilen döviz ile milli gelir ve ödemeler dengesi üzerindeki payı büyüktür (Dinler, 2014, s. 20).

3. NEO-LİBERALİZM ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE'DE TARIMIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye’de neoliberal ekonomi politikalarının uygulanmaya başladığı 24 Ocak 1980 sonrası dönem incelenecektir. Ancak 1980 sonrası uygulanan politikaların sonuçlarını karşılaştırmak için 1980 öncesi tarımına değinmek gerekmektedir.

3.1. 1980’e Kadar Türkiye’de Tarım Sektörünün Kısa Bir Değerlendirmesi

3.1.1. 1923-1950 yılları arası değerlendirme

1923 yılı ve sonrası dönemi anlayabilmek için öncelikle Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu dönem de Türkiye toprakları üzerinde mevcut olan ekonomik durumun ve tarımsal yapının açıklanması gerekmektedir. 1880 ve 1914 arasında eski ekonomik ve sosyal refaha sahip olmayan Osmanlı İmparatorluğu yine de belirli ekonomik ve sosyal reformlar ile gelişme göstermiştir. Ancak Balkan Savaşları ve 1. Dünya Savaşı sırasında birçok alanda olumsuzluklar meydana gelmiştir. Bu olumsuzluklardan bir tanesi tarımsal üretim de meydana gelen azalmadır. 1. Dünya Savaşında işgücü bakımından verimli yaş grubunun askere alınmasıyla birlikte ve belirli coğrafyalardaki savaşlar nedeniyle tarımsal üretim de azalma meydana gelmiştir. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra elinde bulunan yani Osmanlı’dan devraldığı tarımsal üretim ve politikalar Avrupa devletlerine nazaran oldukça geri kalmış vaziyettedir. 1840 yılı sonrasında Osmanlı’nın da bir serbest ticaret bölgesi haline gelmesiyle birlikte Çukurova, Gediz havzası, Konya ovası, Menderes havzası gibi bölgelerde özellikle pamuk gibi ihracata yönelik üretimler gerçekleştirilmeye başlanmıştır ve bu üretimler 1914 yılına kadar artarak devam etmiştir. Ancak bazı bölgelerde oluşan bu değişim ve gelişimler Osmanlı topraklarının geneline yansımamıştır. Buğday üretiminin gelişen şehirlerin ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz olması buğday ve un ithalatının yapılmasından anlaşılmaktadır (Sarıkoyuncu & Kayıran, 1998, s. 216).

Osmanlı’dan yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’ne miras olarak gelen tarım sektörünün durumu yapısal problemlerin ve bölgesel farklılıkların çok olduğu bir durumdur. Cumhuriyetin ilk yıllarında ekilebilir arazilerin çok az bir kısmının tarıma açık olduğu görülmektedir. Bunun nedenleri; savaşlar nedeniyle nüfus yapısında değişim ve üretim yapan nüfusun niteliği, üretim şekillerinin teknik açıdan ilkel ve

yetersiz olması, yol ve lojistik imkânın sınırlı olması, ekonomik şartların oldukça kötü olması ve finansal açıdan çökmüş bir ekonomi olduğu belirtilebilir. Cumhuriyetin ilk yıllarında mevcut toprak mülkiyetinin durumu, tarımın küçük ve aile geçimlik şeklinde oluşması, su imkânın azlığı dolayısıyla susuz tarım, haşerelere karşı ilaç kullanımının sınırlı olması, gübre ve verimli tohumla ulaşmanın neredeyse imkânsız olması üretimin oldukça az aynı zamanda verimsiz olmasını sağlamaktadır. Bu durumlar tarımsal üretimin iklim şartlarına daha fazla bağlı olduğunu kısacası tesadüfen bir üretim şeklinin oluştuğunu göstermektedir (İleri, 2014, s. 53).

Tarıma dayalı sanayi sektörünün durumu da tarımsal üretimin sağladığı koşullar dahilinde ülkeye yetecek durumda olmadığını göstermektedir bu yüzden ithalat bir gereksinim olarak gerçekleşmiştir. Toprak mülkiyeti şartlarının bir getirisi olarak köylüler büyük toprak sahiplerinin yanında icar (kira) ya da ortak üretim şeklinde geçimini sürdürmüştür. Cumhuriyet yönetimi kalkınmanın sağlanması için tarımı önemli bir sektör olarak görmüş ve merdivenin basamaklarını birer birer çıkarak adeta Türkiye’de tarımsal üretimi yeniden yaratmıştır. İlk tarımsal kararlar Osmanlı devletinde bulunan bazı kurumların ortadan kaldırılması ve özel toprak mülkiyetinin kolaylaştırılmasına yönelik kararlardır. Ancak bu durum da toprak mülkiyetindeki adaletsizliğin önüne geçememiştir.

1920 ve 1922 tarihleri arasında Ankara Hükümetinin tüm imkanları mevcut işgal durumdan kurtulmak için kullanılmıştır dolayısıyla Türkiye İzmir İktisat Kongresi’nin toplanmasına kadar neredeyse hiçbir tarımsal ve iktisadi gelişme göstermemiştir. İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat 1923 ve 4 Mart 1923 tarihleri arasında aralarında çiftçi, işçi, tüccar, sanayici gibi farklı meslek gruplarının bulunduğu 1135 kişinin katılımıyla toplanmıştır. Tarımsal konuda gelen en önemli önerilerden bir tanesi mevcut olan Aşar Kanunun¹ kaldırılmasına yönelik öneri olmuştur. Kongre sonunda milli sermayedarların yaratılacağı ve sermaye tasarrufunun akabinde milli sanayinin oluşturulabileceği belirli kararlar alınmıştır. Bu kararlardan bazıları şunlardır (İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2004):

- Reji adlı yabancı bir şirket tarafından yönetilen tütün tekeli kaldırılacaktır.
- Aşar vergisi kaldırılacaktır.

¹ Osmanlı döneminde çiftçilerden alınan vergi.

- Gümrük politikası milli çıkarlar lehine düzenlenecektir.
- Tarımda makineleşmenin gerçekleştirilmesi için çalışılacaktır.
- Hayvancılığın geliştirilmesi sağlanacaktır.

Atatürk'ün 1923'te Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti Başkanı sıfatı ile yayınladığı bir dizi karardan sonra İzmir İktisat Kongresi iktisadi alanda tarımsal gelişmeler için bir referans olmuştur. Tarımsal gelişmeler açısından en önemli gelişme 1925 yılında Aşar Kanununun kaldırılması olmuştur bu sayede köylü ve çiftçinin üzerindeki vergi yükü azalmış ve tarımsal üretim teşvik edilmeye çalışılmıştır (Yeşilyurt & Tuna, 2017). Atatürk'ün "topraksız çiftçi kalmayacak" anlayışı tarımsal yapıda önemli gelişmelerin habercisi olmuştur. Şark isyanının bastırılması ile uğraşıldığı bir dönemde devletin en fazla vergi topladığı kalem olan Aşarın kaldırılması Cumhuriyet yönetiminin tarıma ve köylüye ne kadar önem verdiğinin bir göstergesi olmuştur. Aşar vergisinin kaldırılması sonrasında canlı hayvanlar için ve arazi sahipleri için farklı oranlarda vergiler yürürlüğe girmiştir ancak hiçbir yeni vergi, üreticileri aşar kadar zor duruma sokmadığı için üretim teşvik edilmiştir. Tarımsal üretim yapan çiftçiler tarafından ödenen doğrudan vergilerin toplam vergiler içindeki payı 1924 yılında %29 iken 1929 yılına gelindiğinde %12'ye gerilemiştir. Çiftçilerin üzerindeki vergi yükünün hafiflemesiyle birlikte tarımın GSMH içerisindeki payı 1925'te %44 iken 1926'da %49'a çıkmıştır (Topuz, 2007). Yapılan düzenlemeler ile Ziraat bankası tarımsal üretimi arttırmak için çiftçiye kredi imkanını arttırmıştır. Çünkü Cumhuriyetin ilk yıllarında tarımsal üretim yapan ailelerin iş amacıyla kullanabilecekleri hayvanları ve tarım aletleri mevcut değildir kredi imkanlarının genişlemesi tarımsal üretimde verim artışını beraberinde getirmiştir. Atatürk döneminde çiftçilerin zirai üretim birlikleri içerisinde bulunması ve üretimlerini arttırması için 21 Nisan 1924'te Zirai Birlikler yasası çıkarılmıştır. 1 Haziran 1929 da ise Zirai Kredi Kooperatiflerinin kuruluşunu sağlayacak olan yasa meclisten geçmiştir. 1925 yılında yerli tohum ıslahı için çalışan ilk tesis Eskişehir'de kurulmuştur (Yenal, 2017). 1926 yılı itibari ile Kırklareli, Uşak, İstanbul ve Trakya, Eskişehir şeker fabrikaları kurulmuştur. Kooperatiflerin ve Ziraat Bankasının destekleri ile 1924 yılında 200 olan traktör sayısı 1929 yılında 2000 adet olmuştur (DPT, 1969). Devlet tarımsal üretim yapan işletmelerin üretimin artışını sağlamak ve maliyetlerini düşürmek için akaryakıt konusunda çeşitli dönemlerde çeşitli teşvik politikaları geliştirmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarımda gerçekleştirilen en önemli gelişmelerden bir tanesi de Ziraat Bankası aracılığı ile devletin buğday fiyatlarına müdahale ederek buğday satın almasıdır. Bu sayede buğdayın hasat döneminde çiftçinin hemen paraya çevirme isteğinden oluşan fiyat azalmalarının önüne geçilmiştir ve buğdayda fiyat istikrarı sağlanmış, üreticinin karı maksimize edilmiştir. Tarımsal ürünlerin üretimin arttırılması için tarım alanlarının genişlemesi hedeflenmiştir. Bu bağlamda Ankara Çubuk barajı, Menderes havzası gibi yerlerde tarımsal sulama uygulamasına geçilmiştir. Ziraat ve Baytar Enstitüleri kurulmuştur bu sayede zirai ve hayvansal hastalıkların önlemesi hedeflenmiştir (DPT, 1969).

Cumhuriyetin ilk yıllarında görülen tüm bu tarımsal gelişmeler ülkenin tamamında karşılık bulmamış, yoğunlukla Adana, İzmir, Konya gibi bölgelerde daha çok karşılık göstermiştir. Küçük üreticiler tütüncülük gibi aile üretiminin sağladığı ürünlere yönelmişlerdir. Büyük toprak ve çiftlik sahipleri, pamuk gibi geniş arazilerde ve makine yardımıyla üretilen ürünlerin üretimini benimsemişlerdir. 1929 yılında küresel çapta meydana gelen ekonomik kriz Türkiye’de de etkilerini göstermiştir. 1. Dünya Savaşı ve Millî Mücadelenin ardından yaralarını sarmaya çalışan Türkiye Cumhuriyeti 1929 yılında tarım ürünlerinin fiyatlarının düşmesiyle ciddi ihracat gelirinden mahrum kalmıştır ve devletçi politikalar izleme yöntemini seçmiştir. Hükümet sıkı para politikalarının bir gereği olarak Ziraat Bankası aracılığıyla verdiği kredileri sınırlandırmak zorunda kalmıştır ve akaryakıt desteğini kesmesiyle birlikte yavaş yavaş oluşmaya başlayan tarımda makineleşme büyük bir yara almıştır. Mevcut olan makinelerde küresel kriz nedeniyle çalışamaz duruma gelmiş akaryakıt ve yedek parça ikmalinde sıkıntı yaşanmıştır. 1929 yılında Dünya’da o güne kadar görülmüş olan en büyük kriz yaşanırken Türkiye Cumhuriyeti Devletçi politikalar ile milli bir tarım ve sanayi oluşturmaya özen göstermiştir. Krizin ilk yıllarında zirai üreticiler banka yoluyla borçlanamadıkları için tefecilerden ve büyük toprak sahiplerinden borçlanma yolunu seçmişlerdir. Ancak bu durum 1931 yılı itibari ile ciddi miktarda azalma göstermiştir. Osmanlı’dan kalan toprak mülkiyet yapısı birçok kanun ve düzenlemeye rağmen adaletsizlikten kurtulamamıştır.

1933 yılında planlı döneme geçilmiş ve ilk 5 yıllık kalkınma planı oluşturulmuştur. Devlet şeker, pamuk yağ, un, gibi temel ihtiyaç maddelerinin üretimini kendisi üstlenerek ithalatı azaltmayı ve dış ticaret dengesini sağlamayı hedeflemiştir. Devlet tarım ürünlerinin fiyatına Ziraat Bankası aracılığı ile doğrudan müdahale ederek tarım

ürünlerinin fiyatının düşmesini önlemiştir ve tarıma dayalı sanayi mallarının üretimine (pamuk ve şeker pancarı gibi) ağırlık vermeye çalışmıştır. 1932-1938 yılları arasında devlet buğday alımında ciddi artışlar göstermiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında net tahıl ve tarımsal ürün ithalatçısı olan Türkiye 1930'lu yılların sonuna doğru ciddi tarımsal ürün ihracatı gerçekleştirmiştir. 1923 yılında tarımsal ürünlerin dış alımları toplam 180 bin ton civarındadır 1930 da ise 10 bin ton civarına gerilemiştir (Ankara Ticaret Borsası, 2009).

Atatürk, bizzat kendi emri ile birçok ilde tarımsal üreticilere örnek olmak amacıyla çiftlikler kurulmasını sağlamıştır. Bunlardan en önemlisi bataklık bir arazi de kurulan Atatürk Orman Çiftliğidir. Bataklık durumdayken gerekli uygulamalar ile örnek bir tarımsal üretim merkezi haline dönüşmüştür. Toprak reformu çalışmaları 1930'lu yılların ortalarında tartışılrsa da gerçekleştirilmesi 1945 yılını bulmuştur. Ancak yine istenilen sonuç elde edilememiştir.

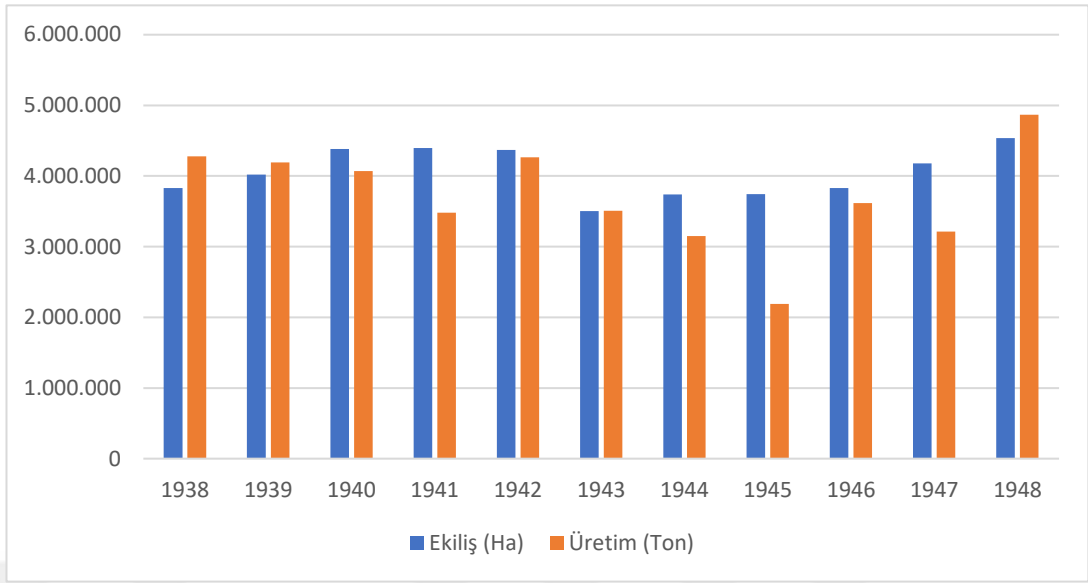
Atatürk döneminde gerçekleştirilen tarımsal üretime yönelik birçok reformun ortaya koyduğu sonuçlar kısaca şunlardır; 1923 yılında yapılan çalışmalar ile tespit edilen maksimum tarımsal üretim alanı 5 milyon hektar civarındadır. Türkiye'de 25 milyon hektar ekilebilir alan olduğu göz önüne alınırsa ekilebilir alanların ancak %20 i üretime dahil durumdadır. 1920'lerde çiftçi başına ekilen alanın miktarı 25.000 metrekare yani 25 dekar'dır. 1938 yılına gelindiğinde ortalama çiftçi başına düşen ekim alanı ise 60 dekarlara çıkmıştır. Ayrıca 1938 yılında 5 milyon hektar işlenen ekilebilir alan 11 milyon hektara yükselmiştir (Topuz, 2007).

Vergi yükünün azalması ile aile için üretim yani geçimlik tarım yerini ticari tarıma bırakmıştır. Makineleşme çok desteklenmesine ve teşvik edilmesine rağmen tam anlamıyla sağlanamamıştır. 1923 yılında ihracatın içindeki tarımsal ürünlerinin oranı %86 iken 1938 yılında %88'dir. Bu durum Türkiye'de sanayi ürünleri ihracatının gelişmemesinin göstergesidir aynı zamanda o tarihlerde Türkiye'nin net bir tarım ülkesi olduğunun da bir göstergesidir. Cumhuriyet dönemiyle birlikte ekilen alanlardaki artış 2 katın üzerinde olmuştur ancak tarımsal üretimin birim/verim miktarında büyük bir gelişme ortaya çıkmamıştır. Geçimlik tarım üretiminden ticari tarım üretimine geçiş yapan küçük üreticiler ürettikleri tarım ürünlerinin çeşitlendirmeleri ile Türk tarımsal yapısının değişimine neden olmuşlardır (Sarıkoyuncu & Kayıran, 1998).

Makineleşmede başarıya ulaşamamasının en büyük nedenlerinden birisi de büyük toprak sahiplerinin ortaklık ve kira sistemini daha çok benimsemiş olmasıdır. 1923 yılından 1938 yılına gelindiğinde tarımsal üretimde ciddi artış ve gelişme gözlenmiştir. Ancak İzmir İktisat Kongresinde alınan tüm kararlar başarıya ulaşmamıştır. Atatürk'ün köylüyü ve tarımı önemsemesi “Milli üretimin temeli tarımdır” anlayışı ile reform yapması ve politikalar geliştirmesi Türk tarımı için büyük bir dönem noktası olmuştur (Sarıkoyuncu & Kayıran, 1998).

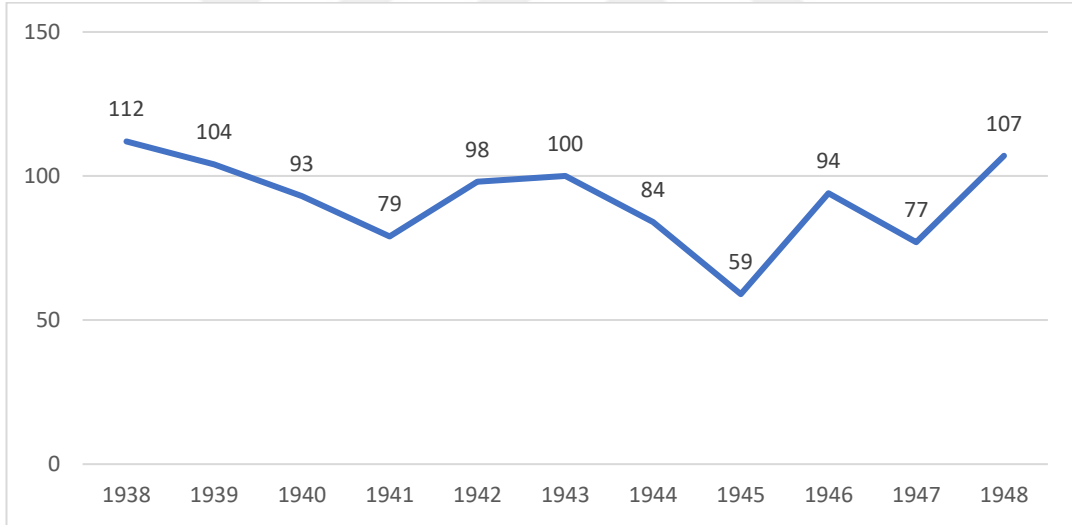
Türkiye’de 1984 yılı sonrasında Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM) olarak bilinen Devlet Ziraat İşletmesi 1938 yılında çağdaş tarımsal üretim yollarının Türkiye’de yaygınlaşması için ve ilkel yöntemlerle makinesiz üretim yapan çiftçilere yol göstermek amacıyla Atatürk'ün örnek olarak kurduğu ve aslında aynı amaca hizmet eden tarım işletmelerini bağışlaması ile kurulmuştur. Cumhuriyetin ilanından sonra piyasa fiyatlarında oluşabilecek spekülasyonları önlemek amacıyla ve çiftçiye destek amacıyla tarım ürünleri alımı yapan Ziraat Bankası 1938 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi’nin (TMO) kurulması ile görevini TMO’ya devretmiştir. 1940 tarihinde çıkarılan bir yasa ile kırsaldaki eğitimsiz vatandaşların eğitim almaları sağlanarak yaşadıkları bölgede fark oluşturmaları amacıyla Köy Enstitüleri kurulmuştur. Bu enstitülerin amacı ilkokul eğitimi mevcut olan öğrencilerin Köy Enstitülerinde eğitim gördükten sonra tekrar yaşadıkları yere dönüp öğretmenlik mesleğini yerine getirmeleridir. Bu sayede okuma yazma bilen insan sayısı artacak bilinçli toplum oluşturulmaya gayret edilecektir. Ancak dönem itibari ile bazı büyük toprak sahipleri ve bürokrasinin tepki göstermesi sonucunda 1948 yılından sonra kapatılmaya başlamıştır.

1939 yılında Hitler Almanya’sının Polonya’ya saldırması ile başlayan 2. Dünya Savaşı neredeyse tüm ülkelerde olduğu gibi Türkiye’yi de birçok açıdan derinden etkilemiştir. Bu etkilerin başında şüphesiz tarımsal üretim ve ekonomide karşı karşıya kalınan zararlar gelmektedir. Bu dönemde Türk tarımı büyük yara almış ve ekonomik gerileme ile karşı karşıya kalmıştır. 2. Dünya Savaşı’nın Türkiye’ye etkileri 1929 Büyük Buhranından sonra en yıkıcı şekilde gerçekleşmiştir. Tarımsal üretim bu dönemde özellikle savaşın son yılı olan 1945’te en alt seviye üretim miktarına ulaşmıştır. Şekil 3.1’de 1938-1948 yılları arasında Türkiye’nin buğday ekim alanı ve buğday üretim miktarı gösterilmiştir. Şekil 3.2’de ise Türkiye’nin 1938-1948 yılları arasında buğday verim miktarı belirtilmiştir.

Şekil 3.1. 1938-1948 Yılları Arasında Türkiye’de Buğday Ekim (Ha) ve Üretim Miktarları (Ton)

(Türkiye Buğday Ekiliş-Üretim-Verim ve TMO Alımları, 2019)

Şekil 3.2. 1938-1948 Yılları Arasında Türkiye’de Buğday Verim Miktarı (Kg) (Türkiye Buğday Ekiliş-Üretim-Verim ve TMO Alımları, 2019)

İkinci Dünya Savaşı sırasında mecburen gerçekleşen yüksek sayıda askere alımlar işgücü açısından çok önemlidir çünkü savaş süresince 1 milyonun üzerinde halihazırda bulundurulmuş asker sayısı halkın büyük kısmının kırsalda yaşadığı göz önünde bulundurulduğunda tarımsal üretimde emek eksikliğine neden olmuştur. 1940 yılı nüfus sayımına göre ülkenin toplam nüfusu 17.820.950 kişidir erkeklerin sayısı ise 8.898.912’dir (TÜİK, 2020). Nüfusun az olduğu 1940’lı yıllarda 1 milyonun üzerinde genç askere alınmıştır. Bu duruma ekim alanı açısından bakıldığında gençlerin askere

alınmasından sonra ekim alanı azalmamıştır. Ancak orta yaşlı ve yaşlı nüfusun dönemin ilkel üretim biçimlerine dayalı üretim şekli ile aynı birim miktarda üretim yapması mümkün olmamıştır. 1938 ve 1939 yıllarında dekar başına üretilen buğday kilogramının 1945 yılına gelindiğinde 59 kilograma kadar düştüğü görülmektedir. Bu durum üretimde ciddi verim düşüşüne dolayısıyla üretim miktarının düşmesine neden olmaktadır. Verimli nüfusun askere alınmasından ziyade üretimde kullanılan hayvanların sayısının da düşmüş olması üretimi azaltan bir diğer nedendir. Bunlara ek olarak Türkiye'nin 1940 yıllarda hala gübre ve kimyasal ilaç kullanımında istediği noktaya gelememesi hava koşullarına bağlı üretim yapılması üretim miktarının düşmesinde önemli rol oynamıştır. Aynı dönemde devletin TMO aracılığı ile piyasa fiyatlarının altında ürün alması ekim alanını daraltmamasına rağmen kazancı azalttığı için üreticiler için tarımsal üretim zorlaşmıştır. Türkiye'nin 1940'lı yılları dikkate alındığında sadece olumsuzlukların olduğu dönemlerde değil bütün dönemlerde makine, gübre, ilaç gibi etkenler kullanılmadan, insan kuvvetiyle, öküz çekimiyle, karasabanla yapılan tarımsal üretimin ülkeye ekonomik açıdan pek fazla yarar sağlayamayacağı İzmir İktisat Kongresinde alınan makineleşme kararının ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.

1943 yılında çıkan kanun ile Toprak Mahsulleri Vergisi yürürlüğe girmiştir. 1926 yılında kaldırılan Aşar Vergisinden sonra çiftçinin vergi yükünü tek kaleme arttıran en güçlü vergi Toprak Mahsulleri Vergisi olmuştur. Kazancı düşen ve ağır vergiler ödemek zorunda kalan yoksul köylü kesimi ürettiği ürünü beyan etmeme, vergi görevlilerine rüşvet verme yolu ile az vergi ödeme gibi yöntemlere başvurmuştur. Büyük toprak sahipleriyle ortakçı olarak çalışan küçük çiftçinin ekonomik gücü zayıflamıştır.

2. Dünya Savaşı süresince ciddi olumsuzluklarla karşılaşan tarımsal üretim savaş sona erdikten sonra da hemen toparlanmamıştır. Savaşın sona ermesiyle bir takım olumsuz etkiler ortadan kalkmıştır fakat toparlanma tam anlamıyla birkaç yıl daha ertelenmiştir. Bu dönemde tarımsal ürünlerin özellikle perakende satış fiyatlarının yükselmesi ile mevcut hükümet fiyatların azalmasını teşvik etmeye gayret göstermiştir. 15 Haziran 1945 yılında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkmıştır. Bu kanun ile topraksız veya geçimlik üretim yapacak şekilde az toprağa sahip olan kişilere toprak dağıtarak tarımsal üretiminin artırılması amaçlanmıştır (T.C Resmi Gazete, 1945). Bu kanunun yürürlüğe girmesi ile Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içerisinde ciddi muhalif sesler

yükselmiş özellikle büyük toprak sahibi milletvekilleri bu kanuna karşı çıkmıştır. Muhalif seslerin resmî belgesi ise literatüre Dörtlü Takrir olarak geçen Refik Koraltan, Celal Bayar, Fuad Köprülü ve Adnan Menderes'in bildirisidir. Bu olayın devamında Demokrat Parti kurulmuştur ve 1946 yılında ilk seçimine girmiştir. Türkiye Çok Partili Döneme geçiş yapmıştır akabinde 1950 yılında yapılan genel seçimlerde 27 yıllık CHP iktidarı değişmiştir.

Cumhuriyetin kuruluşundan 1950 yılına kadar değerlendirildiğinde Osmanlı İmparatorluğundan neredeyse enkaz haldeki tarımsal politikalar ve uygulamalar miras olarak genç Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal etmiştir. Halkın büyük kısmının geçimi tarımsal üretimden sağlandığı halde Osmanlı'da uzun savaş yıllarının da olumsuz etkisiyle tarımsal reformlar göz ardı edilmiştir. Cumhuriyet'in ilanından ve Millî Mücadele'nin başarılı bir şekilde tamamlanmasından sonra aslında İzmir İktisat Kongresinde alınan birçok karar gerçekleştirilememiştir ancak tarımsal reformların etkisi göz ardı edilemeyecek kadar çoktur.

3.1.2. 1950-1980 yılları arası değerlendirme

1950 sonrası dönem kendi içerisinde iki şekilde değerlendirilecektir. İlk olarak Demokrat Parti iktidarının bulunduğu 1950-1960 dönemidir. İkinci değerlendirilecek kısım ise 27 Mayıs 1960'tan 24 Ocak Kararlarının alındığı tarih olan 1980 yılına kadar olan politikalar. 1950 yılında 27 yıllık iktidarın değişmesi ile Türkiye'de birçok alanda köklü değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Bu değişikliklerin temelinde ise tarımsal üretim politikalarının tekrar gözden geçirilmesi asıl politika anlayışını oluşturmaktadır. Türkiye 1930 ve 40'lı yıllarda 2. Dünya Savaşı'nın da etkisiyle ithal ikameci bir üretim anlayışı benimsemiştir. Ancak Demokrat Parti iktidarıyla beraber tarımsal üretim daha çok sanayiye ara mal sağlayacak olan ürünlere kaydırılmaya çalışılmıştır. Demokrat Parti Cumhuriyetin ilk yıllarında olduğu gibi nüfusun ve dolayısıyla oyların büyük kısmının bulunduğu kırsal alanları hedefleyerek politikalar geliştirmiştir ve seçim vaatleri bu yönde ağırlık göstermiştir. İktidara geldikten hemen sonra da vaatlerini yerine getirmek için birtakım uygulamalara önem verilmiştir. 1940 sonrası ihmal edilmiş olan çiftçi nüfusun talepleri doğrultusunda politikalar geliştirilmiştir. 1949 yılında 7,5 milyon hektar olan hububat ekim arazisi 1951 yılı sonunda 9 milyon hektara, 305.000 hektar olan pamuk ekim arazisi ise 642.000 hektara çıkarılmıştır (Yenal, 2017). Yine 1949 yılında 2,5 milyon ton olan buğday üretim miktarı 1951 yılında 5,6 milyon tona, arpa üretim miktarı 1,2 milyon tondan 2,7

milyon tona yükselmiştir. 58 bin ton olan pirinç üretim miktarı 1951 yılı sonunda 70 bin ton miktarına ulaşmıştır. 1950 yılında çiftçiye sağlanan kredi miktarı 412 milyon liradan 1951 yılında 820 milyon liraya çıkarılmıştır (Yenal, 2017).

Demokrat Parti ilk olarak tarıma uygun olduğu halde işlenmeyen büyük ekim alanlarını tarımsal üretime açmıştır ve makinalı tarımın gelişmesi için traktör ithalatına önem vermiştir. Tarımsal sulama için gerekli yatırımlar hızlandırılmış ve tarımsal üretimde suni ve organik gübre kullanımına teşvik edilmiştir, tohum ıslahının sağlanması için çalışmalar hızlandırılmıştır. ABD'nin antikomünist görüşleri hızlandırmak ve batı bloğundaki ülkeleri Sovyet tehdidine karşı güçlü kılmak için Marshall Yardımları ile birçok ülkeye olduğu gibi Türkiye'ye de yardım yapması bu dönemin önemli dışsal etkilerindendir. ABD merkezli birçok kaynakta (Thornburg, Hilts 1950, Barker Raporları 1951) Türkiye'yi Avrupa'nın hububat, gıda ve hammadde kaynağı haline getirilmesinin gerektiği belirtilmektedir (Güven, 1998). 1950'li yıllarda hız kazanan en önemli politika, tarımsal üretimin derhal arttırılmasına yöneliktir bu yüzden tarımda makineleşmenin artması ve Ziraat Bankası aracılığıyla çiftçiye sağlanan kredinin artmasıyla birlikte ürün fiyatlarında istikrarın sağlanması hedeflenmiştir. Bu dönemde oluşturulan hedeflere ulaşılmasıyla birlikte sanayi ve tarımda neredeyse 2 kat büyüme meydana gelmiştir ve “cumhuriyetin tarım devrimi” olarak adlandırılmaktadır (Yenal, 2017). 1949 yılında 6 bin olan traktör sayısı Marshall yardımları ve kredilerinin ile çiftçiye dağıtılmasıyla, 1951 yılı sonunda 25 bine yükselmiştir (Yenal, 2017).

Marshall yardımları ile alınan yardım ve hibelerin nerelerde kullanılacağı da ABD tarafından belirlenmiştir. Bu doğrultuda özellikle hububat üretiminin artış gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Ancak 1957 yılına kadar olan dönem incelendiğinde hububat ürünlerinde %30 pamukta ise %50 civarında bir fiyat artışı meydana geldiği görülmektedir. Çizelge 3.1'de bu durum gösterilmiştir. İşlenen arazi miktarının artış göstermesine, tarımsal üretimde kullanılan traktör ve ekipmanların artmasına, Ziraat Bankası aracılığı ile verilen kredi miktarının 250 milyon liradan 2 milyar liraya çıkmasına rağmen, tarımsal ürünlerde fiyat istikrarının sağlanamayışı Demokrat Parti iktidarının 1956-1957 yıllarında tarımsal üretim politikalarında çıkmaza girmesine neden olmuştur (Oktar & Varlı, 2010).

Çizelge 3.1. 1952-1957 Pamuk ve Buğday İç Satış Fiyatları Kg/kuruş

	1952/1953	1953/1954	1954/1955	1955/1956	1956/1957
Pamuk	0.82	0.81	1.04	1.18	1.19
Buğday	0.30	0.36	0.36	0.41	0.51

Kaynak: (TMO, 1938-2007 Yılları İç Satış Fiyatları, 2008)

Demokrat Parti döneminde tarımsal üretimin ve sanayi üretiminin artış göstermesinin en önemli nedenlerinden biri de sanayi ve altyapı yatırımlarının artış göstermesidir. 1950 yılında 47 bin km olan karayolu uzunluğu 62 bin km'ye, 790 milyon kwh olan elektrik üretimi 2.815 milyon kwh'ye, 395 bin ton olan çimento üretimi 2.038 bin tona, 310 bin ton olan demir-çelik üretimi 531 bin tona yükselmiştir. Tarımsal sulama ve enerji üretimi yapmak için Sarıyar, Demirköprü, Hazer, Seyhan gibi birçok baraj faaliyet göstermeye başlamıştır (Yenal, 2017). “Bu dönemde 11 liman, 5 havalimanı, 8 sulama barajı, 5 termik santral, 18 HES'li baraj, 8 bin kilometre enerji nakil hattı, 3 petrol rafinerisi, 13 şeker fabrikası, 19 çimento fabrikası, 82 hububat silosu, 88 büyük ölçekli fabrika, 4 bin 576 kilometre asfalt yol, 30 bin kilometre köy yolu yapılmıştır” (Çelikel, 2020). 1950 yılında ekilen tarla miktarı 14 milyon hektar iken 1960 yılında ekilen tarla miktarı 23 milyon hektara yükselmiştir. Fakat 1950'de 37 milyon hektar olan mera arazileri 1960 yılına geldiğinde 28 milyon hektara düşmüştür. Bu dönemde kişi başına ekilen toprak miktarı ortalama %25 artış göstermiştir (Oktar & Varlı, 2010). Büyük mera arazilerinin tarıma açılmasıyla ve bu arazileri kullanan veya kullanma hakkını elinde bulunduran çiftçilerin traktör ve ekipman ithalatıyla makineleşmesi Türkiye'de o dönem hayvancılığın gerilemesini beraberinde getirmiştir. Türkiye'de o dönem özellikle büyük baş hayvancılık ile ilgilenenler merada otlatma yöntemiyle hayvanını beslemektedir, köylerin civarındaki büyük mera arazilerinin tarıma açılması ve makineleşme ile büyük miktarda işlenmesi mera hayvancılığını derinden etkilemiştir. İstanbul, Ankara gibi büyük şehirlerde et fiyatları yükselmiştir.

Demokrat Parti iktidarı döneminde artan makineleşme ve tarımsal ekipmanlara ulaşım kolaylığı birçok değişimi beraberinde getirmiştir. Traktörün adeta bir araba, otobüs gibi taşıma amacıyla kullanılması en azından birbirine yakın bölgeler için ilişki arttırıcı bir etki yaratmıştır. Makineleşme ve ekilen alanların artışıyla yükselişe geçen tarımsal üretim pazarı hareketlendirmiştir ve köyden alıp şehirde satan tüccar, aracı, komisyoncu gibi meslekler icra eden kişilerin köyler ile ilişkileri artış göstermiştir.

1950 öncesi büyük toprak sahipleri arazilerini kendileri işlemek yerine icar veya ortakçılık yöntemiyle köylüye işletmiştir bu durum feodal sonuçlar doğurmuştur. Tarımsal mekanizasyonun, ekipmanlara ulaşımın artış göstermesi ve küçük çiftçiye Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu kapsamında dağıtılan arazilerin işlenmesiyle birlikte feodal anlayış da biçim değişikliğine uğramıştır. Aynı zamanda bu dönem itibari ile Türkiye’de kırdan kente iç göç yaşanmaya başlamıştır. Bu iç göçün nedenleri arasında hem sanayinin gelişmesi hem de kırsal kesimin makineleşme sonucu işçi talebinde düşüklük yaşanmasından kaynaklanmıştır.

Demokrat Parti iktidarı döneminde ilk beş yıllık dönem şüphesiz en sakin, reform dolu ve ekonomik gelişmelerin bol olduğu dönemdir. Ancak 1955 yılı sonrasında birçok alanda ortaya çıkan problemler zincirleme etki yaratmıştır. Hükümetin hesapsız kamu harcamaları bir zaman sonra tıkanmıştır ve hükümet Merkez Bankasından borç almaya başlamıştır. Emisyon artışından kaynaklanan para bolluğu ülkede enflasyonu tetiklemiş tüm ürünler için gerekli olan fiyat istikrarı sağlanamamıştır. Enflasyonun artmasıyla iç fiyat hadleri paralel olarak artmıştır fakat döviz kuru sabit olduğu için gerekli devalüasyonda geç kalınmasından dolayı ihracat miktarı azalmıştır. Buna karşılık yine aynı dönemde artan ithalat talebi ödemeler dengesinin bozulmasında ve bütçe açığının artmasında önemli rol oynamıştır. 6-7 Eylül² olayları gibi ülke içerisinde huzursuzluk yaratan olayların vuku bulması ülkenin bunalıma girmesinde etkili olmuştur. Bunalımın sonucunda devlet dış borçlarını ödeyemez duruma girerek 1958 yılında Ekonomik Kalkınma ve İş birliği Örgütü (Organisation for Economic Co-operation and Development/OECD) ile borç erteleme noktasında tavizler vererek ve karşılıklar göstererek anlaşılmıştır. Türkiye’de literatüre 4 Ağustos Kararları olarak geçen bu anlaşma büyük bir devalüasyon ve finansal değişikle sonuçlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı’daki Duyun-u Umumiye idaresinden sonra en büyük dış borçlanmayı yaşamıştır.

27 Mayıs 1960 itibari ile Demokrat Parti dönemi sona ermiştir. Askeri yönetimin ardından 1963 yılında Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planının (1963-1967) faaliyet göstermesiyle birlikte tarımda ve ekonomide planlı döneme geçiş yapılmıştır. Birinci planın amacı devlet eliyle arttırılan tarım yatırımları ile tarımsal üretimin arttırılmasıdır. Aynı zamanda yüksek enflasyonun yol açtığı fiyat istikrarsızlığı ile

² 1955 yılında Atatürk’ün Selanik’te doğduğu evin bombalandığı iddiası üzerine Rum azınlıklar ile çıkan olaylar.

mücadele edilmesidir. Tarımda ve tüm ülkede görülen gelir adaletsizliğinin yol açtığı olumsuz durum ile mücadele kararı alınmıştır. Türkiye’de uzun vadede gelişmelerin özellikle sanayi sektöründe oluşacağı ama sağlıklı bir sanayi sektörüne sahip olmak için tarımın belirli bir seviyenin üzerinde olması gerektiği tespit edilmiştir. Tarımsal üretimde özellikle sulanan arazilerin arttırılması, enerji ihtiyacının karşılanması, destekleme kredileri ve pazarlama imkanlarının arttırılması, tarımsal ürünlerde mahsule zarar veren haşereyle mücadele yolu ile verim artışının sağlanması hedeflenmiştir. Birinci 5 Yıllık Kalkınma Planında tarımdaki katma değer %4,2 artış göstermesi ve büyüme hızının %4,7 artış göstermesi hedeflenmiştir. Sektör yatırımlarının yıllık toplam yatırımlar içerisindeki payı incelendiğinde tarımda 1963’te %12 olan payın, %20 ye çıkarılması, tarımdaki toplam üretim hasılasının 10 milyon TL arttırılarak 45,5 milyon TL’ye çıkarılması amaçlanmıştır (DPT, 1963).

Devlet Planlama Teşkilatı tarafından hazırlanan Birinci 5 Yıllık Kalkınma Planında belirtilen amaçlara ulaşmak için tarım devrimi gerçekleştirilmesi ve toplum-köy kalkınması uygulamasının faaliyete geçmesi konusunda karar alınmıştır. Hazırlanan bu plan dahilinde tarım devrimi için gerçekleştirilecek olan yatırımın miktarı 11,2 milyar TL olmasına karar verilmiştir. Bu kararın yaklaşık 7 milyar TL’si gerçekleştirilmiştir ancak hedeflenen miktara ulaşılmamıştır. Birinci 5 Yıllık Kalkınma Planının ulaştığı sonuçlar incelendiğinde tarımsal büyümenin hedeflenen %4,7’den ziyade %4 olarak gerçekleşmesi kısmen başarılı bir tarım politikası yürütüldüğünü göstermektedir. Aynı zamanda sulak arazilerin miktarında artış gözlemlenmektedir (DPT, 1968).

1968 yılında hazırlanan İkinci 5 Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972 yıllarını kapsamaktadır. Birinci planda tarım ve sanayi sektörü arasında dengeli ve paralel büyüme planı yerini sanayi sektörünün daha çok öne çıktığı yeni bir plana bırakmıştır. Bu plan itibari ile ekonomide yapısal değişiklikler hedeflenmiştir. Bu planın hazırlanma ve uygulama döneminde Devlet Su İşleri eski genel müdürü Süleyman Demirel’in başbakan olması hedeflerin ve bu hedeflere ulaşma yolundaki uygulamaların farklılığını göstermiştir. 1963 yılında olduğu gibi tarım sektöründeki yıllık ortalama büyüme hedefi %4,7 olarak belirlenmiştir. Yine ilk planın sonucunda olduğu gibi 1972 yılında tarım sektörünün büyüme oranına bakıldığından hedeflenen amaca ulaşamadığını ancak %4 oranında büyüme sağlandığı görülmektedir. Tarım sektörüne yapılması planlanan yatırımlar ise 11,5 milyar TL devlet ve 5 milyar TL

özel sektör yatırımı ile toplam 16,5 milyar TL'dir. Bu yatırımların %45'i sulama, baraj ve enerji kaynakları için gerekli işlere, %25'lik kısmı da traktör, makine, ekipman gibi üretimde verim artışı sağlayacak olan ihtiyaçlara ayrılmıştır. Adalet Partisi bu dönemde sulak arazilerde maliyeti azaltmak ve üretime teşvik etmek için çok küçük miktarda ücret karşılığında çiftçilere sulama imkânı sunmuştur. 1950'li yılları hatırlatan yatırımlar yapısal olarak tarımsal arazi genişlemesinden ziyade birim verimi arttırmaya yönelik yatırımlardır (DPT, 1968).

Bu dönemde toprak ve tarım reformunun yeniden gündeme gelmesiyle bir dizi karar ve tedbirler uygulanmıştır. Bunlardan bir tanesi yakın akrabalar arası arazi satışının veya devrinin yapılacak herhangi bir toprak reformu sırasında geçersiz kılmasını sağlayacak olan Toprak Reformu Ön Tedbirler Kanunu'dur. İkinci planlı dönemde gübre kullanımının arttırılması ve tarımsal ilaç kullanımının yaygınlaştırılması için teşvikler gerçekleştirilmiştir. Ancak tüm bu yatırımlar daha çok büyük ve orta ölçekli arazi sahipleri için verimli olmuştur. Küçük toprak sahipleri ve topraksız köylü bu gelişim ve büyümeden çok etkilenmemiştir. İkinci 5 Yıllık Kalkınma Planı döneminin sonunda gerekli büyüme hedefine ulaşılmamasına rağmen tarımsal üretim, nüfus artış hızının üzerine çıkmıştır (DPT, 1973).

25 Mayıs 1973'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) kabul edilen 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Kanunu 19 Temmuz 1973'te Resmî Gazetede yayınlanmıştır. 19 Temmuz tarihi itibarı ile Üçüncü 5 Yıllık Kalkınma Planı döneminde faaliyete geçmiştir. Bu kanunun amacı ana hatları ile şunlardır: Tarımsal üretim yapılan veya yapılmaya elverişli olan arazilerin verimli bir şekilde işletilmesini sağlayarak tarımsal üretimde kalkınmayı sağlanarak üretim unsurlarının dağılımını, pazarlanmasını ve tarımsal üretimde artışın sağlanmak, Toprak ve Tarım Reformu Kooperatifleri aracılığı ile topraksız veya az topraklı çiftçilerin daha fazla üretim yapacak işletmeler haline getirmek için toprak dağıtmak, tarımda mevcut olan ortakçılık ve kiracılığı düzenlemek, herhangi bir sebepten ötürü arazilerin parçalanarak daha küçük hale gelmesini önlemek, sulama, gübre ve tohum ıslahının daha verimli hale gelmesini sağlamaktır (T.C Resmi Gazete, 1973).

Üçüncü 5 Yıllık Kalkınma Planı 1973-1977 yıllarını kapsamaktadır bu dönemde tarımda yine ikinci planda olduğu gibi tarım-sanayi dengesi değil sanayi sektörünün hızlı bir şekilde gelişmesi ön planda tutulmuştur. Tarım sektörünün büyüme hedefi

%4,5 olarak belirlenmiştir ve dönem sonunda tarımda %4,2'lik büyüme oranı yakalanmıştır (DPT, 1979). İlk plandan farklı olarak devlet yatırımlarının tarım sektörüne olan oranı azaltılmıştır ve özel sektörün yatırım miktarı artış gösterecek şekilde belirlenmiştir. Toprak ve Tarım Reformu Kanunu kapsamında kooperatifler aracılığı ile tarımın makineleşmesi, verim artışı sağlanması, modern tarım uygulamalarına geçilmesi ve tarım-sanayi ilişkisinin etkin bir biçimde iyileştirilmesi hedeflenmiştir (DPT, 1973). Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren (Osmanlıda da mevcut olan) en büyük tarımsal sorunlardan bir tanesi toprak mülkiyetinin adaletsiz olmasıdır. Bu durum topraksız veya küçük toprak sahibi çiftçilerin yapılan reformlardan, alınan kararlardan olumlu bir şekilde etkilenmesinin önüne geçmiştir. Toprak ve Tarım Reformu Kanunu gibi daha önce de çıkartılan kanunlar vasıtası ile dağıtılan topraklar belirli dönemlerde (özellikle tarımsal üretim maliyetinin arttığı dolayısıyla tarımsal üretim sonucunda elde edilen malın karının düşük olduğu dönemlerde) çiftçiler tarafından büyük toprak ve sermaye sahibi kişilere satılmış veya alınan borçların ödenmemesi nedeni ile devredilmiştir. Bu sebeple topraksız aile sayısı toprak dağıtım uygulamalarından belirli bir süre sonra yine aynı sayıya doğru yönelmiştir.

Devlet Planlama Teşkilatının (DPT) 1978 yılında tarım sayımlarından elde ettiği veriler kapsamında yaptığı bir çalışmada tarımsal üretim yapılan arazilerin mülkiyet dağılımı arazi büyüklüğüne göre tespit edilmiştir. Bu tespitin bir kısmı Çizelge 3.2'de verilmiştir. Çizelge 3.2 incelendiğinde 1963 yılında ülkedeki tüm toprakların %51,2'sine sahip olan çiftçilerin 1-100 dekar aralığında toprak işlediği görülmektedir. Bu çiftçilerin tüm çiftçilere oranı %86,9'dur. Tüm toprakların %48,2'sinin sahibi olan çiftçilerin en az 100 dekar toprağı vardır. Bu çiftçilerin tüm çiftçilere oranı ise %13,1'dir. Bu durum 1973 yılında küçük çiftçi lehine bir değişim göstermemiştir aksine toprak mülkiyetinin adaletsizliğinde artış meydana gelmiştir. Hatta 1973'te 100 dekar üzerinde toprak işleten çiftçi sayısının tüm çiftçilere oranı %10,4'e gerilemiştir ancak sahip olunan toprak miktarı %2,4 artış ile %50,1 oranına ulaşmıştır. Bu durum Çizelge 3.3'te gösterilmiştir.

Çizelge 3.2. Tarımdaki Mülk Topraklarının Dağılımı

	1963		1973	
Toprak Dilimi (dekar)	Hane (%)	Toprak (%)	Hane (%)	Toprak (%)
1-20	40,7	11,3	44,6	8,4
21-50	28,1	17,7	28,3	17,9
51-100	18,1	22,2	16,7	22,6
101-200	9,4	22,2	7,0	19,5
201-500	3,2	15,9	2,6	16,2
501+	0,5	10,7	0,8	15,4

Kaynak: (DPT, 1979)

Çizelge 3.3. Tarımdaki Mülk Topraklarının Dağılımının Özeti

	1963		1973	
Toprak Dilimi (dekar)	Hane (%)	Toprak (%)	Hane (%)	Toprak (%)
1-100	86,9	51,2	89,6	48,9
101+	13,1	48,8	10,4	50,1

Kaynak: (DPT, 1979)

Dördüncü 5 Yıllık Kalkınma Planı uygulanmaya başladığında Türkiye’deki bazı tarımsal girdilerin miktarı Çizelge 3.4’te görüldüğü gibi 6,5 bin ton kimyasal gübre kullanımı, 2,5 bin hektar alanın sulanabilir olması ve 325 bin traktör, 20 bin biçerdöverin mevcudiyetidir. 1962 yılına nazaran 1977’de tarımsal girdilerin kullanım miktarı artış göstermiştir. 1970’lerin sonları Türkiye’nin siyasi ve kültürel olarak sıkıntı yaşadığı dönemdir. Gerek iç karışıklıklar gerek siyasi belirsizlikler ve sürekli değişen koalisyon hükümetleri dönemidir.

Çizelge 3.4. Verim Artırıcı Başlıca Giderler ve Makineleşmede Gelişmeler

Tarımsal Girdiler	Birimi	1962	1967	1972	1977
Kimyasal Gübre	Bin Ton	295	1.535	3.284	6.577
Sulama Alanları	Bin Hektar	1.300	1.540	2.041	2.587
Biçerdöver Parkı	Adet	6.072	7.840	9.029	20.286
Traktör Parkı	Adet	43.747	74.982	135.726	325.225
Mibzer Parkı	Adet	55.135	84.220	100.857	139.824

Kaynak: (DPT, 1979)

1979 yılında Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı uygulanmaya başlamıştır. 1978 yılı ara dönem olarak kabul edilmiştir. 1962'den 1977 yılına kadar tarımsal üretimi etkileyen faktörlerdeki gelişim ve ilerleme Çizelge 3.4'te görülmektedir.

Çizelge 3.5. 1-2 ve 3. Planlı Dönemlerin Tarım Sektörüne Sabit Yatırım Hedefleri ve Gerçekleşme Oranları

	1. Plan Dönemi		2. Plan Dönemi		3. Plan Dönemi	
	Plan Hedefi	Gerçekleşen	Plan Hedefi	Gerçekleşen	Plan Hedefi	Gerçekleşen
Tarım	%17,7	%13,9	%15,2	%11,1	%11,7	%11,8

Kaynak: (DPT, 1979)

1978 yılına kadar planlı dönemler incelendiğinde Çizelge 3.5'te 1. ve 2. Beş Yıllık Kalkınma Planlarında sabit yatırımların planlanan hedefin altında gerçekleştiği ancak 3. Beş Yıllık Kalkınma Planında hedefe ulaşıldığı görülmektedir. Gereken yatırımların gerçekleşmediği dönemlerde tarımsal üretimin büyüme oranı da aynı düzeyde etkilenmiştir. Türkiye 1973 yılında ortaya çıkan, OPEC krizinden fazlasıyla etkilenmiştir çünkü Türkiye o dönemde hem net petrol ithalatçısı hem de Avrupa'dan makine ve teçhizat ithalatçısı konumundadır. Petrol fiyatlarının artmasıyla birlikte hem akaryakıtın fiyatının artması hem de petrol fiyatlarına bağlı olarak makine, traktör, teçhizat gibi ürünlerin fiyatının artması Türkiye'yi dolayısıyla da tarım sektörünü derinden etkilemiştir. 1963 ve 1968 yılları arasında uygulanan 1. Plan dönemi tarıma yönelik yatırımların en yüksek paya sahip olduğu ve planlı dönemler içerisinde tarıma en çok önem verilen dönem olmasına karşılık planlanan büyüme hızı gerçekleşmemiştir. 3. Plan döneminden sonra 1979 ve 1983 yılları arasında uygulanan

4. Plan döneminde ilk üç döneme nazaran daha kötü bir büyüme hızı olan %0,3 oranı ortaya çıkmıştır. Çizelge 3.6’da birinci, ikinci ve üçüncü planlı dönemlerdeki büyüme hızı hedefleri ve gerçekleşen büyüme hızları belirtilmiştir.

Çizelge 3.6. 1, 2 ve 3. Plan Dönemlerinde Hedeflenen ve Gerçekleşen Büyüme Hızları

	1. Plan Dönemi		2. Plan Dönemi		3. Plan Dönemi	
	Plan Hedefi	Gerçekleşen	Plan Hedefi	Gerçekleşen	Plan Hedefi	Gerçekleşen
Tarım	%4,2	%3	%4,1	%1,8	%3,7	%1,2

Kaynak: (DPT, 1979)

1970’lerin sosyal ve siyasal anlamda yaşadığı istikrarsızlık, petrol krizi, afyon meselesi, Kıbrıs Barış Harekâtı gibi ekonomiye durgunluk getiren gelişmeler tarım sektöründe de hissedilmiştir. Döviz kıtlığının yol açtığı sorunlar ve yüksek enflasyon tarımsal üretimde maliyet artışına neden olmuştur ve ortaya neredeyse hiç büyümeyen bir tarım sektörü çıkmıştır.

3.2. 24 Ocak Kararları ve Türkiye’de Neoliberalizm

1970’li yılların son çeyreğinde birbiri ardına kurulan hükümetlerin ardından 12 Eylül 1980’e kadar görev yapacak olan Süleyman Demirel hükümeti kurulmuştur. Bu hükümet Milli Selamet Partisi (MSP) ve Milliyetçi Hareket Partisi’nin (MHP) dışarıdan destek vermesi ile güven oyu almıştır. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal sorunların çözülmesi için derhal çalışmaya başlamıştır. DPT’nin başında olan Turgut Özal tarafından hazırlandığı bilinen 24 Ocak Kararları Türkiye ekonomisini derinden etkileyecek ve değiştirecek birçok formül ile halkın karşına çıkmıştır. 24 Ocak Kararları öncesi dönem Türkiye’de kalkınma planları aracılığı büyüme hedefleyen dışa kapalı ithal ikameci bir dönemdir. Devlet ekonomide büyük paya sahiptir. Kamu İktisadi Teşebbüslerinin ürettiği ürünler düşük fiyata satılmaktadır aynı zamanda TL göreceli bir şekilde yabancı para birimlerine karşı değerli tutulmaktadır. Tarımsal üretimin teşviki için uygulanan desteklemeler ve düşük faiz oranları görülmektedir. 1980 yılının başında, 1954’ten sonra ilk kez büyüme hızı düşmüştür ve ekonomi %1 oranında küçülmüştür. Aynı dönemde fiyatlar genel düzeyi artmış ve yıllık enflasyon %50’leri bulmuştur. İthal ikameci sistem benimseyen Türkiye’nin ithalatının ihracatını karşılama oranı %47’ye düşmüştür ve

dış ticaret açığı 2,5 milyar dolara yükselmiştir. Zaten döviz sıkıntısı bulunan bir ülkede cari açığın ve dış ticaret açığının bu noktada yükselmesi ekonomik darboğazın nedeni haline dönüşmüştür. Yıllardır borçlanan Türkiye'nin toplam dış borcu 14,2 milyar dolara çıkmıştır (Köse, 2000). 24 Ocak İstikrar Kararları böyle bir ekonominin gereği olarak hazırlanmıştır.

24 Ocak Kararlarının kısa vadede amaçları ana hatları: Fiyatlar genel düzeyinin düşürülmesi, dış ticaret açığının azaltılması, dış borçların kapatılması, kamu maliyesinin ve kamu harcamalarının düzenlenerek daha tutarlı hale getirilmesidir. 24 Ocak Kararlarının orta ve uzun vadede amacı ise Türkiye ekonomisini yapısal olarak değiştirmektir. Bu bağlamda Türkiye ekonomisinin dış desteğe ihtiyaç duymadan kendi kendine yetebilir hale getirmektir. İthal ikameci ekonomi uygulamalarından ihracat yapmaya yönelik uygulamalara geçilmiştir. Bu ihracatın tarım tarafından desteklenen sanayi ile yapılması gerektiği sonucuna varılmıştır ve serbest piyasa ekonomisinin etkin olması amaçlanmıştır. 1980'ler itibari ile dünyada yeni bir ekonomik anlayış ortaya çıkmıştır bu yeni ekonomik anlayış Keynesçi ekonomik sistemden farklı olarak devletin ekonomiye müdahalesinden ziyade devletin piyasayı serbest bırakması gerektiği ve olabildiğince ekonominin içinden çıkması gerektiği anlayışıdır. 24 Ocak Kararları ile Türkiye'de devletin ekonomideki rolünü azaltacak önlemler alınmıştır. Bu önlemler IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlarca desteklenmiştir. İçeriden dışa kapalı bir eski anlayışın yerine Türkiye ekonomisinin serbest piyasa anlayışı ile uluslararası alanda neo-liberalleşen devletler ile rekabeti amaçlanmıştır. 24 Ocak Kararları ile uygulanan bazı tedbirler şunlardır (Köse, 2000):

- %32,7 devalüasyon yapılmıştır ve dolar kuru 70 TL'ye yükselmiştir.
- Günlük kur uygulamasına geçilmiştir.
- Tarım ürünlerinin alımlarına kota uygulaması getirilmiştir ve alımlar sınırlandırılmıştır.
- Sübvansiyonlar kaldırılmıştır. (Gübre, enerji ve ulaştırma hariç)
- İthalatta serbestleşmeye gidilmiştir ve dış ticaret serbest bırakılmıştır.
- Reel faiz uygulaması başlamıştır.

1980 öncesi alınan borçların vadesinin gelmesi ve erteleme imkanının ortadan kalkması ile Türkiye ihracat gelirinden elde edilen döviz ile bu borçları ödeyemez hale gelmiştir. Böyle bir ortamda IMF dışında başka finans kuruluşlarından borçlanma

imkânı da ortadan kalkmıştır. IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası fon kuruluşları geliştirmekte olan ülkelerin hepsine öngördüğü gibi Türkiye’de aynı bağlamda önerilerde bulunmuştur. 24 Ocak Kararları bu önerilerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) tarafından alım yapılan ürünlerin fiyatlarının belirlenmesinde idari mekanizmaların yerine ürünün arz ve talebi doğrultusunda fiyatın belirlenmesi esası benimsenmiştir. Reel faiz uygulaması sonrasında piyasadan yüksek faizle para toplayan bankerler ortaya çıkmıştır. 24 Ocak Kararları ile kısa vadede ekonomi canlanmıştır ve tekrar işler hale gelmiştir. İthalatın serbest bırakılması ve ihracatın teşvik edilmesi mali piyasanın serbestleşmesi ile bu mümkün olmuştur. İhracattan elde edilen gelirin arttırılması için neredeyse gerekli tüm düzenlemeler ilk yıl içerisinde yapılmıştır. İthalatın serbest bırakılması ve ihracatın teşvik edilmesi ile Türkiye’de özel sektör büyük bir yapısal değişim hissetmiştir. Yeni iş kolları ortaya çıkmıştır ve özel sektör yeni kuralları ve sistemi hemen benimseyememiştir. Birçok büyük şirketin iflasının gerçekleşmesine rağmen birçok şirkette faaliyetine başlamıştır. Bu yeni kararlar sonrasında 1980 yılında 182 iflas bildiren şirket olmasına karşılık 1986 yılında kapanan şirket sayısı 1.095’e çıkmıştır. 1980’de açılan şirket sayısı 7.527 iken yine bu kararlardan sonra açılan şirket sayı 1986 yılında 16.043’e yükselmiştir (Köse, 2000). 1980 ve 1982 yılları arasında ithalat serbest bırakılmasına rağmen ithalatta çok büyük bir artış meydana gelmemiştir ancak ihracatta büyük bir artış yaşandığı için dış ödemeler dengesindeki açık hızla azalmıştır. Bu dönemde dış ticaret, bankacılık ve finans büyük bir değişim ve gelişim göstermiştir.

12 Eylül 1980 ihtilalinden sonra meclis feshedilmiştir ve askeri yönetim iş başına geçmiştir. 12 Eylül öncesinde Başbakanlık Müsteşarı olarak görev yapan Turgut Özal 12 Eylül’den sonra ekonomiden sorumlu Başbakan Yardımcılığı ve Devlet Bakanı olarak görev yapmıştır. Milli Güvenlik Konseyi’nin (MGK) Turgut Özal’ı kabine içerisinde tutması 24 Ocak Kararlarının istikrarlı bir şekilde devam etmesine sebep olmuştur. 24 Ocak sonrasında Türkiye’de pek aktif kullanılmayan sermayeyi canlandırmak için reel faiz uygulamasına geçilmiştir. Bu uygulama ile bankalara tasarruflara verdiği faiz oranlarını serbestçe belirleme hakkı getirilmiştir. Bu karar ile tasarrufların daha etkili ve doğru kullanılması amaçlanmıştır. Yabancı bankaların Türkiye’de faaliyet göstermesine izin verilmiştir ve bunun bir sonucu olarak bankacılık alanında rekabetçi bir yapı ortaya çıkmıştır. Bankacılık, finans ve mali sektördeki bu değişimler sonrasında 1980 öncesi Türkiye’de olmayan finans

kuruluşları ve bankerlerde sisteme dahil olmuştur. Bankerlerin bankalardan daha yüksek faiz vadederek halktan topladıkları para sistemin tıkanması 1982 Bankerler Krizini ortaya çıkarmıştır. Bu kriz sonunda binlerce vatandaşın milyarca lira olan tasarrufu da batmıştır. 1983 yılından sonra bazı kanunlarla mağdur vatandaşların zararlarının giderilmesi için uygulamalar ortaya çıkmıştır. Sermaye Piyasası Kanunu Bankerler Krizi sonrasında gerekli görülmüştür ve çıkarılmıştır.

24 Ocak Kararları sonrasında kamu maliyesi alanında da birçok yenilik ve düzenleme meydana gelmiştir. Vatandaşın vergi yükünü azaltmak için düzenlemeler yapılmıştır. Karar alıcı mekanizmaların hızlı karar alabilmeleri amacıyla fon sistemi uygulamaları başlamıştır. Sosyal sorumluluk amacı taşıyan projelerin uygulanması, büyük altyapı ve enerji projelerinin uygulanması gibi yatırımları gerçekleştirmek için ortaya çıkan fon sistemi 1988 yılında 38 fon sayısına ulaşılması ile büyük anlamda genişlemiştir (Köse, 2000). Bu dönemde devletin ekonomi üzerindeki etkisinin azaltılması amacıyla KİT'lere yapılan harcamaların düşmesi sonucunda kamu harcamalarının GSMH içerisindeki payı azalma göstermiştir. Kamunun ekonomiden el çekmesi ile imalat sanayi başta olmak üzere birçok sektörde özel sektör gerekli girişimleri yapamamıştır ve gerileme meydana gelmiştir. Toplu Konut Kanunu ile hizmet sektörünün GSMH içerisindeki payı artmıştır. Bu kanunun amacı ev sahibi olmak için yeterli gelire sahip olmayan vatandaşların ev sahibi olmasıdır. Bu kanun inşaat sektörüne canlılık getirmiştir. Ayrıca yerli müteahhitlerin yurtdışında faaliyet göstermesi için teşvik kanunları çıkarılmıştır.

24 Ocak Kararlarının ertesinde dış ödemeler dengesindeki açığın azalması amacıyla ihracat teşvik edilmiştir. 1980-1983 döneminde ithalatın serbest olmasına rağmen artış göstermemesi dış ödemeler dengesindeki açığın azalmasını sağlamıştır. İhracat özellikle büyük sermayeye sahip şirketlerin gerçekleştirmesi şeklinde meydana gelmiştir. İhracat için 1980 öncesinde izin belgesi istenmekteyken 24 Ocak sonrasında bu uygulama son bulmuştur. Ülkeye döviz girişini hızlandırmak amacı ile yerli ve yabancı sermaye arasındaki uygulama farklılıklarının azaltılması bağlamında kararlar alınmıştır. Bu kararlar yabancı sermayenin ülkeye girişine teşvik etmek amacıyla alınmıştır. Yabancı şirketlerin Türkiye'de petrol arama faaliyetlerini hızlandırmak için keşfedecekleri petrolün %35'ini ihraç edebilmelerine imkân sağlanmıştır (Köse, 2000).

Tarımsal üretimin teşviki ve fiyat istikrarını sağlamak amacıyla yapılan destek alımları sınırlandırılmıştır. Bazı ürünlerde mecburi alım gerçekleştirileceği için önceden hazineden direkt olarak sağlanan krediler yerine alımlara bağlı olarak değişecek olan reeskont kredileri kullandırılmaya başlamıştır. Bu uygulama ile destekleme alımları için kullanılan paranın bütçe içerisindeki payı azalmıştır. Tarımsal ürünleri ara mal olarak kullanan KİT'lerin işleyişi de değişmiştir. 24 Ocak öncesi dönemde kâr amacı gütmeyen hatta zararına üretim ve satış yapan KİT'ler 24 Ocak kararları sonrasında yapılan düzenlemeler ile serbest piyasanın gerektirdiği koşullarda üretim, alım ve satış yapma politikaları benimsemiştir.

24 Ocak 1980'de bir istikrar programı olarak Türkiye gündemine giren birtakım kararlar, dünyada birçok ülkede 1970 sonrası dönemde Moneterist iktisadi anlayışın başlıca savunduğu görüşlerin belirginleşerek Türkiye'de de uygulanmaya başlamasıdır. Bu dönem, dünya'da ortaya çıkan küreselleşme hareketlerinin Türkiye'yi de içerisine aldığı dönemdir. IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların Türkiye'nin borçlarını ertelemek ve yeni krediler açmak için şart olarak gördüğü kararlar, gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkede uygulanmaya başlayan politikalara Türkiye'nin de eşlik etmesi için şart olarak ortaya çıkmıştır. Uluslararası kuruluşlar bu zorunlu istikrar ve uyum programlarını sadece Türkiye'ye değil Arjantin, Meksika, Brezilya gibi göreceli olarak Türkiye ile ekonomik bağlamda benzer ülkelere de dayatmıştır. 1970'lerde yaşanan OPEC petrol krizi ve akabinde gelişen hammadde krizi gelişmiş ülkeleri, gelişmekte olan ülkelere aldıkları hammaddenin fiyatının artış göstermesi sebebiyle gelişmekte olan ülkelere karşı yeni bir tutum içine sürüklemiştir. Toplum, 24 Ocak ve 12 Eylül 1980 sonrası büyük değişime uğramıştır. 24 Ocak Kararlarından hemen sonra yaşanan ve toplumun adeta bankalardan biraz daha yüksek olan faize hücum ederek tasarruflarını bankerler aracılığı ile değerlendirmek istemesi bunun bir göstergesidir. Bu durum aynı zaman da o dönemde toplumun finansal okur-yazarlığının da ne seviyede olduğunu göstermektedir. Neo-liberal ekonomik görüşün devletin ekonomideki rolünü kısıtlaması aslında kişisel sorumluluğun ve girişimciliğin önemini arttırmaktadır fakat bu durum Bankerler Krizinde olduğu gibi kötü sonuçlanabilmektedir.

24 Ocak Kararları Türkiye'de özellikle tarımsal üretimi etkilemiştir. Türkiye gibi diğer gelişmekte olan ülkelere de olduğu gibi tarıma yapılan hibe, destek, teşvik gibi uygulamalar azalmıştır. Neo-liberal politikaları ilk uygulamaya başlayan ülkeler

incelendiğinde karşımıza çıkan durum tarımsal üretim desteklemelerinin bütçedeki payının az olmasına karşın destekleme miktarının yüksek olmasıdır. Tarımsal üretimde çoğunluğu küçük arazi sahiplerinin oluşturduğu ekonomilerde maliyet arttırıcı uygulamalar ile mücadele edilmez ise tarımsal üretim ya sermaye sahiplerinin eline geçerek devam edecektir ya da tamamen tarımsal üretimin iflası ile sonuçlanacaktır.

24 Ocak Kararları Türkiye'yi dışa açarak dünya ekonomisi içerisine dahil etmiştir. Ancak 24 Ocak sonrası temeli olmadan yapılan büyük değişiklikler 1994 Krizi gibi büyük sonuçlara neden olmuştur. 24 Ocak Kararları sonrasında Türkiye yapısal bir değişime uğramıştır. 2000'li yıllarda yaşanan birçok krizin altyapısı eksik tedbir ve öngörülemeyen uygulamalardan dolayı yaşanmıştır.

3.3. Türkiye'de Tarımsal Üretim ve Potansiyel

Dünya nüfusunun Sanayi Devrimi sonrasında giderek artması ve 2020 itibari ile 7,5 milyarı aşması şüphesiz gıda miktarını da direkt olarak etkilemektedir. Artan gıda ihtiyacı dünyada tarımsal üretimin talebini belirlemektedir. Türkiye'de dünyada tarımsal üretim açısından büyük potansiyele sahip ülkeler arasında yer almaktadır. Türkiye'nin tarımsal üretim açısından dünyada ilk 10'da yer alması bunun bir göstergesidir. Türkiye'nin bu derece tarımsal üretim yapmasının başlıca nedeni, tarımsal üretimi olumlu etkileyecek şekilde zengin iklim çeşitliliğine ve biyolojik çeşitliliğe sahip olması, coğrafi yapısının bu zengin iklim ve biyolojik çeşitliliği destekler niteliklerde olmasıdır. Türkiye'nin farklı bölgelerinde mevcut olan iklim çeşitliliği üretimde ürün çeşitliliğini olumlu yönde etkilemektedir. Bu durum Türkiye'nin tek veya birkaç tarım ürününe bağlı kalmasından ziyade birçok ürün ile piyasa dengesi oluşturmasını sağlamaktadır. Sadece tek türde üretim gerçekleştiren ülkelerin tarımsal üreticileri dünyada meydana gelebilecek olan ekonomik dalgalanmalarda veya mevsimsel olumsuzluklardan daha fazla etkilenmektedir. Ancak Türkiye ürün çeşitliliği nedeni ile böyle bir durum ile karşılaşmamaktadır. Ürün çeşitliliğinin fazla olması gıda ürünlerine olan talebin yurt içinden karşılanmasına ve gerek ülke içindeki gerekse dış ticaretteki hareketliliği arttırmaktadır. Türkiye coğrafi konumu gereği Kafkasya, Balkanlar, Batı Asya, Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Doğu Avrupa'nın tam ortasındadır. Nüfusun yoğun olduğu bu bölgelerde gıda tüketimi de yüksek miktarda gerçekleşmektedir. Türkiye'nin coğrafi konumu tarım ürünlerinin

satışı için olumlu etkiler göstermektedir. Türkiye gibi yüksek nüfusa sahip ve aynı zamanda tarımsal üretimi yüksek olan ülkeler içindeki ihtiyacın fazlasını ihraç malı olarak değerlendirmektedir.

Türkiye’de toplam 23 milyon 136 bin hektar ekilen veya dikilen arazi bulunmaktadır. Çayır ve mera arazi miktarı ise 14 milyon 637 bin hektardır (TÜİK, 2021). Tarımsal üretimi en çok etkileyen faktörler ilk olarak sulama ve ardından gübre kullanımıdır. Makineleşme gibi faktörler daha beşerî ve daha elzem faktörlerdir. Çizelge 3.7’de Türkiye’deki ekilen veya dikilen tarım alanları belirtilmiştir. Buna göre tarla bitkileri %67,5 oranla en büyük ekim alanına sahiptir. Toplam ekilebilir alanın %13,1 gibi büyük bir oran ile nadasa ayrıldığı görülmektedir.

Çizelge 3.7. Türkiye’de Ekilen/Dikilen Tarım Alanları

Tarım Alanları	1990		2002		2020	
	(Bin Ha)	%	(Bin Ha)	%	(Bin Ha)	%
Tarla Bitkileri	18.868	67,7	17.935	66,4	15.615	67,5
Nadas	5.324	19,1	5.040	15,8	3.173	13,7
Sebze	635	2,3	930	3,5	779	3,4
Meyve	3.029	10,9	2.674	10,1	3.564	15,4
Süs Bitkileri	-	-	-	-	5	0,02
TOPLAM	27.856	100	26.579	100	23.136	100

Kaynak: (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021)

23 milyon 136 bin hektar ekilen veya dikilen arazinin 8,5 milyon hektarı sulanabilir arazidir. Ancak 7 milyon hektar arazi sulanmaktadır. Türkiye’nin mevcut üretiminden daha fazlasını gerçekleştirmesi için 1960’lardan günümüze kadar bariz bir şekilde çeşitli sebeplerle azalan ekilebilir arazisinin azalmasının önüne geçmesi gerekmektedir. Aynı zamanda gerek devlet gerek özel sektör yatırımları vasıtası ile mevcut sulanabilir arazi miktarının artırılması gerekmektedir. Türkiye’de sulanan arazi miktarının düşüklüğünün nedenleri yağışların mahsule yeteceğine olan inanç, sulama için gerekli maliyetin yüksek olması, tarımsal üretim yapılan arazilerin farklı sebeplerle kullanıma dönüşmesi, su kaynaklarının yetersiz veya eksik kalması, sulama için gerekli olan baraj gibi tesislerin eksikli şeklinde belirtilebilir. (T.C Kalkınma Bakanlığı, 2018).

Tarımsal üretimde verim artışını sağlamak için gübre kullanımı çok önemlidir. Gübrenin ne zaman, hangi miktarda ve nasıl kullanılacağı gübre kullanımının verimliliğini ve ürün verimliliğini belirlemektedir. Türkiye’de alt çeşitleri var olmakla birlikte genellikle 3 ana bileşenli gübre tercih edilmektedir. Bunlar azotlu (%21 N), fosforlu (%17P205) ve potaslı (%50K20) gübrelerdir. Türkiye’de 1980 sonrası gübre kullanımı büyük bir artış göstermiştir. Bu artış beraberinde tarımsal üretim verimliliğinde artış getirmiştir. Çizelge 3.8’de Türkiye’deki toplam gübre kullanım miktarı belirtilmiştir. 2009 yılından sonra 2020 yılına kadar toplam gübre kullanım miktarı 5 bin ton artış göstermiştir. Bu artışın asıl kaynağı azotlu gübrelerdeki kullanımın 3,5 bin ton artmasıdır. 2020 yılında Türkiye’de toplam 11 milyon 701 bin ton gübre üretilmiştir buna karşılık 2020 yılında 15 milyon 830 bin ton gübre kullanımı gerçekleşmiştir. Türkiye 2020 yılında 4 milyon 128 bin ton gübre ithal etmiştir (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021).

Çizelge 3.8. Türkiye’de Kimyasal Gübre Kullanımı (Ton)

	2009	2014	2020
Azotlu	6.730.852	7.107.106	10.249.201
Fosforlu	3.416.978	3.353.104	5.249.051
Potaslı	130.901	234.333	332.053
TOPLAM	10.278.731	10.694.543	15.830.305

Kaynak: (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021)

Modern tarımsal üretim sağlamak için en önemli olan koşullardan bir tanesi de üretimde kimyasal ilaç kullanımıdır. Tarımsal üretimde ilaç eksikliği haşerelerin mahsule zarar vermesini ve üründe verim eksikliğine neden olmaktadır. Türkiye’de yerli üretim yapan ilaç firmaları olmasına rağmen ithal ilaç miktarı daha fazladır. Bu durumun birçok sebebi mevcuttur. En önemli sebeplerinden bir tanesi yüksek miktarda ar-ge çalışması yapan büyük sermaye sahibi yabancı firmaların kimya alanında ilerlemiş olması ve daha fazla verim ve daha fazla etki sağlayan ilaçlar geliştirmiş durumda olmasıdır. Bir diğer sebep ise yurtiçi üretim miktarının talebi karşılamamasıdır. Türkiye 2018 yılı sonrasında özellikle AB ülkelerine yaptığı tarımsal ihracat ürünlerinde kalıtım bırakmayan, hasat ile kullanımının belirli bir zaman aralığında gerçekleşmesi gereken ilaçlar kullanmaya başlamıştır. Kimyasal kalıtım maddesi az bulunan veya hiç bulunmayan gıdalar kalıtım miktarı yüksek olanlara nazaran daha yüksek miktarda talep görmektedir ve fiyatları artmaktadır.

Türkiye'nin 2019 yılında yaptığı bitkisel üretim değeri toplam 197,5 milyar TL'dir. 2020 yılında bu miktar %23 artış göstererek 245,2 milyar TL'ye yükselmiştir. 245,2 milyar TL'lik üretim değerinin 97,3 milyar TL'si tahıl, patates, baklagiller ve diğer bitkisel ürünlerden, 55 milyar TL'si sebzelerden ve 92,5 milyar TL'si meyve, içecek ve baharat bitkilerinden elde edilmiştir. Türkiye'nin toplam tahıl ve bitkisel ürün üretimi 2019 yılına nazaran %8,7 artış göstererek 63.802.117 tondan 69.337.110 tona yükselmiştir. En yüksek üretim miktarı 37.187.508 ton ile tahıl grubunda gerçekleşmiştir. Şeker pancarında 21.000.000 ton ile en yüksek ikinci üretim miktarı meydana gelmiştir. Patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumrular 6.498.259 ton, yağlı tohumlar 2.620.486 ve Türkiye tarımında önemli bir yer tutan pamuk 1.773.659 ton üretilmiştir. Çizelge 3.10'da tahıl ve diğer bitkisel ürünlerin üretim miktarları belirtilmiştir.

2020 yılında yüksek nişasta içerikli yumru ve köklerde %8,7; yağlı tohumlarda %1,2; diğer yem bitkilerinde %5,3; tekstilde kullanılan ham bitkilerde %19,4 ve parfümeri, eczacılık benzeri alanlarda kullanılan bitkilerde %13,8 üretim azalması meydana gelmiştir. Bu ürünlerin üretim miktarının azalmasında 2019'a göre aynı toprakta farklı bitkiler yetiştirme, kuraklık, iklim ve verim farklılığı gibi olaylar etkili olmuştur. Türkiye 1950'ler bugüne Avrupa'nın tahıl deposu olarak görülmüştür ancak son yıllardaki üretim değişiklikleri nedeniyle artık Türkiye bazı durumlarda tahıl ithal edebilmektedir.

Çizelge 3.10. 2019 ve 2020 Yılı Tahıl ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Üretim Miktarları

	2019		2020		
Tahıllar ve diğer bitkisel ürünler	Üretim Miktarı	Pay (%)	Üretim Miktarı	Pay (%)	Değişim (%)
Tahıllar	34 401 704	53,9	37 187 508	53,6	8,1
Patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumrular	6 211 629	9,7	6 498 259	9,4	4,6
Yağlı tohumlar	2 665 412	4,2	2 620 486	3,8	-1,7
Tütün	68 224	0,1	76540	0,1	12,2
Şeker pancarı	18 054 320	28,3	21000000	30,3	16,3
Diğer yem bitkileri	88 446	0,1	83 763	0,1	-5,3
Tekstilde kullanılan ham bitkiler	2 200 021	3,4	1 773 659	2,6	-19,4
Parfümeri, eczacılık ve benzeri alanlarda kullanılan bitkiler	112 361	0,2	96 895	0,1	-13,8
Toplam	63 802 117	100,0	69 337 110	100,0	8,7

Kaynak: (TÜİK, 2021)

Türkiye'nin tarımsal üretiminde sebze ürünlerinin de üretim miktarı yüksek seviyelerde gerçekleşmektedir. Soğan, sarımsak, pırasa, havuç, pancar ve turp gibi yumru ve kök sebzeler; domates, hıyar, bamyas, patlıcan, bezelye, fasulye gibi meyvesi için yetiştirilen sebzeler ve karnabahar, mantar ve yaprağı yenenler gibi birçok sebze çeşidi yetişmektedir. Türkiye'de ürün çeşitliliğinin bu kadar çok olması toprağın her yıl aynı ürün ekilerek verim azlığı yaşamasını önlemektedir. Çizelge 3.11'te sebze ve sebze ürünlerinin üretim miktarı belirtilmiştir. 2019 yılında Türkiye'de toplam 31.089.644 ton sebze ve sebze ürünleri üretimi gerçekleştirilmiştir. 2020 yılında ise %0,3 artış göstererek üretim miktarı 31.196.717 tona yükselmiştir. 2020 yılında en çok üretim artışı %12,3 oranla kültür mantarında yaşanmıştır. Türkiye'de sebze üretim payı göz önüne alındığında genellikle meyvesi için üretim yapılmaktadır. Meyvesi için üretilen 25.373.436 ton sebzenin 13.204.015 tonu domates üretimine aittir. Sebze ve sebze ürünleri içerisinde domatesin üretim oranı %41,3'tür. Sebze ve sebze ürünleri içerisinde en çok üretim miktarına sahip kalem domatestir. Domates Türkiye'de hem sofralık tüketim amacıyla hem de salça yapımı için endüstriyel amaç ile üretilmektedir.

Çizelge 3.11. 2019 ve 2020 Yılı Sebze Ürünleri Üretim Miktarı (Ton)

	2019		2020		
Sebzeler	Üretim Miktarı	Pay (%)	Üretim Miktarı	Pay (%)	Değişim (%)
Yumru ve kök sebzeler	3 621 082	11,6	3 645 299	11,7	0,7
Meyvesi için yetiştirilen sebzeler	25 362 314	81,6	25 373 436	81,3	0,0
Diğer Sebzeler	2 106 248	6,8	2 177 982	7,0	3,4
Mantar (kültür)	49 364	0,2	55 455	0,2	12,3
Toplam	31 089 644	100,0	31 196 717	100,0	0,3

Kaynak: (TÜİK, 2021)

Türkiye'nin toprak yapısı gereğince pamuk gibi ürünlerin yetiştiği birçok arazide domates, karpuz, kavun gibi farklı türde ürünlerde yetişmektedir. Pamuk gibi sezonluk ürünlerin kar marjlarının düşük olduğu yıllarda gerekli toprak ve su şartlarına sahip çiftçiler üretimlerini bariz bir şekilde domates, karpuz ve kavun gibi ürünlere kaydırmaktadır. Türkiye'nin salça ve sofralık domates ihracat miktarlarının yüksek olması domates arzının düşük olduğu yıllarda domates üretimi yapan çiftçiyi memnun

etmektedir. Fakat art ardına yıllarda kâr marjının yüksek gerçekleşmesi sonucunda rasyonel davranış sergileyen üreticiler üretimlerinin büyük kısmını endüstriyel ve sofralık domatese kaydirdığı için toplam domates arzı hem iç tüketimi hem de ihracatı aşacak duruma gelmiştir. Yıllara göre fiyatlarda dalgalanmalar meydana gelmesine karşılık endüstriyel ve sofralık domates üretimi istikrarlı bir şekilde artış göstermektedir. Türkiye’de biber üretimi son yıllarda işgücü ücretinin yüksek olması nedeniyle artan maliyetleri karşılayamamaktadır. Biber üretimi kalabalık ama küçük arazi sahiplerinin tercih ettiği bir ürün haline gelmiştir.

Türkiye’nin en önemli tarımsal üretim alanlarından bir tanesi de meyve, içecek ve baharat bitkileridir. 2019 yılında 22.292.580 ton olan üretim miktarı %5,8 artış ile 2020 yılında 23.585.768 tona ulaşmıştır. Üretim miktarının %5,8 artmasına rağmen üretim değeri 2019 yılına göre %36,46 artış göstererek 92,5 milyar TL’ye ulaşmıştır. 92,5 milyar TL’lik üretim değerinin 8 milyar TL’lik kısmı üretim miktarının %17’sini oluşturan üzümdür. Elma, armut, ayva, taş çekirdekli meyveler ve çilek, ahududu, dut, nar gibi taze meyvelerin meyve üretimi içerisindeki payı %39,7’dir. Bunların içerisindeki en büyük üretim miktarını %18,2 ile elma oluşturmaktadır. Şeftali, kayısı, erik, vişne gibi içerisinde taş çekirdek barındıran meyvelerin üretim miktarı 3.005.145 ton ile %12’lik paya sahiptir. Türkiye’de son 10 yılda üretimi artan muz, incir, avokado gibi meyvelerin üretimi 2019’a göre %21 artarak 1.127.801 tona ulaşmıştır. Dünyada özellikle sağlıklı yaşamın etkin biçimde benimsendiği ülkelerde meyve tüketim miktarı da buna bağlı olarak yükselmektedir.

Çizelge 3.12. 2019 ve 2020 Yılı Meyve, İçecek ve Baharat Üretim Miktarı (Ton)

	2019		2020		
Meyveler, içecek ve baharat bitkileri	Üretim Miktarı	Pay (%)	Üretim Miktarı	Pay (%)	Değişim (%)
Üzüm	4 100 000	18,4	4 208 908	17,8	2,7
Diğer meyveler ve sert kabuklular	16 478 453	73,9	17 644 176	74,8	7,1
Baharat bitkileri	306 679	1,4	314 999	1,3	2,7
Çay (yaş çay)	1 407 448	6,3	1417685	6,0	0,7
Toplam	22 292 580	100	23 585 768	100	5,8

Kaynak: (TÜİK, 2021)

Çizelge 3.12’de 2019 ve 2020 yılı meyve, içecek ve baharat üretim miktarları gösterilmiştir. Bu tabloya göre meyve üretiminde en büyük pay 4,2 milyon ton ile üzümdür. Türkiye 2020 yılında toplam 21,8 milyon ton meyve üretimi gerçekleştirmiştir.

Türkiye’nin özellikle iyi marka olmak için uğraştığı bir diğer üründe zeytindir. Zeytin ve zeytinyağı üretiminde dünyada önemli paya sahip olan Türkiye coğrafi avantajını ve üretim miktarını iyi değerlendirmek suretiyle zeytin ve hatta diğer sert kabuklularda dünyada piyasayı domine edebilecek etkiye sahiptir. Türkiye’nin dünyada tartışmasız üretim lideri olduğu fındık 2019’a göre %14,3 rekolte eksikliğine rağmen 665.000 ton şeklinde gerçekleşmiştir. Ceviz üretimi son yıllarda dikim alanının artmasına paralel olarak artış göstermektedir. 2019 yılında 225 bin ton olan üretim %27 artış ile 286 bin tona ulaşmıştır.

2020 yılında tarım ürünleri içerisinde üretim miktarı çok fazla artış yaşayan bazı ürünler mevcuttur. Bunlar (TÜİK, 2021):

- %226 artış ile 12,5 ton üretime ulaşan kuşyemi
- %1.265 artış ile 273 ton üretime ulaşan kenevir tohumu
- %190 artış ile 1.287 ton üretime ulaşan blueberry
- %248 artış ile 296 bin ton üretime ulaşan Antep fıstığıdır.

Türkiye coğrafi konumu ve iklim şartlarının sağladığı olanaklar dahilinde zengin çeşitliliğe sahiptir. Türkiye’de ana akım üretimlerden ziyade son dönemlerde süs bitkisi üretimi de ortaya çıkmıştır. Türkiye’de 2019 yılına göre %3,5 azalma meydana gelse de 1,6 milyar adet süs bitkisi yetiştirilmiştir. Bunun 1 milyar adeti kesme çiçek üretimi, 600 milyon adeti ise çiçek soğanı ve iç-dış mekân süs bitkileridir. Türkiye’de süs bitkisi yetiştirilen alan 2020 yılı itibari ile 5 bin hektardır. 16,2 bin dekar üretim alanı ile en fazla üretim İzmir’de gerçekleşmektedir. İzmir’den sonra Sakarya, Antalya ve Yalova da süs bitkisi yetiştiriciliğinde önemli yere sahiptir. Sektörün toplam istihdamı 25 bin kişidir. Dünya’da en fazla süs bitkileri üretim alanı Çin’de olmasına rağmen dünya pazarında en fazla ihracatı Hollanda gerçekleştirmektedir. Şüphesiz ki ilerleyen yıllarda ekolojik şehirlerin artmasına müteakip süs bitkilerinin de pazar payı yükselecektir (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021).

Türkiye’de tarımsal ürünlerin birçoğu verim açısından gelişmiş tarım ülkelerinin gerisinde kalmaktadır. Ekim veya dikim yapılabilen tarımsal arazi miktarının artışının

sınırlı ve bir noktadan sonra imkânsız olması tarımsal üretimde verim artışının önemini ortaya çıkarmaktadır. Gelişmiş tarımsal üretim yapan tüm ülkeler verim artışı için çalışmalar ve ar-ge faaliyetlerinde bulunmaktadır. Türkiye 1990'lı yıllardan sonra verimi arttıran girdilerde erişmekte eskiye nazaran sıkıntı yaşamamaktadır. Gübre ve kimyasal ilaç gibi faktörler tarımsal üretimde verim artışını beraberinde getirmektedir. Türkiye buğday üretiminde 6,8 milyon hektar ile önemli bir üretim alanına sahiptir. Türkiye'de 1 hektar buğdaydan alınan üretim miktarı 2.78 tondur. Bu rakam AB ülkelerinde 4,20, Çin'de 5,63 ABD'de 3,47'dir. Türkiye'nin buğday verimi birçok ülkeden alt seviyede gerçekleşmektedir (TMO, 2021). Türkiye arpa veriminde de Avrupa Birliği ülkeleri, Arjantin, ABD, Kanada ve Ukrayna gibi ülkelerin gerisinde 1 hektar alanda 2,65 ton üretim gerçekleştirmektedir. Dünya arpa verim ortalaması 3,10 tondur. Türkiye mısır üretiminde dünya ortalamasının üzerinde verim yakalamıştır. En yüksek verime sahip olan ABD'nin 1,2 ton gerisinde yer alarak 1 hektarda 9,4 ton mısır üretimi gerçekleştirilmiştir. Mısır üretiminde dünya ortalaması 5,8 tondur (TMO, 2021).

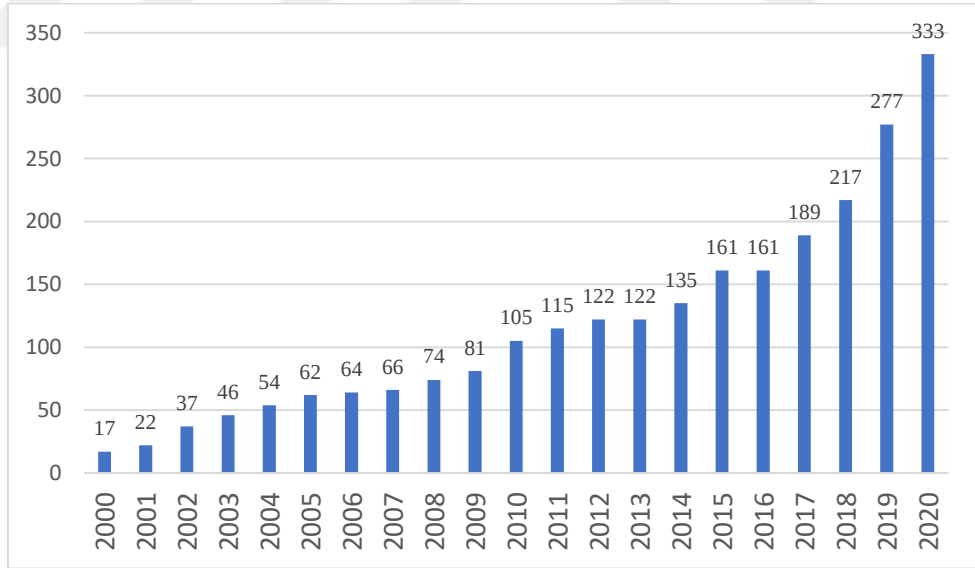
3.4. Türkiye'de Tarım Sektörünün Ekonomik Rolü

Tarım sektörünün en önemli özelliği bir ülkenin beslenmesi için gıda ihtiyacını karşılamak suretiyle ülke içerisindeki misyonunu yerine getirmektedir. Ancak tarım sektörü sadece gıda ihtiyacını karşılayarak beslenme zincirini oluşturması açısından değerlendirilmemelidir. Tarım ekonomik yapının oluşmasında temel değerlere sahiptir. Tarım sektörü günümüzde insan beslenmesine, milli gelire, istihdamın yaratılmasına, dış ticarete katkısı kapsamında önemli bir sektördür. Tarım aynı zamanda sanayi sektörüne hammadde sağlaması bakımından sanayi sektörünün gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır. Bir ülkenin ekonomik refahı arttıkça beraberinde birçok makroekonomik gösterge de bundan etkilenmektedir. Refahın yüksek seviyelerde olduğu birçok ülkede tarım, sanayi ve hizmetler sektörü belirli gelişmişlik seviyesinin üzerinde konumlanmıştır. Tarım sektörü gıda temini, sanayiye hammadde sağlama ve direkt ihracat yoluyla birçok alanda ülke ekonomisine fayda sağlamaktadır. Türkiye'de nüfusun artması ve toplamda yüksek olması gıda ihtiyacını beraberinde getirdiği gibi işsizlik sorununu da beraberinde getirmektedir. Tarım hem gıda temini sağlamaktadır hem de nüfusun belirli bir kısmını istihdam ederek ekonominin içerisinde dengeye ulaşmada bir basamak oluşturmaktadır. Bu bölümde

tarım sektörünün GSYİH ve istihdama katkısı aynı zamanda ihracat ve ithalat içerisindeki payı incelenecektir.

3.4.1 Tarımın GSYİH'ye katkısı

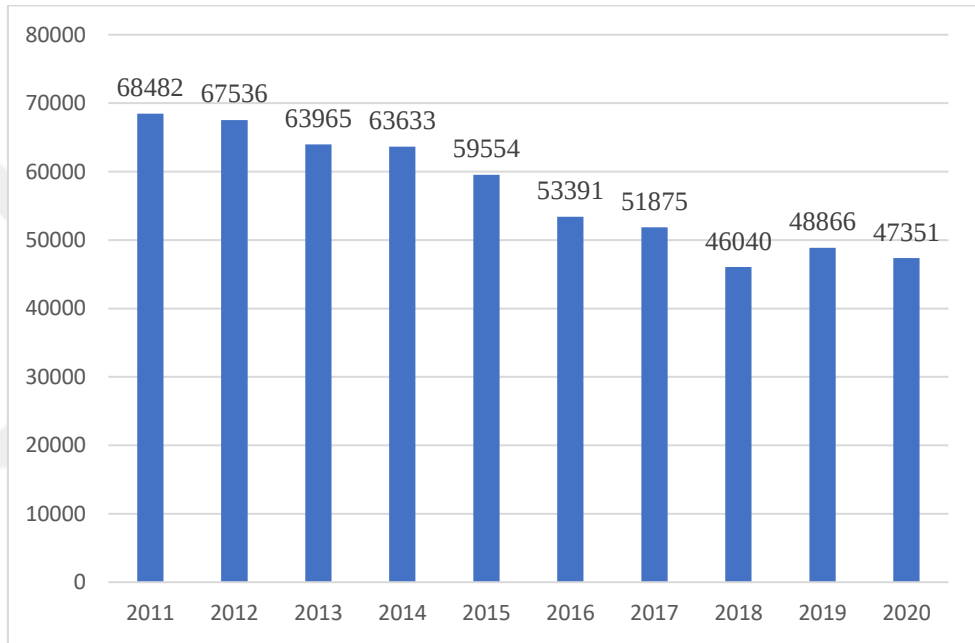
Bir ülkenin milli geliri o ülkenin belirli bir zaman dilimi içerisinde yarattığı hasılanın toplamıdır. Bu hasıla üretim içerisinde yer alan tüm faktörlerin toplam gelirini ifade etmektedir. Bir ülke ekonomisinin en önemli göstergelerinden bir tanesi GSYİH'dir. GSYİH ülke içerisindeki tüm ekonomik faaliyetlerin bir ölçümünü yansıtmaktadır. Türkiye'de tarım sektörünün GSYİH içerisindeki payının her geçen dönemde düşmekte olduğu gözlemlenmektedir. Türkiye'de 2020 yılında cari fiyatlar ile GSYİH 717 milyar dolardır. 717 milyar dolarlık GSYİH içerisinde tarım sektörü 47,3 milyar dolar ile %6,6 pay almaktadır. 2019 yılında cari fiyatlarla 277,5 milyar TL olan tarımın GSYİH içerisindeki payı 2020 yılında 333 milyar TL'ye ulaşmıştır. Sabit fiyatlarla büyüme hızı (2009=100) %4,8 olmuştur. Şekil 3.3'te 2000 yılı sonrası tarım, orman ve balıkçılığın GSYİH içerisindeki miktarı cari fiyatlarla hesaplanmış şekilde belirtilmiştir. Şekil 3.4'te ise cari fiyatlarla hesaplanmış tarım, orman ve balıkçılığın cari fiyatlarla hesaplanmış dolar cinsi miktarı belirtilmiştir.

Şekil 3.3. 2000 Yılı Sonrası Tarım, Ormancılık ve Balıkçılığın Cari Fiyatlarla GSYİH (Milyar TL). (TÜİK, 2021)

2011 yılında TL cinsinden 115 Milyar olan sektörün büyüklüğü dolar cinsinden 68,5 milyardır. Tarım, orman ve balıkçılığın 2011 yılında GSYH içerisindeki payı %8,2'dir. 2020 yılında ise sektörün büyüklüğü 333 milyar TL büyüklüğe ulaşmıştır ancak dolar cinsinden incelendiğinde 47,3 milyar dolara gerilediği görülmektedir.

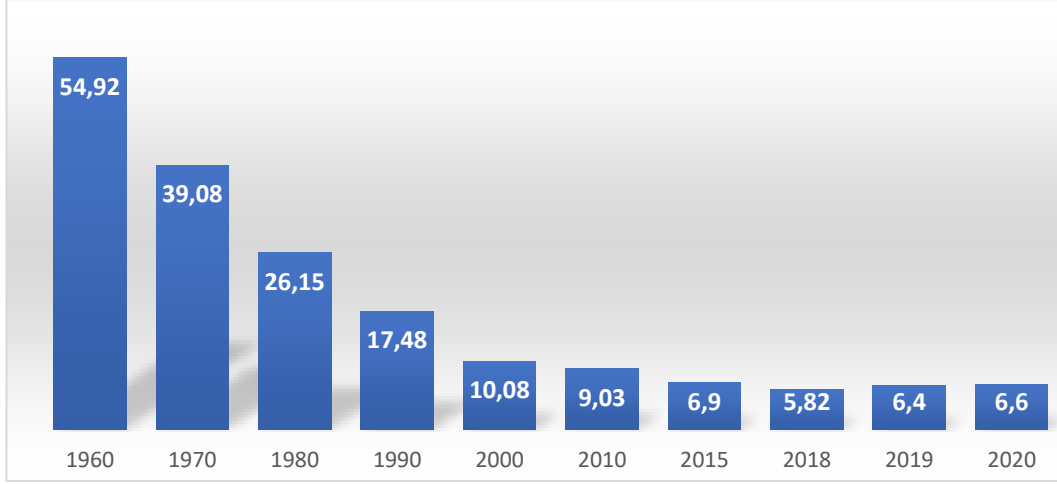
Sektörün GSYİH içerisindeki payı %8,2'den %6,6 oranına düşmüştür. Tüm gelişmiş ekonomilerde tarımın payı sanayi ve hizmetler sektörüne oranla en az seviyededir. ABD'de 2019 yılında cari fiyatlarla 177 milyar dolar gerçekleşen tarım, orman ve balıkçılık sektörü yurtiçi hasılasının toplam GSYH içerisindeki payı %0,8'dir. Bu oran Birleşik Krallık 'da 0,6; Almanya'da 0,7; Hollanda ve Fransa'da 1,6; İtalya ve Kanada'da 1,9; Çin'de 7,14'tür (Dünya Bankası, 2021). Türkiye'de döviz kurunun ve güncel ekonomik politikaların etkisi ile tarım sektöründe TL cinsinden cari fiyatlarla büyüme meydana gelse de Türk tarımının uluslararası arenada payının azaldığı görülmektedir.

Şekil 3.4. 2011 Yılı Sonrası Cari Fiyatlarla GSYİH (Milyon dolar)

(Dünya Bankası, 2020)

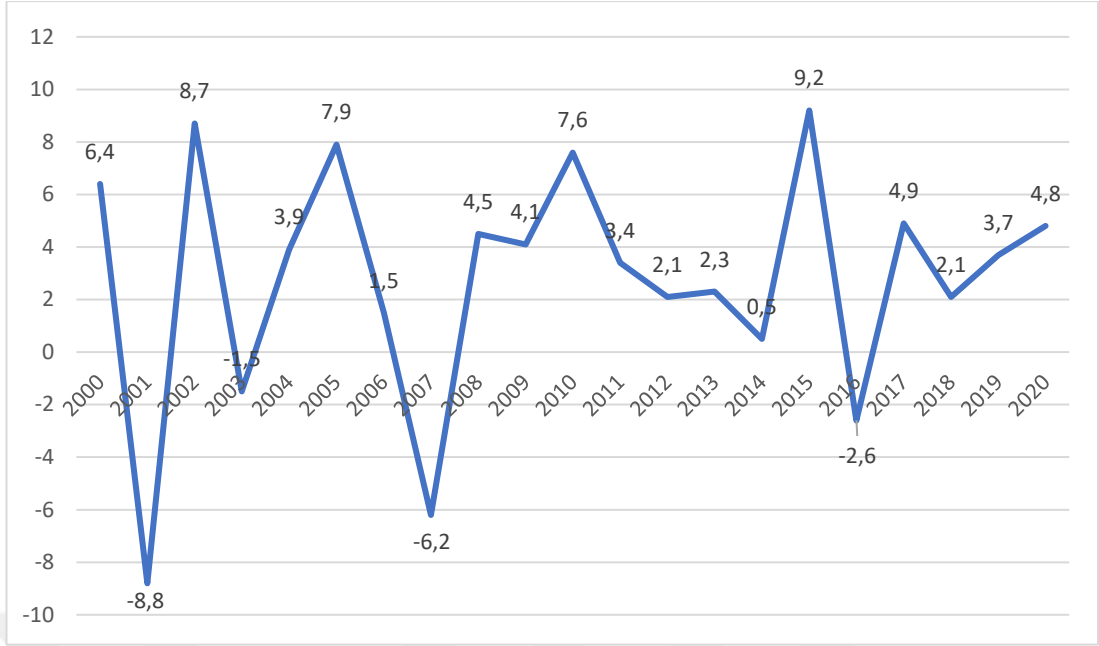
Şekil 3.5'te tarım sektörünün cari fiyatlar ile GSYİH içerisindeki payı belirtilmiştir. 1980 yılında %26,15 paya sahip olan tarım sektörünün 2020 yılında GSYİH içerisindeki payı %6,6'ya gerilemiştir. 2018 yılında %5,8 ile GSYİH içerisindeki en düşük payı gerçekleştirmiştir.

Şekil 3.5. Tarımın Cari Fiyatlar ile GSYH İçerisindeki Payı (%)

(TÜİK, 2021)

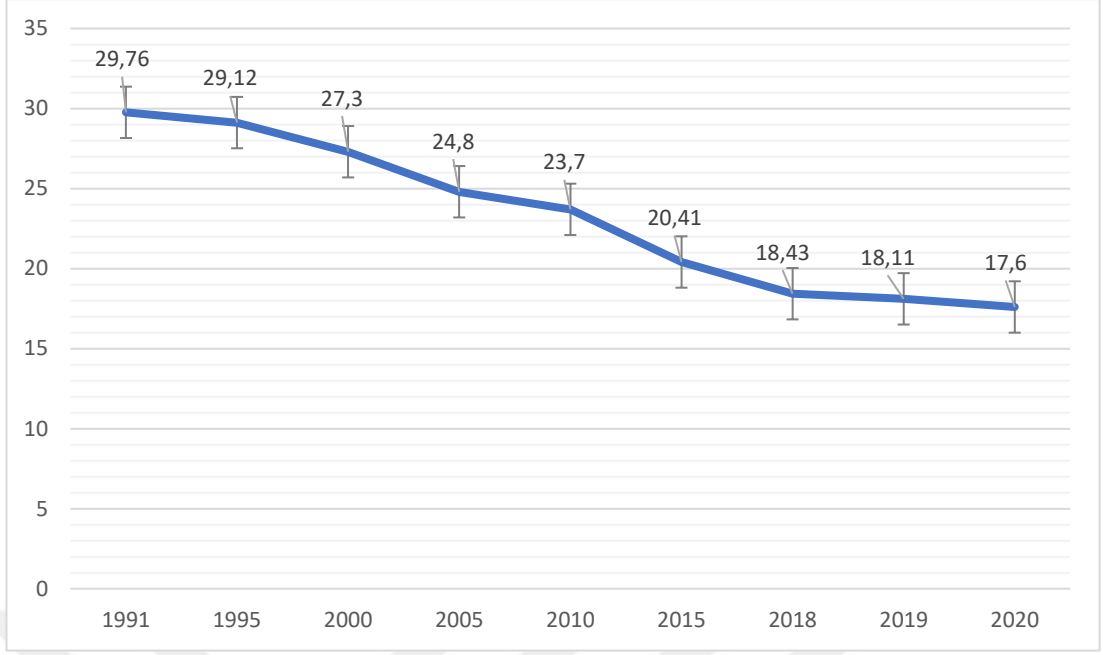
Şekil 3.6’da Türkiye’nin tarım, orman ve balıkçılık sektörünün gelişim hızları belirtilmiştir. Türkiye’de tarım, orman ve balıkçılık sektörü 2001, 2003, 2007 ve 2016 yıllarında gelişim hızı açısından negatif oranda büyümüştür. Türkiye’de 2001 ve 2008 krizi öncesinde veya kriz esnasında küçülme meydana gelse de kriz sonrasında gelişim hızı açısından hızlı bir gelişim seyri izlenmektedir. Bunun nedeni tarıma dönüş hareketlerinin hızlanmasıdır. 1960 yıllar sonrasında tarımda kazancın azalması ve sanayinin Türkiye’de yerleşmeye başlamasıyla ortaya çıkan kırsaldan kente göç hareketleri kırsal nüfusun azalmasına neden olmuştur. Tarımda makineleşmenin artmasının etkisi de görülmektedir. Göreceli olarak aile işletmelerindeki aile fertlerinin bir kısmının kırsaldan kente göç etmesi aile işletmelerinin sezon sonu karlılığını arttırmıştır. Bu artış daha fazla yatırım ve tasarrufu beraberinde getirmiştir. Türkiye’de tarım sektörü genel olarak bakıldığında bazı yıllar küçülse de genelde büyüme ve gelişme eğilimindedir. 2011 yılında 1,67 TL olan Amerikan doları 2020 yılında 7 TL seviyesine çıkmıştır. Yerli para biriminin düşük olması teorik olarak ihracatta rekabet avantajı sağlamasına rağmen Türkiye’de tarımsal üretim için gerekli bazı girdi faktörlerinin ithalat yoluyla elde edilmesi nedeniyle ihracatta rekabet avantajı sağlamamıştır. 2011 yılında 68 milyar dolar olan sektörün yurt içi hasılası 2020 yılında 47 milyar dolara düşmüştür. Bu durumda tarım sektörü büyüme kaydetmesine rağmen reel bir gelişme kaydedememiştir.

Şekil 3.6. Türkiye’de Tarım, Orman ve Balıkçılık Sektörü Gelişim Hızları (%)
(Dünya Bankası, 2021)

3.4.2 Tarımın istihdama katkısı

Türkiye’de nüfus her geçen yıl artış göstermektedir. Türkiye’nin demografik yapısı işgücüne konu olan nüfusun da her geçen yıl arttığını göstermektedir. Her geçen yıl artan nüfus ekonominin sürekli büyümesi için hem bir fırsat hem de bir tehdittir. Çünkü nüfus artışının altında gerçekleşen bir büyüme reel bir büyüme oranını yansıtmamaktadır. Nüfusu sürekli artan ve işgücüne katılacak nüfusun yüksek olduğu ülkelerde işsizlik tehlikesi ile karşı karşıya kalınmaktadır. Türkiye’de 2019 yılında 32,5 milyon olan toplam işgücünün 1,6 milyon azalmasıyla birlikte 2020 yılında 30,8 milyona düşmüştür. İstihdam edilen kişilerin sayısı 2019’a göre %2,9 azalarak %42,8 oranına gerilemiştir. 2020 yılında Türkiye’de toplam istihdam 26 milyon 812 bin kişidir. 2020 yılında istihdam edilen kişilerin %56,2 si hizmet sektöründe, %20,5’i sanayi sektörün %17,6’sı ise tarım sektöründe istihdam edilmiştir. Tarım sektöründe istihdam edilen kişi sayısı 4 milyon 716 bin kişidir. Bunun 2 milyon 825 bini erkeklerden ve 1 milyon 891 bini kadınlardan oluşmaktadır. 2020 yılında Türkiye’de işsizlik oranı %13,2, tarım dışı işsizlik oranı ise %15,3 şeklinde gerçekleşmiştir (TÜİK, 2021).

Şekil 3.7. Yıllara Göre Tarımın İstihdam İçerisindeki Payı (%)

(Dünya Bankası, 2021)

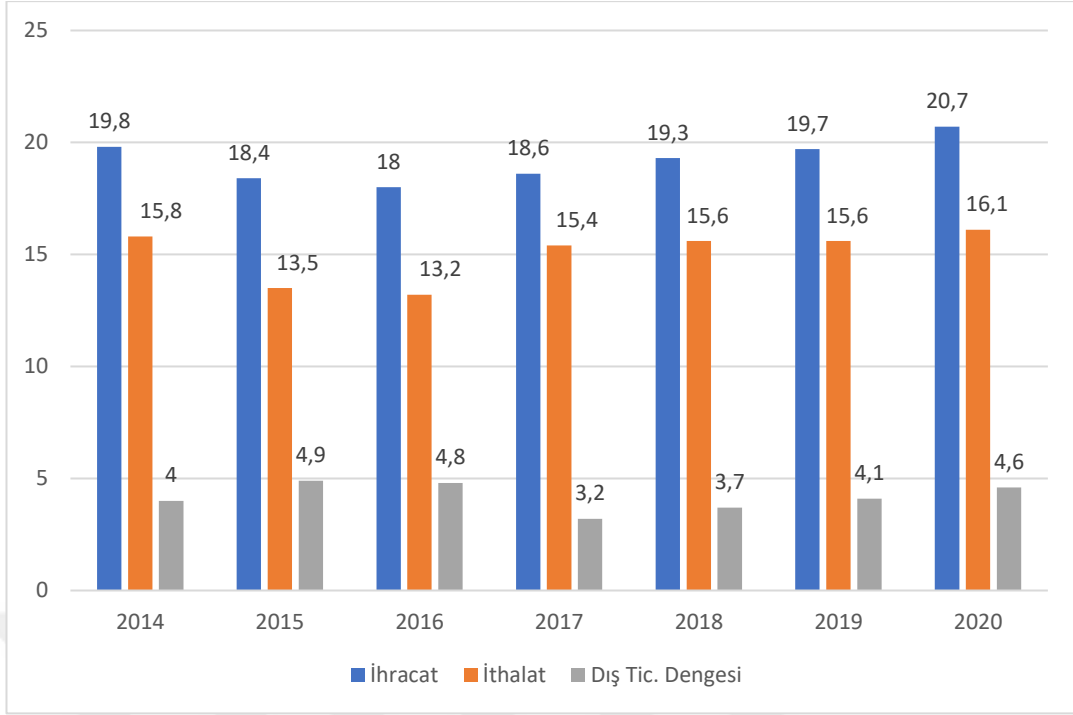
Türkiye’de tarımsal istihdam oranının toplam istihdam oranı içerisindeki payı 1960’lı yıllardan sonra önemli biçimde azalmaya başlamıştır. Türkiye’de tarımın istihdam içerisindeki payı 1991 yılında %29,79; 2010 yılında %23,7 ve 2020 yılında %17,6 oranında gerçekleştiği Şekil 3.7’de görülmektedir. 1990’lı yıllara nazaran ciddi miktarda düşmesine karşılık hala tarımda 4,7 milyon kişinin istihdam ediliyor olması tarım sektörünün toplam istihdam içerisindeki payının yüksek olduğunu göstermektedir. Sanayi ve hizmetler sektörlerinde işgücü talebinin artması ve tarımda da makineleşmenin artmasıyla istihdamın sanayi ve hizmetler sektörüne kaydığı görülmektedir. Ancak gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında Türkiye tarım istihdamında büyük orana sahiptir. Bazı gelişmiş ülkelerin tarım sektörlerinin istihdam içerisindeki oranları incelendiğinde ABD, Birleşik Krallık ve Almanya’da %1, Hollanda’da %2, Fransa’da %3, İtalya’da %4, Rusya Federasyonu’nda %6 ve Çin Halk Cumhuriyeti’nde %25 olduğu görülmektedir (Dünya Bankası, 2021).

3.4.3. Tarımın ihracat ve ithalat içerisindeki payı

Türkiye 2020 yılında 2019 yılına göre %6,3 azalmayla 169,4 milyar dolar ihracat ve 2019 yılına göre %4,3 artış ile 219,3 milyar dolarlık ithalat gerçekleştirmiştir. Türkiye’nin dış ticaret dengesi -49 milyar dolar, ihracatın ithalatı karşılama oranı ise %77’dir. 2020 yılında tarım, orman ve balıkçılık sektörünün ihracatı 5,9 milyar dolar

ve ihracat içerisindeki payı %4,3, ithalat içerisindeki payı %3,5'tir. Bitkisel ve hayvansal ürünlerin ithalat ve ihracat içerisindeki paylarının tam olarak incelenmesi için Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) açıkladığı dış ticaret verilerinden tarım, gıda ve içecek sektörü incelenmelidir. Tarım, gıda ve içecek sektörünün 2020 yılında 20,7 milyar dolar ihracat ve 16,1 milyar dolar ithalat gerçekleştirmiştir. Tarım, gıda ve içecek sektörünün dış ticaret dengesi 2019'a göre %12,1 artışla 4,6 milyar dolardır. Tarım, gıda ve içecek sektörünün 2020 yılında ihracatı %5, ithalatı ise %3 artış göstermiştir.

2014 yılında 19,8 milyar dolar olan tarım, gıda ve içecek sektörü ihracatı 2016 yılında 18 milyar dolar seviyesine gerilemiştir. 2016 yılı sonrasında 2020 yılına kadar hem ihracat hem de ithalat sürekli artış göstermiştir. Türkiye'nin dış ticaret dengesi göz önüne alındığında tarım, gıda ve içecek sektörünün artı değer sağlaması Türkiye'nin toplam dış ticaret dengesi için önemli bir değerdir. 2020 yılında 500 milyon doların üzerinde 6 kalem mal ihracatı gerçekleşmiştir. Bunlar: Fındık 1,1 milyar dolar, buğday unu 970 milyon dolar, makarna 760 milyon dolar, ayçiçeği yağı 638 milyon dolar, ambalajlı fındık 595 milyon dolar ve kuru üzüm 514 milyon dolardır. 500 milyon doların üzerinde ithalat 5 kalem üründe görülmektedir. Bunları ise 2 milyar dolar ile buğday, 1,6 milyar dolar ile pamuk, 1,2 milyar dolar ile soya fasulyesi, 700 milyon dolar ile ham ayçiçeği yağı, 502 milyon dolar ile palm yağı oluşturmaktadır. Tarım, gıda ve içecek sektörünün toplam ithalatının %38'ini 6 milyar dolar değer ile bu 5 ürün oluşturmaktadır. Sektör bazında inceleme yapıldığında en fazla ihracatın 2,26 milyar dolar ile sert kabuklu meyveler ve 2,24 milyar dolar ile yaş meyveler olduğu görülmektedir. Sert kabuklu ve yaş meyveleri 1,8 milyar dolarlık ihracat değeri ile şeker ve şeker mamulleri, 1,5 milyar dolar ile bitkisel yağlar ve 1,1 milyar dolar ile kuru meyve ve sebzeler izlemektedir. Sektör bazında ithalat değerleri incelendiğinde en büyük değerin, toplam değerin neredeyse %25'ini oluşturan hayvan yemi olduğu görülmektedir. Hayvan yeminin ithalatı 3,78 milyar dolar değerindedir. Bitkisel yağların 2,7 milyar dolarlık, unun 2,2 milyar dolarlık, nişastanın 927 milyon dolarlık, kahve ve çikolatanın ise 709 milyon dolarlık ithalat değeri ortaya çıkmıştır. Şekil 3.8'de tarım, gıda ve içecek sektörünün 2014 sonrası ihracat, ithalat ve dış ticaret dengesi değerleri gösterilmiştir.

Şekil 3.8. Tarım, Gıda ve İçecek Sektörünün 2014 Sonrası İhracat, İthalat ve Dış Ticaret Dengesi Değerleri (Milyar \$)

(TÜİK, 2021)

Türkiye'nin 2020 yılında tarım, gıda ve içecek sektöründe en fazla ihracat yaptığı ülkeler 2,90 milyar dolar Irak, 1,64 milyar dolar Almanya, 1,37 milyar dolar Rusya, 1,10 milyar dolar ABD ve 845 milyon dolar ile İtalya'dır. Bu ihracat değerlerinin toplamı tüm ihracat değerlerinin yaklaşık %40'ını oluşturmaktadır. 2020 yılında tarım, gıda ve içecek sektöründe en fazla ithalat 3,1 milyar dolar ile Rusya'dan daha sonra 1,4 milyar dolar Brezilya'dan, 1 milyar dolar Ukrayna'dan, 918 milyon dolar ABD'den ve 600 milyon dolarlık da Malezya'dan ithalat yapılmıştır. Tarım, gıda ve içecek sektörünün dış ticareti coğrafi kıtalar bazında değerlendirildiğinde 9,1 milyar dolarlık Avrupa'ya, 8,6 milyar dolarlık Asya'ya, 2,3 milyar dolarlık Afrika'ya ve 1,9 milyar dolarlık ise Amerika'ya ihracat yapıldığı görülmektedir. Coğrafi kıtalar bazında ithalat ise 9,5 milyar dolarlık Avrupa'dan, 5,1 milyar dolarlık Amerika'dan, 3 milyar dolarlık Asya'dan ve 1,3 milyar dolarlık Afrika'dan yapılmıştır.

Tarım, gıda ve içecek sektörünün alt sektörlerinin ihracat, ithalat ve dış ticaret dengeleri Çizelge 3.13'te gösterilmiştir. Alkollü içecekler sektörü -68,5 milyon dolar dış ticaret dengesi ile net ithalatçı bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. Dengenin bu şekilde oluşmasının ana nedeni 92 milyon dolarlık viski ithalatıdır. Viski Türkiye'de üretimi olmadığı için yalnızca ithal edilebilen bir içecektir. Türkiye'de

1960’larda yurtdışından ithal edilen viski miktarını azaltmak amacıyla yaratılan Ankara Viskisi markası 2004 yılında Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri (TEKEL) idaresinin özelleştirilmesinden sonra Türkiye’nin ilk ve tek viskisi olarak sahneden çekilmek zorunda kalmıştır (Adalığ, 2019). 2005 yılında 736 bin litre olan viski ithalatı 2020 yılında 16 milyon litreye yükselmiştir.

Çizelge 3.13. Tarım, Gıda ve İçecek Sektörünün 2020 Yılı İhracat, İthalat ve Dış Ticaret Dengesi Değerleri (Milyar \$)

Sektörler	İhracat	İthalat	Dış Tic. Dengesi
Alkollü İçecek	85,9	154,4	-68,5
Ambalajlı Su	157,7	75,6	82
Bakliyat	592,7	549	43,7
Balıkçılık ve Su Ürünleri	995,9	149	846,8
Beyaz Et	404,8	26,4	378,4
Bitkisel Yağ	1.580,40	2.723,50	-1.143,00
Canlı Hayvan	81,4	444,9	-363,4
Dondurulmuş Meyve/Sebze	91,9	4	87,9
Hayvan Yemi	580,4	3.782,60	-3.202,10
İşlenmiş Et	127,2	16,1	111
Kakao/Çikolata	652,6	708,9	-56,2
Kırmızı Et	2,6	26,9	-24,2
Kuru Meyve/Sebze	1.114,60	102,6	1.011,90
Makarna	813,7	332,1	481,5
Meyve Suyu	393	70,9	322
Nişasta	270,1	926,5	-656,3
Pirinç	121,1	288,8	-167,6
Sebze	720,2	68,5	651,7
Şeker ve Şekerli Mamuller	1.867,10	414,1	1.451,90
Sert Kabuklu Meyveler	2.268,10	530,1	1.737,90
Süt ve Süt Ürünleri	378,1	94	284,1
Tohumculuk	182,6	216,4	-33,8
Tütün ve Tütün Mamulleri	909,3	665,3	244
Un	964,7	2.282,00	-1.317,30
Yaş Meyve	2.247,20	295,5	1.951,70
Yumurta	256,4	37,6	218,7

Kaynak: (Agrimetre, 2020)

2020 yılında bakliyat sektöründe özellikle kırmızı mercimeğin %66’lık artış ile 373 bin ton ihracatı dikkat çekmektedir. Ancak kırmızı mercimeğin ithalatı da 574 bin ton ile yüksek gerçekleşmiştir. Türkiye’nin en çok sattığı ve en çok satın aldığı kırmızı mercimek bakliyatının ithalat ve ihracat değerleri sadece 2 milyon dolar ithalat yönündedir. Kırmızı mercimeğin toplam ticaret hacmi 564 milyon dolardır. Türkiye’nin kuru fasulye de hem ithalatı hem de ihracatı 100 milyon doların üzerinde

gerçekleşmektedir. Sektörün 2013 yılından beri yavaş bir seyirde ihracatı artmaktadır (Agrimetre, 2020).

Türkiye balıkçılık ve su ürünleri sektöründe net ihracatçı bir konumdadır. 846 milyon dolar dış ticaret fazlası veren sektörün en çok gelir elde eden ürünleri 255 milyon dolar ile çupra balığı ve 197 milyon dolar ile levrek balığıdır. Sektörün en büyük ithalat pazarı somon balığı üretimi yapan Norveç'tir. İhracatta ise en büyük pazarlar Hollanda, Rusya ve İtalya'dır (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021).

2020 yılında 1,14 milyar dolar dış ticaret açığı vererek ithalatta 2. Sırada yer alan sektör bitkisel yağ sektörüdür. Bitkisel yağ sektörünün Türkiye'deki üretimi ülke içerisindeki talebi karşılamamaktadır. Türkiye 489 milyon dolarlık ayçiçeği, 502 milyon dolarlık palm yağı ve 677 milyon dolarlık ham ayçiçeği yağı ithal etmektedir. Türkiye ayçiçeği yağında hem ithalatçı hem de ihracatçı konumdadır. Ülke içerisinde üretilen ayçiçeğine ek olarak ayçiçeği ithalatı gerçekleştirerek ülke içerisinde yağ elde etmektedir. Aynı zamanda soya ithalinden sonra işlenip soya küspesi ve soya yağı olarak 344 milyon dolarlık ihracat yapılmaktadır. Türkiye'nin ayçiçeği ekim alanlarının arttırılması ve yağ üretim tesislerinin de arttırılması veya geliştirilmesi gerekmektedir (Agrimetre, 2020).

Türkiye'nin toplam 744 milyon dolarlık beyaz et, canlı hayvan, kırmızı et ve yumurta ihracatı mevcuttur. Buna karşılık 533 milyon dolarlıkta ithalat gerçekleştirmektedir. Bu durumda beyaz et, canlı hayvan, kırmızı et ve yumurta sektörlerinde 211 milyon dolar dış ticaret fazlası ortaya çıkmaktadır. Ancak Türkiye'de 533 milyon dolarlık ithalatın 410 milyon dolarlık kısmı birim fiyatı ve maliyeti (yemi) yüksek olan sığırdır. 744 milyon dolarlık ihracatın ise 365 milyon dolarlık kısmı bakımı ve birim maliyeti düşük olan dondurulmuş tavuk etidir. Türkiye'nin hayvan yemi (soya fasulyesi, dane mısır, soya küspesi) ithalatı toplamı 3,7 milyar dolar değerindedir. Sektör bazlı incelendiğinde 3,7 milyar dolar ithalat ile en yüksek ithalat kalemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sektörün dış ticaret dengesi 2020 yılında -3,2 milyar dolardır ihracatın yaklaşık 6,5 katı ithalat yapılmaktadır (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021).

Türkiye dondurulmuş sebze ve meyve sektöründe 87 milyon dolar dış ticaret fazlası ile net ihracatçı konumdadır. İthalatın yaklaşık 25 katı büyüklüğünde ihracat gerçekleştirilmektedir. En büyük ihracat kalemi 32 milyon dolarlık değeriyle dondurulmuş domatestir. Kuru meyve ve sebze sektörü ise dondurulmuş meyve ve

sebze sektörüne oranla 11 kattan daha fazla ihracat değerine sahiptir. 2020 yılında kuru meyve ve sebze sektöründe 1,14 milyar dolar ihracata karşılık ve sadece 100 milyon dolarlık ithalat gerçekleşmiştir. Türkiye fiyat açısından rekabette güçlü bir sektördür. Kuru meyve ve sebze sektöründe ihracatın 514 milyon dolarlık kısmı kuru üzümde elde edilmektedir. 260 milyon dolarlık kuru kayısı ve 233 milyon dolarlık kuru incir sektörün en güçlü ihracat mallarındandır. Aydın ve İzmir'in incir üretimi, Manisa'nın kuru üzüm üretimi Ege Bölgesinde çiftçilerin ciddi gelir kaynaklarındandır. Kuru meyve ihracatı en fazla Birleşik Krallık, Almanya, Fransa, ABD ve Japonya'ya gerçekleştirilmektedir. İthalatta ise en yüksek değer 30 milyon dolar üzüm ithalatı ile İran'a aittir (TÜİK, 2020).

Türkiye 2020 yılında makarna sektöründe 813 milyon dolarlık ihracat ile 481 milyon dolar dış ticaret fazlası elde etmiştir. En yüksek ithalat kalemi ise ithalatın %90'ını oluşturan ve 323 milyon dolar değere sahip olan durum buğdayıdır. Türkiye net bir biçimde buğday ithalatçısıdır. Bunun en önemli nedeni ekim alanının az olması değil, verimin 200-300 da/kg ortalamada seyretmesidir. Gelişmiş ülkelere nazaran Türkiye'nin buğday verimi çok düşüktür. Bu durum ekim alanının çok olmasına rağmen yüksek ithalatı beraberinde getirmektedir. Türkiye'nin un sektöründe dış ticaret açığı 1.317 milyar dolardır. 964 milyon dolarlık ihracatın 951 milyon dolarlık kısmı buğday unu ihracatından sağlanmaktadır. 2,282 milyar dolarlık ithalatın ise 2 milyar dolarlık kısmını buğday oluşturmaktadır. Dış ticaret hacmi yüksek olan un sektöründe buğdayın ülke içerisindeki konumu yüksek miktarda döviz çıkışına ve ithalata neden olmaktadır (TÜİK, 2021).

Türkiye meyve üretiminin yüksek olması nedeniyle meyve suyu ihracatında 393 milyon dolar ithalatında ise 70 milyon dolarlık dış ticaret gerçekleştirmektedir. Elma suyu üretimi 192 milyon dolarlık ihracat sağlamaktadır. Diğer meyve sularının ihracat değeri ise 148 milyon dolardır. Meyve suyu sektörünün dış ticaret fazlası 322 milyon dolar ile önemli bir sonuç ortaya koymaktadır (Agrimetre, 2020).

Türkiye'de en önemli ithalatı yapılan ürünlerden bir tanesi de nişastadır. Bu sektörde 656 milyon dolar dış ticaret açığı mevcuttur. 2013 ve 2016 yılları arasında düşüş gözlemlense de 2016 yılı sonrasında 2020'ye kadar artış trendini korumuştur. Türkiye bu sektör içerisinde mısır nişastası, kristal früktoz ve glikoz şurubu gibi ürünler ihraç ederken ithal malların büyük bir kısmını etilen glikol, asiklik alkoller ve metanol gibi

Türkiye’de hiç veya çok az üretimi olan ürünler oluşturmaktadır. Bu 3 ürünün ithalat değeri toplam 703 milyon dolar değerindedir ve ithalatın %76’sını oluşturmaktadır. Türkiye pirinç değirmenciliği sektöründe 121 milyon dolarlık pirinç ihraç etmektedir. Buna karşılık 205 milyon dolarlık pirinç ve 78 milyon dolarlık çeltik ithal etmektedir. 2019 yılına göre 2020’de pirinç ihracatı %11’lik artış göstermiştir ancak sektörün dış ticaret hacmi 410 milyon dolar ve dış ticaret açığı 167 milyon dolardır. Türkiye’de pirinç üretiminin sınırlı olması bu duruma etkendir (TMO, 2021).

Türkiye’nin net ihracatçı olduğu bir diğer sektör de sebze sektörüdür. Zengin tarımsal üretim koşullarının var olması birçok sebzenin yetiştirilmesine olanak sağlamaktadır. Bu sektörün 2020 yılında 720 milyon ihracatına karşılık 68 milyon ithalatı dikkat çekmektedir. Sektör içerisindeki en önemli ihraç malı 312 milyon dolarlık ihracata sahip olan domatestir. Domates dışında 82 milyon dolarlık sivri biber ve 51 milyon dolarlık kuru soğan ihracatı gerçekleştirilmiştir. Sebze sektörünün en önemli pazarı 120 milyon dolar hacmiyle Rusya Federasyonudur. 68 milyon dolarlık ithalatın ise 25 milyon dolarlık kısmı Çin’den gerçekleştirilmiştir. En çok değere sahip ithalat kalemi 25 milyon dolar ile kuru sarımsaktır. Sebze ihracatı genellikle kış aylarında gerçekleştirilmektedir (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021).

Türkiye’nin sektör bazlı en önemli ihracat miktarlardan biri de şeker ve şekerli mamuller sektöründe izlenmektedir. 2020 yılında 1,86 milyar dolarlık ihracat ve 415 milyon dolarlık ithalat gerçekleştirilmiştir. Dış ticaret fazlası 1,45 milyar dolardır. Irak ve ABD başta olmak üzere dünyanın birçok ülkesine ihracat gerçekleştirilmiştir. Bisküviler, sakızlı jöleli şekerler, gofret ve waffleların her birinin ihracat değeri 300 milyon doların üzerinde gerçekleşmiştir. En çok ithalat ise şeker ve melaslardan³ 177 milyon değerinde yapılmıştır. İthalatta lider ülke Rusya Federasyonudur. Türkiye bu sektörde dünyada rekabet koşullarına ayak uydurmaktadır (TÜİK, 2021).

Türkiye’nin özellikle fındık üretiminde dünyada lider olması sert kabuklu meyveler sektöründe Türkiye’nin dış ticaret fazlası elde etmesini sağlamaktadır. Sert kabuklu meyvelerin 2020 yılında toplam ihracat miktarı 2,26 milyar dolardır buna karşılık 530 milyon dolarlık ithalat gerçekleştirmiştir. Sektörün dış ticaret fazlası 1,7 milyar dolar gerçekleşmiştir. 2,26 milyar dolarlık ihracatın 1,7 milyar dolarlık kısmı fındık içi ve ambalajlı fındık satışından elde edilmiştir. Bu sektörün sadece İtalya ve Almanya’ya

³ Şeker pancarının fabrikasyonda kullanılmayan şurubudur. Hammadde olarak kullanılmaktadır.

yaptığı ihracat miktarı 950 milyon dolar değerindedir. Çikolata üretiminde aroma ve tat zenginliği için kullanılan fındık, çok uluslu çikolata şirketlerini Türkiye'ye yönlendirmektedir. Türkiye'nin bu sektörden daha fazla gelir elde etmesi hiç şüphesiz olanaksız değildir ancak rekabet edebilecek çikolata firmalarına ihtiyacı vardır (TÜİK, 2021).

Türkiye hayvancılık açısından potansiyele sahip olmasına karşın hayvancılık ve dolayısıyla süt ve süt ürünleri üretiminde gerekli ihracat miktarını göreceli olarak sağlayamamaktadır. Dünya'da yoğurt ve peynir markası olarak çok tanınan Türk markaları yer almamaktadır. Bu durum süt ve süt ürünleri sektöründe 378 milyon dolar ihracat ve 94 milyon dolar ithalat ile sonuçlanmaktadır. 284 milyon dolar dış ticaret fazlasına sahip olmasına karşın Türkiye'nin dünyada bu sektördeki varlığı küçüktür. Türkiye'nin bu sektördeki en büyük ithalat malı 35 milyon dolar değerindeki tereyağıdır. Türkiye'de tereyağının ithal mal olması üretim eksikliği hatta kusurudur. En büyük ihracat malları ise peynirler ve peynir altı suyu olmak üzere, bunların değeri 165 milyon dolar değerindedir (TÜİK, 2021).

Türkiye'nin yerli tohum üretimleri son yıllarda hız kazanmıştır ancak domates tohumu ve dane mısır tohumu ıslahında hala yeterli seviyeye ulaşamamıştır bu durum tohumculuk sektörünün 33 milyon dolar dış ticaret açığı ile sonuçlanmaktadır. Türkiye'nin domates tohumu ihracatı 42 milyon dolar seviyesinde seyretmektedir. Bu karşılık en büyük ihracat 75 milyon dolar ile ayçiçeği tohumunda görülmektedir. Türkiye Fransa, İtalya, ABD ve Hollanda gibi tarım sektörünün gelişmiş olduğu birçok ülkeden tohum ithal ederken Rusya, Irak, Ukrayna ve Macaristan gibi tarımsal üretim seviyesi düşük ülkelere tohum ihraç etmektedir. Fransa'dan ithal edilen dane mısır tohumları ülkemizde ekimde kullanılmaktadır fakat ülkemizdeki ıslah edilen ve ithal tohuma nazaran verimi düşük olan dane mısır tohumları Macaristan, Irak ve İran'a satılmaktadır. Türkiye'nin domates tohum ihtiyacının 10 milyon dolarlık kısmı tohum ıslahında gelişmiş bir ülke olan İsrail'den sağlanmaktadır (Agrimetre, 2020).

Türkiye için en önemli ihracat sektörlerinden bir tanesi de yaş meyve sektörüdür. 2020 yılında 2,24 milyar dolarlık ihracata karşılık 295 milyon dolarlık ithalat gerçekleştirilmiştir. Türkiye bu sektörde yaptığı ithalatın 8 katı ihracat yapmıştır ve 1,9 milyar dolar değerinde dış ticaret fazlası ile net ihracatçı olmuştur. Türkiye 2020 yılında 392 milyon dolarlık mandalina, 272 milyon dolarlık limon, 252 milyon dolarlık

kiraz ve her biri için 100 milyon doların üzerinde muz, elma, nar, portakal, şeftali ve üzüm ihracatı gerçekleştirmiştir. Türkiye'nin bu sektörde en büyük ihracat pazarı 830 milyon dolar ile Rusya'dır. Rusya'yı Irak, Almanya, Ukrayna izlemektedir. Türkiye'nin bu sektördeki en büyük ithalatçısı ise 133 milyon dolarlık muz ithalatı ile Ekvator'dur (Agrimetre, 2020).

4. NEOLİBERAL EKONOMİ VE TARIM POLİTİKALARININ TARIM SEKTÖRÜNE ETKİLERİ: 1980 SONRASI DÖNEME İLİŞKİN DEĞERLENDİRMELER

Bu bölümün amacı 1980 sonrasında Türkiye’de yapılan yapısal değişiklikler sonrasında uygulanmaya koyulan ekonomi ve tarım politikalarının ekonomiyi ve tarımı ne derecede etkilediğinin değerlendirilmesidir. Değerlendirme sonrasında Türkiye’nin tarım sektöründeki güncel sorunları belirtilecek ve çözüm önerilerinde bulunulacaktır.

4.1. 1980 Sonrası Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Etkileri

4.1.1. 1980-2002 yılları arasında uygulanan ekonomi politikaları ve etkileri

1980 sonrası yaşanan en önemli ekonomik gelişmelerden bir tanesi 24 Ocak 1980 tarihinde Süleyman Demirel azınlık hükümeti tarafından dönemin DPT Müsteşarı Turgut Özal önceliğinde alınan kararlardır. 24 Ocak öncesi dönemde özellikle 1975 yılı sonrasında gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde para ve maliye politikaları ardı ardına disiplinli ve katı düzenlemeler ile karşılaşmıştır fakat Türkiye’de bunun aksine genişleyici para ve maliye politikalarına devam edilmiştir. Türk lirasının değerli tutulması ihracatın önünde bir engel olarak kalmış akabinde ihracatın ithalatı karşılama oranı %30’a kadar gerilemiştir. Bu dönemde mevcut olan yüksek enflasyon kurun rekabet gücünü azaltmıştır. Dış ticaret dengesinin, enflasyonun, cari işlemler dengesinin sürekli kötüleşmesiyle IMF ile imzalanan Stand-by antlaşması sonucunda 1979 da devalüasyon kararı alınmış ve doların değeri %88 arttırılarak 47,5 liraya yükseltilmiştir (Özçam, 2004, s. 6). 1980 yılının başlarında 1950’li yıllardan itibaren ilk defa GSMH büyüme hızı düşmüştür ve ekonomi %1 küçülmüştür. Bu dönemde Türkiye’nin dış borcu 14,5 milyar dolara, iç borcu ise 321 milyar liraya yükselmiştir. Enflasyon oranı %65’e, dış ticaret açığı ve cari açık sırasıyla 2,5 ve 1,5 milyar dolara yükselmiştir (T.C Kalkınma Bakanlığı, 2014, s. 29). Böyle olumsuz gelişmelerin bulunduğu dönemde T.C Merkez Bankasında (TCMB) döviz stokunun tükenmesi ithalatı durdurma noktasına gelmiştir. Türkiye’de üretimin yapılması için varlığı zorunlu ithal malların döviz eksikliği nedeniyle ithal edilememesi üretimi durma noktasına getirmiştir. 24 Ocak kararları böyle bir dönemde alınmıştır.

Türkiye’de 24 Ocak 1980 tarihinde uygulamaya konulan kısa, orta ve uzun vadeli istikrar programı IMF, Dünya Bankası ve OECD’nin desteklediği nitelikte bir program olmuştur. Uluslararası bu kuruluşların desteklerini almak için Türkiye birtakım şartları kabul etmiştir. Bu şartların en önemli olanlarından bir tanesi ise Türkiye’nin serbest piyasa ekonomisini benimseyerek dışa açılmasıdır.

24 Ocak Kararlarının kısa vadede hedefleri öncelikle yüksek enflasyon sorunun çözülmesi, dış borç miktarının azaltılması, üretim mallarının kıtlığının önüne geçilmesi, gerekli kaynakların verim ve öncelik sıralamasına göre yeniden ithalatının sağlanmasıdır. 24 Ocak Kararlarının orta vadeli hedefleri ise öncelikle Türkiye ekonomisinin ithal ikameci yapıdan kurtulması ve ihracata yönelik üretim yaparak ekonominin dışa açılmasının sağlanmasıdır. Bu şartın yerine getirilmesi için kamu ve özel sektör kanunlarında gerekli değişiklikler ve dönüşümler yapılmıştır. Her türlü mal ve hizmetin bedeli piyasa fiyatı politikasıyla yani arz ve talebe göre belirlenmesi esas alınmıştır. Yurtiçi tasarrufların arttırılması, ekonominin uluslararası arenada rekabetinin güçlendirilmesi, kamu kesiminin ekonomi üzerindeki etkisinin azaltılması, ödemeler dengesinde oluşan açığın kapatılması ve döviz kurunun serbestleştirilmesi hedeflenmiştir (DPT, 1990, s. 3).

Temel olarak amaçların belirlenmesi sonrasında Türkiye’de uzun ve orta vadede etki gösterecek olan yapısal değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler başlıca şöyledir (Doğan, 2015, s. 192):

- KİT’lerin daha verimli çalışması için KİT Reformunun yapılması
- İhracatı arttırmaya yönelik sanayileşme modelinin benimsenmesi
- Esnek kur politikasına geçilmesi
- Üretimini kamu sektörünün yaptığı temel mal ve hizmetlerde sübvansiyon miktarının sıfırlanması veya azaltılması
- Bütçe açığının kalıcı şekilde düzeltilmesi amacıyla kamu harcamalarının sınırlandırılması
- Yeni vergi reformunun gerçekleştirilmesi
- Yeni tasarruf, faiz ve maliye politikalarının uygulanması
- Ekonominin üretim gücünü arttırmak amacıyla girdilerin arzını arttırıcı politikalar benimsemek (gerekliliği esnek olmayan maddeler dışında döviz harcamalarını kıstmak)

- Yabancı sermayenin ülkede doğrudan ve/veya dolaylı yatırımlar yapması için destek kanunlarının çıkarılması.

Türkiye bu tedbirler ile serbest piyasa ekonomisini benimsemiş ve liberalleşme yolunda önemli bir mesafe kaydetmiştir. Türkiye Cumhuriyeti tarihinin belki de en kapsamlı ve önemli değişiklikleri bu dönemde yapılmıştır. Birçok geleneksel ekonomi uygulaması rafa kaldırılmış yeni ve dinamik bir ekonomi hedeflenmiştir. 12 Eylül ihtilali sonrasında Turgut Özal'ın Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı olarak askeri hükümet içerisinde yer alması bu tedbirlerin 1983 yılına kadar kesintisiz uygulanmasında önemli yere sahiptir. IMF ile 1980'de 3 yıllık imzalanan stand-by anlaşması 1983 yılı sonunca bir yıl daha uzatılarak kapsamı 1984 yılına kadar genişletilmiştir. İlk olarak %46'lık bir devalüasyonun sonrasında %5 oranını aşmayan birçok küçük devalüasyon gerçekleştirilmiştir, bankaların ve ihracatçıların döviz kullanım limitleri arttırılmış ve yurtdışına çıkan yabancı paralara uygulanan kambiyo politikası esnetilmiştir (DPT, 1991, s. 17).

Sermayenin daha verimli ve etkin kullanılmasını sağlamak amacıyla reel faiz politikasının uygulanması bankaların tasarruf ve kredi faiz oranlarını serbestçe belirlemesini sağlamıştır. Aynı dönemde yabancı bankaların ülkeye girişine izin verilmesiyle ve yabancı bankaların şube açarak ülke içerisinde rahat hareket etmesiyle bankacılık sektöründe rekabet ortamı artmıştır. Reel faiz politikası uygulamasıyla birlikte piyasa bankaların üzerinde faiz vaat ederek mevduat toplayan bankerler de yaygınlaşmıştır. 1982 de meydana gelen bankerler krizi bankacılık sektöründe yapılan yapısal değişikliklerin eksikliğinden kaynaklanmıştır (Köse, 2000, s. 32).

24 Ocak Kararları ile vergi sistemi de değiştirilmiştir. Düşük gelir gruplarından ve düşük ücretli çalışanlardan alınan vergilerin oranları azaltılmıştır. Bunun sonucunda vergi gelirlerinin GSMH içerisindeki payı bir önceki yıla nazaran %2,5 azalmıştır. KİT'lere yapılan sübvanseler aktarımların azaltılması, ücret ve maaş artışlarının katı tutulması nedeniyle kamu harcamalarında azalma meydana gelmiştir. Kamu sektörünün ekonomide rolünün azalmasıyla imalat sektörü başta olmak üzere birçok sektörde kamu yatırımları azalmıştır. Kamu kesimi daha çok enerji, haberleşme ve ulaştırma gibi özel sektörün kâr marjının düşük olduğu veya büyük sermaye gerektiren sektörlerde alt yapı yatırımlarına yönelmiştir (DPT, 1990, s. 47-48).

Türkiye'nin IMF'e verdiği en önemli taahhüt olan ihracata yönelik üretim yapma taahhüdü kapsamında ihracattan elde edilen gelirlerin sürekli bir şekilde artış göstermesi amacıyla ihracat yapan sermaye şirketlerine özendirici teşvikler uygulanmıştır. Bu uygulama dışında esnek kur politikasının benimsenmesi sonucunda ortaya çıkan düşük kur politikası ihracatın artmasına neden olmuştur. İhracatın artmasının desteklenmesi ve kontrol edilmesi amacıyla Devlet Planlama Teşkilatı içerisinde yer alan Teşvik ve Uygulama Dairesi Başkanlığı kurulmuştur. Bu dönem içerisinde ihracat için gereken izin belgesi uygulanmasının iptali, ihracat yapılan miktarlarının kaynağının irdelenmemesi gibi uygulamalar ihracat gelirlerinin artışında önemli rol oynamıştır. 1980 öncesinde yurtdışına çıkarılan yerli sermayenin tekrar yurda dönmesi amaçlanmıştır. Ödemeler dengesi açığının kapanmaya başlamasında inşaat, turizm ve ulaştırma gibi sektörlerin payı görülmektedir (Eser, 2011, s. 76).

Doğrudan ve dolaylı olarak yabancı sermayenin ülkeye girişini teşvik etmek ve hızlandırmak amacıyla da birçok değişiklik yapılmıştır. Bürokrasideki işleyişin hızlandırılması, yabancı sermayeyi kısıtlayıcı kanun hükümlerinin kaldırılması bu uygulamalardan bazılarıdır. Devlet Planlama Teşkilatı içerisinde sadece bu işler için görevlendirilen Yabancı Sermaye Başkanlığı kurulmuştur. Yabancı sermaye girişimlerinin 2-50 milyon dolar arasında olacağı ve yabancı girişimcinin sermaye tutarının en az %10 en fazla %50 oranında olacağı belirlenmiştir. Yabancı enerji şirketlerinin Türkiye içerisinde çıkaracakları petrolün %35'ini ihraç etme hakkı yabancı enerji şirketlerini teşvik etmek amacıyla verilmiştir (Köse, 2000, s. 35).

Türkiye 1983 yılına kadar 24 Ocak Kararlarını önemli ölçüde hassasiyetle uygulamaya özen göstermiştir. Buna rağmen Türkiye enflasyon ve cari işlemler dengesinde hedeflediği oranlara ulaşamamıştır. 1983 yılında enflasyon (toptan eşya fiyatları endeksi) yıl sonu itibari ile %40, ortalama yıllık değer olarak ise %30 oranında gerçekleşmiştir. Özel teşvik kanunları ve desteklemeler ile özendirilmeye çalışılan ihracattan elde edilen gelirler 1981 yılında %61, 1982 yılında %27 artış göstermiş fakat 1983 yılına gelindiğinde doların dünya genelinde değer kazanması, ihraç edilen bazı tarım ürünlerinin global piyasalarda düşük fiyat ile seyretnesi, yurtiçi talep miktarındaki artış gibi nedenlerden dolayı bir önceki yıla nazaran 0,3 oranında azaldığı görülmektedir. 1982 yılı sonunda dış ticaret açığı 3,09 milyar dolardan 1983 yılında %13 oranında artarak 3,50 milyar dolara yükselmiştir. Cari işlemler açığı ise 1,1 milyar dolar seviyesinden 2,1 milyar dolar seviyesine yükselmiştir. 1983 yılında

GSMH'nın artış hızı bir önceki yıla nazaran %1,5 puan değer kaybederek %3,2 oranına düşmüştür. Özel sektörde mevcut faaliyet gösteren firmalar daha yüksek sermaye stokuna ulaştıkları halde geleneksel tavır ile mevcut kaynak kullanımlarını arttırmamaları ve bankaların şirketler düzeyinde finansman açığı durumuyla karşı karşıya kalmaları TCMB'yi destek kredileri sağlamaya mecbur bırakmıştır (T.C Merkez Bankası A.Ş., 1984, s. 17-18).

24 Ocak Kararları sonrası ikinci dönem 6 Kasım 1983'te gerçekleştirilen genel seçim sonrasında başlamıştır. Seçime Milli Güvenlik Konseyi'nin izin verdiği 3 parti katılmıştır. Seçimi Konseyin işaret ettiği Turgut Sunalp liderliğindeki Milliyetçi Demokrasi Partisi yerine 24 Ocak Kararlarının mimarı Turgut Özal'ın genel başkanı olduğu Anavatan Partisi TBMM'de tek başına hükümet kuracak çoğunluğa ulaşarak %45 oy oranı ile kazanmıştır (T. C. Yüksek Seçim Kurulu, 1983).

Turgut Özal'ın Başbakan olarak göreve başlaması ile Türkiye ekonomisi hızlı bir büyüme akımına kapılmıştır ancak kamu gelirlerinin kamu harcamalarına nazaran aynı oranda artmaması ve harcamaların altında kalmasıyla birlikte iç ve dış borçlanmayı beraberinde getirmiştir. 1983'te seçim öncesi TCMB'nin bankalara destek kredisi sağlaması ve seçim sonrası kamu gelir-gider dengesindeki açığın artmasıyla enflasyon oranı tekrar artışa geçmiştir.

1983 yılı itibari ile 1980'de yapılan yapısal değişikliklerin yapılandırılması amacıyla birçok düzenleme yapılmıştır. Bankacılık sektörünü tekrar harekete geçirmek için bankaların öz sermayelerinin güçlendirilmesine, mevduat sahibi özel veya tüzel kişilerin mevduatlarının yasal güvenceye alınmasına ve bankaların denetimini kolaylaştırmak için tek tip bilanço uygulanmasına önem verilmiştir. Tasarruf mevduatı sahiplerini yasal olarak korumak için Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF) kurulmuştur. Merkez Bankası 24 Ocak sonrası değiştirdiği reel faiz politikasını bankalar arası faiz yarışının olumsuz nedenleri dolayısıyla değiştirmiş ve mevduat ve kredi faiz oranlarını yeniden kendisi belirlemeye başlamıştır. Bu uygulamanın sonucunda piyasa faiz oranına devletin müdahalesi gerçekleşmiştir. Bu dönemde sağlanan kredilerin verimliliğinin düşük olması nedeniyle kredi faizlerinin yükseltilmesi kamu kurum ve kuruluşlarını, belediye gibi kamu tüzel kişiliklerini, kaynak ihtiyacı olan özel bankaları yurtdışı kredi kullanımına veya banka dışı kredi kullanımına mecbur bırakmıştır. Bu banka dışı ve yurtdışı kredi kullanımlarına

Hazine'nin bizzat kefil olarak garanti sağlaması Türkiye ekonomisini gelecek yıllarda büyük bir ekonomik sıkıntının içine sokmuştur. Banka dışı kredi kaynakları 1981-1982 yıllarında olduğu gibi bankerler aracılığıyla değil orta vadeli finansal kiralama yapan leasing şirketlerinin yasal düzenlemeler ile faaliyete geçmesi ile olmuştur (T.C Cumhurbaşkanlığı Resmi Gazete, 1985). Para piyasalarının geliştirilmesi ve sermaye piyasasının güçlendirilmesi amacıyla 1985 yılında İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) kurulmuştur (Borsa İstanbul A.Ş., 2019). İMKB'nin kurulmasıyla hisse senedi alım-satımında kurumsal yapı kazandırılmıştır. Hisse senedi alım-satımının kurumsal yapı kazanması ile şartları sağlayan şirketler ortaklık yapılarını genişleterek daha çok sermaye toplamaya başlamıştır. Buradaki amaç tasarrufların verimli kullanılması ve yatırımların adil sektör dağılımının gerçekleştirilmesidir. Sermaye piyasalarını etkileyen bir diğer kurum ise 1984 yılında kurulan Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığıdır (Toplu Konut İdaresi Başkanlığı). Bu başkanlığın kurulmasının amacı sadece Türkiye'deki toplu konut inşaatlarının yapılması değil aynı zamanda özelleştirmelerin yapılması, kamu kurum ve kuruluşlarının hisse senetlerinin borsaya arzı yoluyla İMKB'de oluşabilecek herhangi bir spekülasyon veya manipülasyon hareketin önüne geçmesidir. Devletin bu şekilde bir kurum ile borsaya müdahale etme şansı yaratması tasarruf sahiplerine, borsada işlem gören şirketlerin yönetim kurullarına ve yatırımcılara güven duygusu aşılamıştır. İnşaat hizmetleri ile faaliyette bulunarak inşaat sektörünün imalat sektörüne nazaran daha fazla ilerlemesini sağlamıştır. Bu gelişmeler Türkiye'de müteahhitlik sektörünün gelişmesini hızlandırmıştır.

1984 yılında sıkı para ve maliye politikalarının genişletilmesiyle kamu harcamalarının kamu gelirlerine nazaran artışını beraberinde getirmiştir. Katma Değer Vergisi (KDV) uygulaması 3065 sayılı kanun ile 1984 yılında sekiz verginin yerine kullanılmaya başlamıştır. Kamu harcamalarının artmasıyla kamu kesiminin sermaye ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyacı karşılamak amacıyla kamu kesimine devlet tahvillerinin ve hazine bonolarının düzenli olarak satılmasına izin verilmiştir. Akaryakıt Tüketim Vergisi, KDV gibi yeni vergilerin 1984 ve 1985 yıllarında ortaya çıkmasına neden olan gelişme ise 24 Ocak Kararları sonucunda ödemesi ötelenen kredilerin ödeme süresinin sona ermeye başlamasıdır.

Türkiye'nin ihracat gelirleri 1983 yılında bir önceki yıla nazaran azalmasına rağmen 1984 ve 1985 yıllarında artış eğiliminde olmuştur. Petrol fiyatlarının varil bazında azalması Irak, İran, Suriye gibi Ortadoğu ülkelerinde ve Körfez ülkelerinde gelirin

azalmasına sebep olmuştur bu gelişmenin Türkiye'nin ihracat pazarı olan bölgede gerçekleşmesi 1986 yılında Türkiye'nin ihracat gelirini olumsuz etkilemiş ve ihracat geliri azalmıştır. Genişletilmiş maliye ve para politikaları nedeniyle yurtiçi talebin artması ve ihracat malı fazlalığının oluşması sonucunda hem ihracat gelirimiz azalmış hem de yurtiçi tüketim değerlerimiz artış göstermiştir (T.C Merkez Bankası A.Ş., 1986).

1983 yılında imzalanan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması ile 1988 yılında son verilmesi planlanan ihracatta vergi iadesi ödemeleri uygulamasının teşvik etkisini devam ettirmek için Eximbank'ın kurulması ile ihracatın teşvikine devam amaçlanmıştır. Eximbank'ın teşvik kredileri ve ihracat malına sigorta uygulamaları ile amaca ulaşılmaya çalışılmıştır.

1980 öncesi nakit döviz bulundurmanın ağır cezai yaptırımları bulunmaktaydı ancak 1567 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanununda yapılan değişiklik sonucunda (30 sayılı karar) döviz alım-satım işlemleri serbest bırakılmıştır. Dış ticaretteki gelişmeler koruma kanunları veya kapalı gümrükler vasıtasıyla kontrol çıkıp gümrük vergileri ile kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır.

Özelleştirmelerin yapılmasıyla KİT'lerin devletin ve bürokrasinin statik halinden arındırılıp özel sektörün dinamik, pratik ve etkili çalışmasına bırakılması amaçlanmıştır. Ekonomide devletin elini hafifletmek ve payını azaltmak için KİT'leri serbest piyasanın rekabeti içerisine sokmak için özelleştirme faaliyetlerinin önü açılmıştır.

1983-1988 yılları arasında yapılan birçok yapısal değişiklikten bir tanesi de mahalli idarelerde yapılan değişikliktir. Belediyeler kanunda yapılan 195 sayılı Büyük Şehir Belediyelerinin Yönetimi Hakkında Kanun Hükmünde Kararnameyle Büyükşehir Belediyeleri kurulmuştur (Özgür & Yavuzçehre, 2016). Bu kanun değişimi ile büyükşehir belediyelerine özel Emlak Vergisi gibi yeni maddi kaynaklar tahsis edilmiştir. Büyükşehir Belediyelerin ilin mülki sınırlarında yetkilidir ancak ilçe beledileri ilçenin sınırları içerisinde görevlidir. Bu kanun birçok avantaj ve dezavantajı beraberinde getirmiştir. Siyasi rekabet içersin de olan partilerin belediye başkanlarının siyasi rekabeti il ve ilçedeki vatandaşlara hizmet kalitesini kimi zaman arttırmış kimi zaman sekteye uğramıştır. İstanbul, Ankara ve İzmir gibi ülke ekonomisinde önemli

paya sahip olan büyükşehirlerin mülki idare başkanlarının yanlış ve rakip siyasi kararları ülke ekonomisinde hissedilecek öneme sahiptir.

24 Ocak Kararları sonrasında Türkiye'nin ekonomik ve sosyal yapısını değiştiren 3. dönem ise 1989-1991 yıllarıdır. 1987 yılında 12 Eylül yasaklarının kalkması ve eski başbakan, bakan ve milletvekillerinin seçime girmesinin önünün açılması ile Türkiye yeni bir döneme başlamıştır. Mecliste muhalefetin güçlenmesi baskıyı beraberinde getirmiştir. Ekonomide 24 Ocak sonrasında uygulanan güçlü ve bütünlük içeren uygulamalar sert baskı, siyasi gelecek kaygısı ve anlaşmazlıklar dolayısıyla kesintiye uğramıştır. 24 Ocak Kararları sonrasında cari işlemler açığının kapatılması amacıyla uygulamaya koyulan düşük kur, ihracat teşviki ve ücretlere baskı politikası 1989 itibari ile değiştirilmeye başlanmıştır. TL'nin değer kazanması ihracatın azalmasına ve ithalatın artmasına neden olmuştur. Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) hükümleri gereğince ihracatta vergi iadesi uygulamasına 1989 yılında son verilmiştir. Akabinde bu ihracatta teşvik ve destek vermesi amacıyla kurulan Eximbank gerekli desteği vermekte eksik kalmıştır. 1988 yılında 12 Eylül sonrası yasaklanan sendikaların tekrar faaliyete geçmesi durumu düşük tutulan işçi ücretleri ve memur maaşlarında artışa neden olmuştur. Kamu kesiminde reel işgücü maliyetlerini yansıtan endeks 127 puandan 182 puana çıkmıştır (Köse, 2000, s. 49). İşgücü maliyetlerinin yükselmesi iç piyasa talebine karşılık üretim yapan KİT'lerde, kamu tüzel kişiliklerinde ve özel şirketlerde sermaye dengesini bozmuştur. 32 sayılı kararın 11 Ağustos 1989'da Resmî gazetede yayınlanması ile Türkiye'de sermaye hareketleri tamamen serbest bırakılmıştır. Bu durum ekonominin tüm iç dengelerini değiştirmiş ve Türkiye ekonomisini yeni düzen ve arayışlar içerisine sürüklemiştir. Siyasi gelecek kaygısı duygusu ile hareket eden mevcut hükümet sıkı para ve maliye politikasından taviz vermeye başlamıştır. İthalatın aniden artış göstermesi ile 1989 yılında 961 milyon dolar fazla veren cari işlemler dengesi 1990 yılında 2 milyar 600 milyon dolar açık vermiştir (T.C Kalkınma Bakanlığı, 2014, s. 11).

32 sayılı karar ile Türkiye'de para politikası büyük bir değişimin içerisine girmiştir. TL'nin 32 sayılı karar ile Türk parası ile döviz, altın ve kıymetli maden ve menkul kıymetleri alım satımının serbest bırakılması Merkez bankasının kur ve faizlerde hassas karar merci olmasına neden olmuştur. Merkez Bankası para politikasının işlevi gereği para programı açıklamıştır buna karşılık maliye politikasının Merkez

Bankası'nın para politikasına karşılık vermeyerek açık bütçe politikası izlemesi piyasalarda belirsizliğe neden olmuştur.

1989 yılında İMKB'de endeks 373 puan iken yabancı sermaye hareketlerinin artması ve diğer getiri seçeneklerinin borsadan daha düşük seviyede olması İMKB endeksinin 1990 yılında 2217 puana, işlem hacminin ise 5,8 milyon dolara çıkmasına neden olmuştur (Köse, 2000, s. 52).

1988 ve 1989 yıllarında artan cari açığın önüne geçebilmek için ek vergiler tahsis edilmeye başlanmıştır. Ayrıca vergi cezalarının artışı ve vergi affı uygulamaları ile vergi gelirlerinin artış göstermesi hedeflenmiştir. 1989 yılında işçi ücretlerine ve memur maaşlarına 1980 itibariyle kaybettiği reel değeri tekrar kazandıracak miktarda zam yapılması 1989'da 5,2 olan Kamu Kesimi Borçlanma Gereğini (KKBG) 1991 yılında 10,1'e yükseltmiştir (Yıldız, 2006). Hükümet yetkilileri popülist politikalar ve kararlar ile siyasi gelecek kaygısı içerisinde hareket etmiş ve Merkez Bankasının hedeflediği sonuçlara ulaşamamıştır. Kamu kurum ve kuruluşlarının giderlerinin artması sonucunda artan kamu giderleri iç borçlanma yöntemi ile giderilmeye çalışılmıştır. Sağlam ve sürdürülebilir gelir kaynak arayışı yerine bu politikanın izlenmesi yabancı sermaye hareketlerinin artış göstermesi ile TL'de değer artışına neden olmuştur. Akabinde ihracat gelirlerinin düşmesi ve cari açığın artması kaçınılmaz sonuçtur. Bu dönemde bankalar TL'nin kur farkı getirisi ve dövizin düşük faiz maliyetini fırsat olarak kullanmış yurtdışından sağladıkları düşük faizli döviz kredilerini Türkiye'de TL'ye çevirerek kamu kesimine kaynak aktarımda bulunmuştur. Bu nedenle TL'nin artışı hızlanmış ve bankalar hem kurdan hem de Türkiye'deki yüksek faizden gelir elde etme şansı yakalamıştır.

Türkiye 1989-1991 döneminde TL'nin artan değeri ve düşen ihracat miktarı nedeniyle ithalatı sınırlamak ve ihracatı arttırmak için birçok yöntem izlemiştir. 1991 yılında ithalatın %5,6 oranında gerilemesi bu uygulamaların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır ancak Türkiye kontrolsüz yabancı sermaye girişinin, bankaların kazanç artışı için uyguladıkları şirket politikalarının ve popülist siyasi kararların sonucunda ekonomik beklentideki belirsizliği çözememiştir. 32 sayılı kararın alınması ile ülkedeki yabancı sermaye miktarı 821 milyon dolardan 1.512 milyon dolara yükselmiştir. Türkiye'de 1985-1988 yıllarında toplam 52 milyon dolar özelleştirme geliri elde edilmiştir. 1989-

1992 yılları arasında ise toplam 1 milyar 263 milyon dolarlık bir özelleştirme geliri sağlanmıştır (Köse, 2000, s. 50-56)

Çizelge 4.1. 1979-1993 Yılları Arasında Türkiye'nin Makroekonomik Göstergeleri

Yıllar	GSYİH	Enflasyon	Büyüme	İşsizlik
1979	171,41	63,5	-0,6	8,1
1980	182,37	94,3	-2,4	7,2
1981	209,07	37,6	4,9	7,6
1982	229,96	29,1	3,6	7,7
1983	250,91	31,4	5	7,5
1984	277,25	48,4	6,7	7,4
1985	298,26	45	4,2	6,9
1986	325,62	34,6	7	7,7
1987	365,6	38,9	9,5	8,1
1988	386,43	68,8	2,1	8,6
1989	402,46	63,3	0,3	8,8
1990	455,98	60,3	9,3	8,2
1991	475,52	66	0,9	8,4
1992	515,46	70,1	6	8,7
1993	570,17	66,1	8	9,2

Kaynak: (Dünya Bankası, 2020)

1970'lerin sonu ve 1980'lerin başlarında Türkiye'nin içerisinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik kriz ortamları 24 Ocak Kararlarının alınmasını tetiklemiştir. Dolayısıyla Türkiye 24 Ocak Kararları ile özellikle ekonomik yapıda olmak üzere birçok yapısal değişiklik yapmıştır. 24 Ocak Kararlarının uygulanmaya başlamasıyla aslında Türkiye'de mevcut kriz durumunun sadece finansal sistemde olmadığı aynı zamanda o günün sosyal ve siyasi şartlarından kaynaklandığı da görülmektedir. İhtilal sonrası dönemde büyük değişim içerisine giren Türkiye gerek ekonomik gerek ise siyasi dönüşüm yaşamıştır. 24 Ocak Kararlarının yarattığı etki ve dönüşüm Türkiye'nin 1980 sonrası döneminde temel taşı işlevi görmüştür. Çizelge 4.1'te Türkiye'nin 1979-1993 yılları arasında makroekonomik göstergeleri belirtilmiştir. 1970'lerin ekonomik ve siyasi krizleri 12 Eylül sonrası giderilmeye çalışılmıştır. 24 Ocak ile serbestleşme yolunda ilerleyen Türkiye ekonomisi dövizli serbest bırakmış, sermaye kontrollerini kaldırmış ve ihracata dönük politikalar üretmeye gayret göstermiştir. Aslında 24 Ocak öncesinde alınması gereken kararların zamanında alınmaması ve uygulanması gereken politikaların zamanında uygulanmaması 24 Ocak sonrasında sert bir geçişin habercisi olmuştur.

IMF öncülüğünde uygulanmaya başlayan tedbirler ücretlerin baskı altına alınması, tüketim mallarının fiyatlarının serbest bırakılması ve sıkı para politikaları ile TL'nin değeri düşürülmüş, esnek kur politikası benimsenmiş ve faiz uygulamaları serbest bırakılmıştır. İstikrar programlarında hedeflere ulaşmak için sıkı para ve maliye politikaları uygulandığı için genellikle seçim kaygısı olan siyasi otoriteler tarafından desteklenmemektedir. Çünkü popülist politikalar siyasi otoritelerin seçim meydanlarında daha çok olumlu dönüş aldıkları politikalar. Bunun bir göstergesi 24 Ocak Kararlarının mimarı Turgut Özal 1987'de siyasi yasakların kalkması ile sıkı para ve maliye politikalarından vazgeçmiş ve popülist politikalar uygulamaya başlamıştır. 24 Ocak Kararları 1980-1983 askeri hükümet döneminde ve kısmen 1983-1987'de Anavatan Partisinin tek başına iktidar olduğu seçim kaygısı çekmediği dönemde kararlı bir şekilde uygulanmıştır.

Türkiye 24 Ocak sonrasında enflasyon canavarının önüne geçememiştir. 1980-1993 arasında 13 yıllık süreçte enflasyonun en düşük olduğu yıl %29,1 ile 1982 yılıdır. 1988 yılına kadar %50'nin üzerine çıkmayan enflasyon oranı özellikle 1988 sonrası %60'ların üzerine çıkmıştır.

1990'ların başında artan döviz rezervleri siyasi otoritelerin reel sektörlerin geliştirilmesine yönelik politikalar geliştirmesini engellemiştir. Çünkü 24 Ocak Kararlarında ihracat gelirleri ile kapatılmaya çalışılacak olan cari açık 1990'ların başında kısa vadeli sermaye hareketleri ile kapatılmaya çalışılmıştır. Bunun bir sonucu olarak para piyasalarında bir hareketlilik ortaya çıkmıştır. 32 sayılı kararın yürürlüğe girmesiyle ülkeye giren yabancı sermaye hareketleri artmıştır. Yüksek enflasyon ve pahalılığın mevcut olması TL'ye olan güveni azalmış ve Türk vatandaşlarının yabancı para birimlerine doğru yönelmesine neden olmuştur. Kısa vadeli sermaye hareketleriyle borçları kapatmak isteyen siyasi otoriteler yüksek enflasyon, yüksek faiz, yüksek oranda yabancı sermaye girişi ve yüksek miktarda borçlanmanın yarattığı kısır döngünün içerisinde kalmışlardır. 1993 yılında iç borçlanmanın vade süresinin kısılması akabinde kamu gelirlerinin artış göstermemesi siyasi otoritelerin dış borçlanmaya yönelmesine neden olmuştur. Dış borç miktarının artması ve kredilerin bulunabilirliğinin keşfedilmesi ile iç borçlanma miktarında azalma meydana gelmiştir. Bu durum piyasalarda belirsizliğe ve piyasalarda bol miktarda paranın açıkta kalmasına neden olmuştur. Ortaya çıkan bu para fazlalığı borsaya yönelmiş

yatırımcılar İMKB'nin işlem hacmini 9 milyar dolardan 22,5 milyar dolara çıkarmıştır (TCMB, 1995, s. 48-61).

Turgut Özal'ın vefatı sonrasında Başbakan Süleyman Demirel'in 9. Cumhurbaşkanı olarak göreve başlaması ile 1991-1993 yılları arasında Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanlığı yapan Tansu Çiller Doğruiyol Partisi genel başkanı ve başbakan olmuştur. Göreve geldikten sonra ekonominin kötü gidişatı üzerine 5 Nisan 1994 tarihinde İstikrar Programı açıklamıştır. IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası para otoritelerinin ilgisini çekecek ve Türkiye'nin kredibilitesini arttıracak bir program hazırlanmıştır. IMF'in programa destek vermesi ile bir Stand-by antlaşması imzalanmış ve 742 milyon dolarlık kredi sağlanmıştır. Bu kredinin performansa bağlı olarak taksitli bir şekilde kullanılmasına izin verilmiştir (Doğan, 2015, s. 244-246).

5 Nisan İstikrar Programının alınan tedbirler kamu gider ve açıklarını azaltmaya, kamu gelirlerini arttırmaya, TL'ye istikrar kazandırmaya ve ihracatı arttırmaya yönelik tedbirlerdir. Kamu gider ve açıklarını azaltmaya aynı zamanda kamu gelirlerini arttırmaya yönelik tedbirler (Köse, 2000, s. 98-115):

- Ek vergi uygulamaları
- Özelleştirmeler ve direkt satışlar
- İşçi ve memur alımlarının durdurulması
- Kamu yatırımlarında kesinti yapılması ve planlanan ama başlamamış projelerin durdurulması
- KİT'lerin üretilip sattığı ürünlerin fiyatlarının belirlenip dondurulmasıdır.

Bu program ile orta vadede Türkiye'yi kriz ortamından çıkarmak, krizin etkenlerini ortadan kaldırmak ve istikrarlı bir ekonomik yapı oluşturmak hedeflenmiştir. Kamu kesiminin ekonomi içerisindeki rolü ve etkileri yeniden belirlenmiş, kamunun gelir kaynakları yapısal olarak daha sağlam bir zemine oturtulmaya çalışılmış, özelleştirmelere hız kazandırılmış, KİT'lerin yapısı dönüştürülerek hacze ve iflasa uygun hale getirilmiştir.

1994 yılında KİT'lerin ürettiği malların fiyatları kamu gelirlerini arttırmak amacıyla yüksek fiyatlarla belirlenmiş akabinde enflasyon artışı meydana gelmiştir. Ancak fiyatların dondurulması 1994 yılı sonu itibariyle enflasyonun artış hızını düşürmüştür. 1995 yılının yarısından itibaren Türkiye yine bir seçim telaşına girmiştir. Bu durum

beraberinde sıkı para politikalarının terk edilmesine, seçim kazanmaya yönelik popülist politikaların artışına ve beraberinde enflasyonun yeniden artmasına neden olmuştur. 1994'te enflasyon %120, 1995'te enflasyon %86 ve 1996 yılında ise enflasyon %75 şeklinde gerçekleşmiştir (DPT, 2000, s. 1-26).

Bu dönemde Merkez Bankası'nın bağımsızlığını ve özerkliğini arttırmak amacıyla Hazine başta olmak üzere diğer tüm kamu kurum ve kuruluşlarına sağladığı kredi miktarı sınırlandırılmıştır. Bankaların (yatırım bankaları dahil) bilançolarının pasif kısmında yer alan tüm borçlarına disponilite uygulanmasına karar verilmiştir. Tasarruf sahiplerinin mevduatlarını bankalarda güvenle tutabilmeleri için bankaların tasarruf mevduatları sigortalanmıştır. Bankaların mali yönden güçlenmesini sağlamak amacıyla faaliyetlerini ve öz sermayelerini etkileyecek kanun değişiklikleri yapılmıştır. Bankalara faizden ziyade ipotek veya farklı karşılıklar ile kredi verme imkânı tanınmıştır. Bu dönemde TL'ye devalüasyon uygulanmış ve değeri yaklaşık %30 düşürülmüştür. İhracatı özendirmeye yönelik olarak Eximbank'a ihracat kredisi vermek üzere aktarılan kaynaklar artırılmıştır. Özelleştirmeler konusuna büyük verilmiş ve Türkiye Petrol Rafinerileri Anonim Şirketi (TÜPRAŞ), Petrol Ofisi Anonim Şirketi (POAŞ), Havaalanları ve Yer Hizmetleri Genel Müdürlüğü (HAVAŞ), Türk Hava Yolları (THY), Türkiye Elektrik Kurumu (TEK) ve Posta ve Telgraf Teşkilatı'nın (PTT) özelleştirilmesine karar verilmiştir (Doğan, 2015, s. 245-250).

Bankaların açığı repo yaparak gelir elde etmesini önlemek için Merkez Bankası repo teminatlarını kendi bünyesinde depo etmeye başlamıştır. Bankalardaki tasarruf mevduatlarının sigortalanmasıyla birlikte mali varlıklar içerisinde TL'nin tasarruf oranı 1996 yılında %20'ye çıkmıştır. Bu durum tasarruf sahiplerinin güvenlerinin arttığının göstergesidir. Bu güven duygusunun artış göstermesiyle birlikte döviz hesaplarının toplam mevduat hesapları içerisindeki payı 1995'teki artıştan sonra 1996'da tekrar %50 oranına gerilemiştir. %50'ye gerilemesine rağmen %50 oranı çok yüksek bir miktardır bu halkın hala çoğunluğunun Türkiye ekonomisine olan karamsar bakışını yansıtmaktadır. 1994-1995 ve 1996 yıllarında faiz dışı bütçe fazla vermesine rağmen bütçeyi oluşturan gelirlerin %40-%50 aralığının faiz ödemeleri tarafından oluşması bütçenin net açık vermesine neden olmaktadır (DPT, 2000).

5 Nisan öncesi dönemde krizin temelini cari işlemler dengesi açığının 1 milyar dolardan 6,5 milyar dolara, dış ticaret açığının ise 8 milyar dolardan 14 milyar dolara

yükselmesi, ihracatın %4 artışına karşılık ithalatın %30 artması oluşturmuştur. İç talebin sınırlandırılması ve TL'nin değerinin düşürülmesiyle ihracata konu olan malların rekabet gücü artmış akabinde 1994 yılında dış ticaret açığı 4 milyar dolara gerilemiştir. Ancak 1995 yılında TL'nin yeniden değer kazanması ve ithalatın artmasıyla dış ticaret açığı 13 milyar dolara yükselmiştir. 1996 yılında Gümrük birliği sonrasında bazı sanayi mallarına olan koruma kaldırılmıştır. Bunun sonucunda dış ticaret açığı 1996'da 19 milyar dolara 1997'de ise 23 milyar dolara yükselmiştir (DPT, 2000, s. 30-65).

5 Nisan 1994 İstikrar Programıyla uygulamaya koyulan politikalar ve yapısal değişikliklere rağmen ekonomide yeterli sıçramayı sağlayamaması, bütçe açığının kapatılamaması, enflasyonun düşme eğilimi içerisine girmemesi, yeterli ekonomik büyümenin sağlanamaması iç ve dış borç miktarının artması ve istihdamın azalması gibi olumsuz etkiler ortaya çıkmıştır. Bu sebeple 1995 genel seçimleri sonrasında siyasi istikrarsızlık dönemi ertesinde 6 Mayıs 1996'da mevcut koalisyon hükümeti "Yapısal Reform Düzenlemeleri" adı altında bir dizi yapısal reform programı açıklamıştır. Bu reform düzenlemelerine göre özelleştirme politikaları hızlandırılacak, Özel Tüketim Vergisi (ÖTV) tedavüle girecek, KDV oranları özellikle lüks ürünlerde güncellenecek, Devlet İhale Kanunu iyileştirilecek ve Sosyal Güvenlik Reformu yapılacaktır (Doğan, 2015). Ancak açıklanan bu reform paketi koalisyon hükümetinin açıklamadan 1 ay sonra dağılmasıyla uygulama imkânı bulamamıştır.

Merkez Bankası 1996 ve 1997 yıllarında piyasalara yönelik çift yönlü istikrar hedefi belirlemiştir. İlk hedefi fiyat istikrarı ikinci hedefi ise piyasaların belirsizlik ortamından kurtulmasını sağlamaktır. Merkez bankası bu hedeflere ulaşmak için TL'nin piyasa fiyatları ile uyum içerisinde dengede kalmasını sağlamak amacıyla altışar aylık enflasyon beklentilerini ve gerekli para politikalarını açıklamaya başlamıştır. Bu durumu sağlamak için döviz rezervlerinde artışa gitmek yönünde politikalar benimsemiştir (T.C. Merkez Bankası, 1999).

1998 yılında siyasi otoriteler tarafından enflasyonla mücadele kararlığı ifade edilmiştir. Bu bağlamda enflasyonu %70'ler seviyesine indirmek için bir dizi uygulama yapılmıştır. Merkez Bankasından bilançosunun rezerv döviz miktarını kullanarak cari işlemler açığı ve enflasyon için hedeflenme yapması beklenmiştir. Merkez Bankası bu dönemde açık piyasa ve bankalar arası para işlemleri ile hedeflerin

doğrultusunda politikalar uygulamıştır. 1998 yılı itibari ile para ve bütçe programlarında bir yıl içerisinde 4 defa olmak üzere 3'er aylık planlama dönemi başlamıştır. İlk iki 3'er ayda planlanan hedeflere ulaşılması sonucunda IMF ile "Yakın İzleme Anlaşması" imzalanmıştır (Doğan, 2015, s. 266-269).

Kamu kesiminin finansmanın düzeltilmesi, iyi yönetilen para ve maliye politikaları ile enflasyonun düşürülmesi amaçlanmıştır. 3'er aylık izleme programı temelinde şu özellikleri barındırmaktadır (Doğan, 2015):

- Bütçe dengesinin kararlı bir şekilde sürdürülmesi
- Memur maaşlarının ve işçi ücretlerinin Merkez Bankasının belirlediği beklenen enflasyon oranı göz önüne alarak ayarlanması
- Bankacılık sektörü için ek yapısal değişikliklerin yapılması
- İç ve dış borç miktarını asgari tutara indirmek için özelleştirmelerin hızlandırılmasıdır

IMF ile bu anlaşmanın imzalanması ve yılın ilk yarısında belirlenen hedeflere ulaşılması sonucunda uluslararası kredi derecelendirme kuruluşları tarafından Türkiye'nin kredi notu B+ seviyesine yükseltilmiştir.

Rusya ve Uzakdoğu ülkelerin baş gösteren kriz ortamı 1998 Eylül ayı itibari ile uygulamaya koyulacak olan bir dizi tedbirin hükümet tarafından açıklanması gerektirmiştir. Bu tedbirler şunlardır (T.C Merkez Bankası, 2000):

- Mevduat faizlerinde oran %6'dan %0'a düşürülmüştür.
- Bankalararası döviz alım satım işleri tamamen serbest bırakılmıştır.
- Değerleri kağıtlar üzerindeki stopaj vergisi kaldırılmıştır.
- İç borçlanma senetlerindeki stopaj uygulaması sona erdirilmiştir.
- Bankalardan değerli kağıtlar için vergi alınmayacaktır.

Bu önlemler sayesinde Rusya ve Uzakdoğu krizi Türkiye'de beklenen olumsuz etkiyi göstermemiştir.

1999 yılında da Yakın İzleme Programı uygulaması devam etmiştir. 1998 yılının haziran ayı itibari ile ekonomik büyümede yavaşlama gözlemlenmiştir. 1998 yılında GSMH büyüme hızı %4'e düşmüştür. 1999 yılı ikinci çeyreğine kadar büyüme hızı negatif büyüme değerinden kurtulamamıştır. İç borçlanmada uygulanan faiz oranı 1999'da bir önceki yıla nazaran %6 artış ile %112 seviyesine yükselmiştir. Küresel

çapta meydana gelen krizin Türkiye'ye yansımalarının ilk göstergesi 1999 yılı ilk yarısında meydana gelen sermaye ve kaynak çıkışıdır. Merkez Bankası bu duruma açık piyasa işlemleri ile müdahalede bulunmuş ve nispeten sermaye çıkışını azaltmayı amaçlamıştır. Bu durum sonucunda gecelik faizler artış meydana gelmiş ve faizler %125-130 seviyesine kadar yükselmiştir (T.C Merkez Bankası, 2000).

1999 yılının ikinci yarısında Yakın İzleme Programının olumlu bir çıktısı olarak enflasyon %50 düzeyine gerilemiştir. Ancak faiz oranları siyasi belirsizlik ve maliye politikalarındaki uygulamalar sonucunda artış göstermiştir (T.C Merkez Bankası, 2000). Bu dönemde 17 Ağustos depreminin gerçekleşmesi hem mali hem sosyal hem de iktisadi birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Türkiye 17 Ağustos depremi sonrasında IMF'den 500 milyon dolar tutarında kredi ve hibe yardımı almıştır.

1998 yılında IMF ile imzalanan Yakın İzleme Anlaşmasının izleri 2000 yılında IMF ile imzalanan stand-by anlaşmasına kadar görülmektedir. 1998 ve 1999 yıllarında planlarda hedeflenen sonuçlara ulaşılmış olması IMF'in yeni bir stand-by anlaşması için Türkiye ile masaya oturmasını sağlamıştır. Bu anlaşma 3 yıllık bir süreyle sınırlıdır. Hükümetin IMF'e sunduğu niyet mektubunda Merkez Bankasının belirlediği para ve kur politikalarına bağlı kalacağını, kamu açıklarını kapatmak ve azaltmak için kamu harcamalarını sınırlandıracağını, özelleştirmelere devam edeceğini ve birçok alanda yapısal reformlara devam edeceğini taahhüt etmiştir. 20 Aralık 1999'ta imzalanan stand-by anlaşması ile Türkiye'ye 4 milyar dolarlık bir don aktarımı sağlanacaktır. Bu anlaşmanın temel hedefi Türkiye'nin neredeyse hiç tek haneli rakama inmeyen enflasyonun düşürülmesidir. Bunun için özel bir para ve kur politikası belirlenmiş olup çalışma prensibinin para kurulu kararlarına bağlı hareketli çapa sistemidir. Bu anlaşma ile Türkiye enflasyonu %20 bandına düşürmeyi amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda 2000 yılı ortalarına kadar kararlı bir hükümet politikası izlenmiştir. Enflasyon dışında belirlenen hedefler ise şunlardır (Özçam, 2004, s. 9-11):

- Faiz oranlarını düşürmek
- Büyüme hızını arttırmak
- Kamu kaynaklarının daha etkin kullanılmasını sağlamak
- Faiz dışı bütçe fazlasını arttırmak
- Sıkı ve kararlı maliye politikası uygulamaktır.

IMF'in desteklediği ve akabinde uluslararası derecelendirme kuruluşlarının Türkiye'nin kredibilitisine olumlu bakmaya başladığı dönemlerde Türkiye'de 2000 yılının kasım ayında ve 2001 yılının şubat ayında bankacılık sektörüne ortaya çıkan ve etkisi artarak devam eden krizler meydana gelmiştir. 1994 yılında da ortaya çıkan sıcak para bağımlısı ve yüksek iç borç miktarına sahip bir ekonominin uğradığı kriz ile 2000 ve 2001 krizi benzer özelliklere sahiptir. 1990'lı yıllar Türkiye için birçok koalisyon hükümetinin dağıldığı, siyasi belirsizliklerin bulunduğu, faili meçhul cinayetlerin arttığı ve terörün yoğun bir şekilde baş gösterdiği bir dönemdir. 2000 yılı kasım ayında IMF'in anlaşmaya göre serbest bırakacağı fonun özelleştirmelerde ve yapısal reformlardaki gecikmeler sebep gösterilerek ertelenmiştir. Buna bağlı olarak elinde devlet iç borçlanma senedi tutan bankaların fon açığı ortaya çıkmıştır. Bazı bankaların mali yapısının bozulması piyasadaki güven endeksini aşağı çekmiş ve 17-22 Kasım tarihlerinde gecelik faizler %100'ün üzerine çıkmıştır. 28 Kasım tarihinde krizin derinliği artmış ve gecelik faizler %200'e kadar yükselmiştir. Piyasalardaki TL kıtlığı ekonomin temelini sarsmıştır. 1 Aralık 2000 tarihine kadar yapılan tüm müdahaleler gerekli etkiyi gösterememiştir ve gecelik faizler %1700'e yükselmiştir. İMKB endeksi %25 oranında düşmüştür (Doğan, 2015, s. 326-330). Bu krizin bu kadar kısa sürede bu kadar ağır etkiler yaratması IMF ile yapılan anlaşma gereği döviz rezervinin artışı dışında piyasaya TL veremeyen Merkez Bankasının müdahale edememesidir.

2000-2002 programının başarısızlığı Türk Bankacılık sisteminden kaynaklanmaktadır. Bankacılık sektöründe vuku bulan vade ve nakit akışı arasındaki uyumsuz tablo herhangi bir panik anında bankaları aşırı kırılgan yapı sahip olmalarını sağlamıştır. Bankaların bu dönemde yabancı bankalardan kullandıkları dış borç miktarının yüksek olması ve kriz anında yabancı bankaların bu kredileri geri çağırması birçok bankanın mali yapısını derinden etkileyerek iflasına neden olmuştur (Toprak, 2001, s. 183-186).

Kasım 2000'de yaşanan bu kriz sonrasında olumsuz etkilenen ekonominin yaralarını sarmak ve yeni önlemler almak amacıyla IMF'e yeni bir niyet mektubu takdim edilmiştir. IMF'den 7,5 milyar dolar olmak üzere uluslararası bankalardan ve yerli bankalardan toplam 12 milyar dolar tutarında kaynak kullanılacağı açıklanmıştır. Özel sektör bankalarının yurt dışı kredi kullanımları hazine garantisi altına alınmıştır. Bu dönemde mali yapısı bozulan toplam 8 özel bankaya TMSF tarafından el konulmuştur (Özçam, 2004, s. 11).

19 Şubat 2001 tarihinde yaşanan Anayasa kitapçığı krizi ile zaten temelleri sağlam bir zeminde olmayan ve kırılgan yapıya sahip Türk bankacılık sektörü yine bir krizin odağı olmuştur. 21 Şubat'ta para piyasalarında gecelik faiz %6000 civarına kadar yükselmiştir ve ortalama %4000 seviyesinde kalmıştır. Bu olaylar Türkiye tarihinin belki de en derin krizlerinden biri olarak vuku bulmuştur. TL'nin değerinde %40 oranında bir devalüasyon gerçekleştirilmiş ve TL'nin dolar karşısındaki değeri 920.000'e yükselmiştir. Kasım 2000'de IMF'in küçük katkısıyla ertelenen kriz Şubat 2001'de büyük boyutlu bir iz bırakmıştır. Kasım ve Şubat krizlerinde toplam 12 milyar dolar sermaye çıkışı meydana gelmiştir (Doğan, 2015, s. 300-310). Bu gelişmeler üzerine mevcut hükümetin davetiyle Dünya Bankasındaki görevinden ayrılan Kemal Derviş Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı olarak kabineye girmiştir.

15 Mayıs 2001 tarihinde yeni bir istikrar programı açıklanmıştır. Bu program kapsamında birçok yeni yapısal reform yapılmıştır. Bu reformların yöneldiği sektör ise krizin vuku bulmasında başrol oynayan bankacılık sektörüdür. Daha önce imzalanan anlaşma güncellenerek Aralık 2004'e kadar uzatılmıştır (Özçam, 2004, s. 10-12). Bu anlaşmanın hedefleri şunlardır (Doğan, 2015, s. 330-335):

- Enflasyonla mücadelenin kesin ve kararlı bir şekilde sürdürülmesi
- Bankacılık sektöründe derinden ve kapsamlı reformlar yapılması
- Kamu açıklarının tekrarlanmaması için güçlü denge politikası kurulmasıdır.

Türkiye bu dönemde kamu finansmanındaki yükün azalması ve kamu giderlerinin azaltılıp kamu gelirlerinin arttırılmasına yönelik fiyat istikrarını sağlamayı amaçlayan para politikası, dalgalı döviz kuru rejimi ve gelirleri arttırıcı maliye politikaları gibi makroekonomik politikalar uygulamaya başlamıştır. Yapısal reformlar ekonominin etkinliğini arttırmaya, büyüme hızını arttırmaya, gelir adaletsizliğini azaltmaya, özelleştirmelerin hızlandırılmasına ve Avrupa Birliği üyeliği için gereken şartların sağlanmasına göre belirlenmiştir.

Bu program ile sadece mevcut kriz ortamından çıkış düşünülmemiş sonrasında herhangi benzer bir kriz ortamının yaşanmaması için yapısal reformlar yapılmıştır. Nitekim 2008 krizinde yapılan bu reformların gerekliliği açıkça ortaya çıkmıştır. Bu dönemde IMF birçok kanunun yürürlüğe girmesini taahhüt olarak istemiştir. Bu kanunlar (T.C Merkez Bankası, 2001, s. 14-15):

1. Bütçe Kanunda Değişiklik
2. Görev Zararlarını Kaldıran Kanun
3. Borçlanma Kanunu
4. Kamulaştırma Kanunu
5. Fonların Kapatılmasıyla İlgili Kanun
6. Kamu İhale Kanunu
7. Merkez Bankası Kanunu
8. Bankalar Kanunu'nda Değişiklik
9. İş Güvencesi Kanunu
10. Ekonomik ve Sosyal Konsey Kanunu
11. Sivil Havacılık Kanunu
12. Telekom Kanunu
13. Şeker Kanunu
14. Tütün Kanunu
15. Enerji Piyasası Kanunu'dur.

IMF bu yasalara ek olarak ülkedeki tekel niteliği taşıyan şirketlerin özelleştirilmesini talep etmiştir. Bu şirketlerden bazıları Türk Telekom, Türk Hava Yolları, Tekel İçki ve Sigara Fabrikaları, Karadeniz Bakır İşletmeleri gibi büyük devlet kuruluşlarıdır (Özçam, 2004).

Türkiye 5 Nisan İstikrar Programı sonrasında beklediği ekonomik sıçramayı tam olarak gerçekleştirememiştir. Sık sık kurulup dağılan koalisyon hükümetleri, seçim odaklı popülist politikalar, iç ve dış borçların sürekli artış göstermesi bunun sebepleri arasında yer almaktadır. Kasım ve şubat krizleri sonrasında Türkiye'de bir de yapısal işsizlik sorunu ortaya çıkmaya başlamıştır. 2000 yılında %6,7 olan işsizlik oranı 2001'de %8,6'ya 2002'de ise %10,6'ya yükselmiştir. Bu sadece işsizlik oranında bir artışı ifade etmekle kalmayıp aynı zamanda işsizliğin yapısını değiştirmiştir. Daha önceki herhangi bir krizde veya bunalım döneminde vasıfsız işçilerin işsiz kalması ve işten uzaklaştırılması gözlemlenmektedir. 2001 sonrası dönemde ise sigortalı, sendikalı kaliteli işçi veya beyaz yakalılarında işsiz kaldığı görülmektedir. Çizelge 4.2'te 1994-2002 yılları arasında Türkiye'nin makroekonomik verileri belirtilmiştir.

Çizelge 4.2. 1994-2002 Yılları Arasında Türkiye'nin Makroekonomik Göstergeleri

Yıllar	GSYİH	Enflasyon	Büyüme	İşsizlik
1994	130,6	105,2	-4,6	8,8
1995	169,4	89,1	7,8	7,8
1996	181,5	80,4	7,3	6,8
1997	189,8	85,6	7,5	7
1998	275,9	84,6	2,4	7,1
1999	256,3	64,8	-3,2	7,9
2000	274,3	54,9	6,9	6,7
2001	201,7	54,4	-5,7	8,6
2002	240,2	44,9	6,44	10,6

Kaynak: (Dünya Bankası, 2020)

2000-2002 yılları arasında Türkiye’de TL değeri kaybetmiş, iç ve dış borç stoku artış göstermiş, cari işlemler dengesi açığı yükselmiştir. ABD’de yaşanan 11 Eylül saldırıları sonucunda global para piyasalarında kısa süreli sermaye akışı yavaşlamıştır. Bu durum Türkiye’nin 2003 Ocak’ında tekrar bir IMF anlaşması yapmasını beraberinde getirmiştir. 3 Kasım’da yapılan genel seçimler sonrasında tek başına iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi hükümeti 2002’de imzalanan anlaşma üzerine oluşturulan reform programının güçlendirilerek, kararlılıkla uygulanacağını 5 Nisan 2003’te IMF’e gönderdiği niyet mektubunda belirtmiştir.

4.1.2. 2002-2020 yılları arasında uygulanan ekonomi politikaları ve etkileri

Türkiye 2001 yılında yaşadığı finans sektörleri kaynaklı kriz esnasında ve sonrasında IMF ile yaptığı anlaşmaya bağlı bir durumdaydı fakat bu durum krizin patlak vermesini engelleyememiştir. Bu durum krizin büyük kamu açıkları, bankacılık sektörünün yapısal zayıflığı ve döviz üzerindeki baskılardan kaynaklandığını göstermektedir. 2002 yılından itibaren IMF ile yapılan anlaşmada kararlaştırılan GSMH’nin %6,5’i tutarındaki faiz dışı fazla hedefi kamu kesiminin özenli davranışları sonucunda hedefine ulaşmıştır. 2002 yılında yapılan birçok reformun aslında önceden yapılması gerektiği 2008 sonrası dönemde Türkiye’nin makroekonomik performansına bakıldığında görülmektedir. Bankacılık ve mali yapının yeniden yapılandırılması ile bankaların sermaye yapıları güçlenmiş, bankaların denetimi artırılmıştır. Hazine’nin Merkez Bankasından borçlanması ortadan kaldırılmıştır. Kamu borçlanma yasasının çıkarılması ile devlet içerisindeki harcamaların şeffaflığının artırılması amaçlanmıştır. Kamu ihaleleri ve özelleştirmeler hakkındaki gelişmeler ile rekabetçi bir zemin ortamı yaratılmak istenmiştir. Bütçe harici fon

varlığına son verilmiştir. Baskıcı kur rejiminden dalgalı kur rejime geçilmiştir. Bu dönemde maliye ve para politikaları sıkı ve kararlı bir biçimde uygulanmıştır.

2005 yılında Türkiye ile AB arasında başlayan tam üyelik müzakereleri Türkiye'ye gelen yabancı sermaye miktarını son derece olumlu etkilemiştir. 2001-2004 yılları arasında toplam 5 milyar dolar olan doğrudan yabancı sermaye yatırımları 2005-2008 yılları arasında toplam 72,5 milyar dolar tutarına yükselmiştir. Doğrudan sermaye yatırımlarının bu derece artış göstermesi IMF ile imzalanan anlaşma sonucunda ortaya konulan programın uygulanmasını kolaylaştırmıştır. (Eğilmez, 2021, s. 233-235).

IMF ile 2002 yılında yapılan anlaşma Şubat 2005'te sona ermiştir. Mayıs 2005 ve Mayıs 2008 yılları arasını kapsayacak olan yeni bir anlaşma için mevcut hükümet 26 Nisan 2005 tarihinde yeni bir niyet mektubu açıklamıştır. Bu niyet mektubunda kararlı ve disiplinli bir şekilde para maliye politikalarının uygulanacağı, fiyat istikrarı politikasından vazgeçilmeyeceği belirtilmiştir. 2008 yılına kadar sağlanan kaynağın 12 eşit taksit ile kullanılacağı belirlenmiştir. Bu dönemde siyasi otoriteler sürdürülebilir cari işlemler dengesinin yanında düşük enflasyon ve hızlı büyüme hedeflerini açıklamıştır. Bu hedefler ile orta vadeli kalkınma planları yapılmış ve istihdamın iyileştirilmesi planlanmıştır. Türkiye 2008 yılı sonrasında IMF ile Stand-by anlaşması imzalamamıştır.

ABD'nin 2000'li yıllar itibari ile konut piyasası alanında uyguladığı mortgage sistemi 2007 yılı ortalarından itibaren zayıflamaya başlamıştır. Kredilerin geri dönüşünün zor olduğu bir gelir grubuna verilmesi 2008 yılında ABD'de birçok bankanın iflas etmesine sebep olmuştur. Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ortaya çıkan bu krizden etkilenmiştir. Nitekim küresel çapta boyut kazanan kriz 1929 yılında yaşanan kriz sonrası dünya ekonomisini derinden etkileyen diğer bir kriz olmuştur. Bu krizin kaynağı ABD'deki finans kurum ve kuruluşlarının mali yapısının zayıf olmasıdır (Doğan, 2015, s. 342).

2001 krizinin yaralarını sarmayı başaran ve pozitif büyüme hızı trendi yakalayan Türkiye ekonomisi 2008 yılında negatif büyüme oranına düşmese de 2,5 gibi bir büyüme hızını yakalamıştır. 2001 yılı reformları ile güçlendirilen bankacılık sektörü ve mali piyasalar reformların sonucunu Türkiye'nin 2008'deki küresel krizden en az zararlı çıkmasıyla görmüştür. 2008 yılı son çeyreği itibari ile Türkiye 4 dönem sürecek

olan bir resesyon dönemine girmiştir. 2009 yılı son çeyreğinde %0,9 büyüme ile bu resesyon dönemi sona ermiştir (Ertuğrul, İpek, & Çolak, 2010, s. 60-65).

2010 yılı itibari ile dünya ekonomisi krizden çıkışın sinyallerini vermeye başlamıştır. Dünya Bankasının verileri incelendiğinde Türkiye'nin büyüme hızının %-4,8'den %8,4'e çıktığı görülmektedir. Alt sektörlerdeki büyüme hızları incelendiğinde tarım, imalat ve inşaat büyüme hızının düştüğü fakat ulaştırma ve haberleşme, bankacılık sektörlerinde büyüme hızının arttığı görülmektedir. Büyümenin 4 çeyrekte tekrar pozitif rakama ulaşması toparlanmanın hızlı olacağının işareti konumundadır. Fakat sadece Türkiye'de değil tüm gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde işsizlik rakamları artış göstermiştir. Bu dönemde ortaya çıkan erken enflasyon baskısı gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler gibi Türkiye'yi de büyüme konusunda baskı altına almıştır (MÜSİAD, 2010, s. 30-35).

Çizelge 4.3. 2002-2010 Yılları Arasında Türkiye'nin Makroekonomik Göstergeleri

Yıllar	GSYİH	Büyüme Hızı	Enflasyon	Faiz	İşsizlik
2002	240,2	6,4	29,5	63,9	10,8
2003	314,5	5,7	18,5	46,4	11
2004	408,8	9,8	9,4	24,8	10,8
2005	506,3	8,9	7,4	16,1	10,6
2006	557,1	6,9	9,6	18	10,2
2007	681,3	5,1	8,5	18,4	10,3
2008	770,4	0,8	10,2	19,2	11
2009	649,2	-4,8	6,5	11,7	14
2010	776,9	8,4	6,4	8,5	11,9

Kaynak: (Dünya Bankası)

Çizelge 4.3'ya bakıldığında Türkiye'nin 2002-2010 yılları arasında GSYH'sinin 240 milyar dolardan 776 milyar dolara yükseldiği görülmektedir. 2008 küresel kriziyle birlikte yaşanan gelişmeler sonucu bu dönemde sadece 2009 yılında büyüme hızı negatif olmuş ve GSYH 120 milyar dolar değer kaybetmiştir. Bu dönemde işsizlik %10'un altına düşmemiştir. 2002 sonrası uygulanan "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programının" en başarılı olduğu hedefin enflasyon olduğu ortaya çıkmıştır. 2002 sonrası dönemde enflasyon tek haneli rakamlara inmiştir. Enflasyonun tek haneye inmesini sağlayan sebep ise sıkı para ve maliye politikalarının uygulanmasıdır. Faiz oranlarında iyileştirme sağlanmıştır.

Çizelge 4.4. 2002-2010 Bütçe ve Cari Dengenin GSYH'ye Oranları ve Dış Borç Miktarı

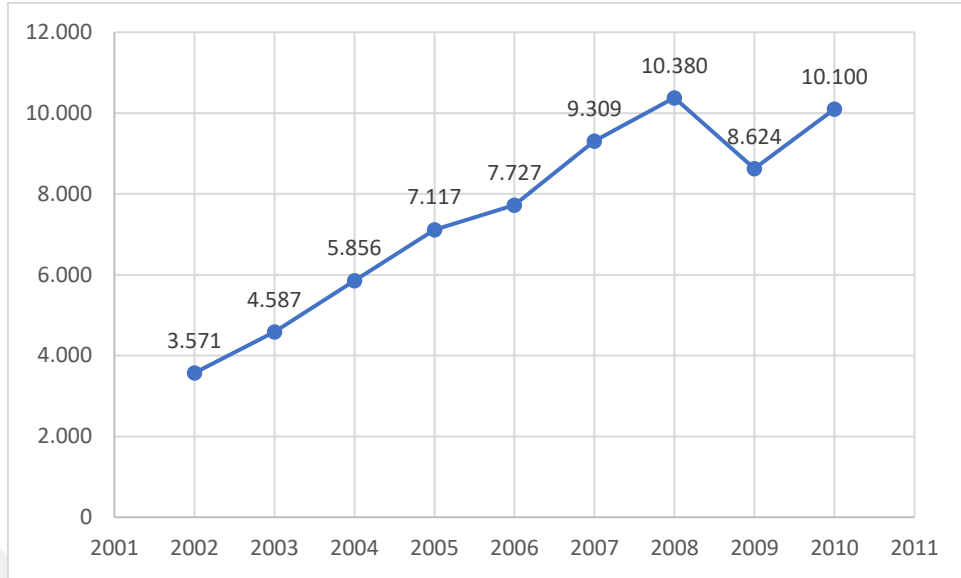
Yıllar	Bütçe Dengesi/GSYH	Cari Denge/GSYH	Dış Borç
2002	-11,2	-0,3	129,6
2003	-8,8	-2,5	144,1
2004	-5,4	-3,7	161,2
2005	-1,5	-4,5	170
2006	-0,5	-6	207,7
2007	-1,6	-5,8	249,5
2008	-1,8	-5,4	280,4
2009	-5,5	-2	268,4
2010	-2	-6,2	292

Kaynak: (TÜİK, 2021)

Güçlü ekonomiye geçiş programı sonrasında bütçe dengesinde iyileştirme sağlansa da cari denge açığı zaman zaman artış göstermiştir. Dış borç miktarı 129 milyar dolardan 292 milyar dolara yükselmiştir. Bu dönemde Telekom ve TÜPRAŞ gibi şirketler başta olmak üzere birçok KİT özelleştirilmiştir. Özelleştirmelerden sağlanan gelir kaynak olarak kullanılmıştır. Bir ülkedeki ekonomik gelişmişliği sağlamak özellikle atıl kaynakların ve emeğin mevcut olduğu dönemde göreceli daha kolaydır. Bu dönemlerde mevcut emek ve kaynaklar verimli bir kullanım ile sağlam bir çıktıya sahip olma imkânı verebilmektedir. Mevcut emek kaynağı azaldıkça ve verim artış gösterdikçe üretim ve büyümeyi arttırmak için yatırımların daha da artırılması ve teknolojinin devreye girmesi gerekmektedir. Ekonomide teknolojinin ve yeniliklerin arttığı büyüme kısmına geçmek her ülkenin ekonomisi için sancılı olmuştur veya olacaktır. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (International Labour Organization/ILO) 2014 yılında yaptığı bir çalışmada Türkiye'nin 2013 yılında işgücüne katılım oranı %50,5 olarak belirtilmiştir. ILO'nun yaptığı bir diğer değerlendirme ise: 15-29 yaş aralığında öğrenci olmayan, iş aramayan, resmi olarak çalışmayan ve askerde olmayan insanların oranı Türkiye'de %34'tür (ILO, 2014). Bu durum Türkiye'de 2013 yılında halen atıl olan bir emeğin varlığını ispatlamaktadır.

2001 krizi sonrasında Kemal Derviş'in bir reçetesi olarak uygulamaya koyulan Güçlü Ekonomiye Geçiş programı Kasım 2002 sonrası yeni hükümetin devam ettirmesi ve 2005 yılında IMF ile yeni Stand-by anlaşması yapılması Türkiye'de Güçlü Ekonomiye Geçiş Programını 2008 yılına kadar devam ettirmiştir. Bu dönemde Çizelge 4.3 ve 4.4'te görüleceği gibi dış borç miktarı artmış fakat ortalama büyüme hızı yakalanmış

ve enflasyon tek haneye indirilmiştir. Bu dönemde yüksek miktarda yabancı sermaye girişi olmuştur. 2002-2010 yılları arasında ortalama %5,5 büyüme hızı yakalanmıştır.

Şekil 4.1. 2002-2010 Yılları Arasında Türkiye’de Kişi Başına Düşen Milli Gelir (\$)

(Dünya Bankası, 2020)

Şekil 9’da belirtildiği gibi Türkiye’de 2002-2010 yılları arasında kişi başına düşen milli gelir sadece 2008 krizi sonrası 2009 yılında azalmıştır. 2002 yılında 3.571 dolar olan milli gelir 2010 yılında 10.100 dolara yükselmiştir. 2008’de yaşanan krize kadar Türkiye’nin GSMH’si %40 artış göstermiştir.

Türkiye 2009 yılının son çeyreğindeki pozitif büyüme oranıyla kriz sonrası toparlamaya başlamıştır. 2011 yılının son çeyreğine kadar bu olumlu büyüme gözlemlenmektedir. 2011 yılında küresel krizin etkisiyle artan likidite ve yatırım talebi Türkiye’nin ithalatını artırmıştır. 2011 yılında Türkiye %6,4 enflasyona karşı %11’2 büyüme performansı göstermiştir. Türkiye ekonomisi açısından 2011 yılı değerlendirildiğinde cari açık konusunda sıkıntı yaşamıştır.

2012 yılı ekonomik durum incelendiğinde ekonomide bir yeniden dengeleme politikası gözlemlenmiştir (Doğan, 2015, s. 349). Türkiye 2012 yılında beklentilerin altında %4,7 oranında büyüme performansı göstermiştir. Bu dönemde Türkiye’nin küresel talebin azalmasıyla ihracatı da azalmaya başlamıştır Türkiye’nin bu dönemde büyümesine asıl katkıyı iç talep miktarındaki artış göstermiştir. 2010 yılından sonra AB ülkelerinde ortaya çıkan borç krizi AB ülkelerine olan ihracatımızı azaltmıştır. İç talebin büyümesine oranda artan büyüme hızı dengeleme politikaları ile azaltılmış, iç

ve dış talep dengesini yaratmak amaçlanmıştır. 2012 yılının haziran ayından itibaren dış talebin büyümeye katkısı %5,1 seviyesinde gerçekleşmiştir. (T.C Merkez Bankası, 2014, s. 50-59). Çizelge 4.5'te 2010-2020 yılları arasında Türkiye'nin makroekonomik göstergeleri belirtilmiştir.

Çizelge 4.5. 2010-2020 Yılları Arasında Türkiye Ekonomisinin Makroekonomik Göstergeleri

Yıllar	GSYH	Büyüme Hızı	Enflasyon	İşsizlik
2011	838,7	11,2	6,4	9,8
2012	880,5	4,7	8,8	9,2
2013	957,7	8,4	7,4	9,7
2014	938,9	4,9	8,8	9,9
2015	864,3	6	7,6	10,3
2016	869,6	3,3	7,7	10,9
2017	858,9	7,5	11,1	11
2018	778,3	2,9	16,3	12,3
2019	761,4	0,9	15,1	13,5
2020	720,1	1,7	12,2	13,9

Kaynak: (Dünya Bankası, 2020)

2013 yılında gerçekleşen en başarılı makroekonomik gelişme bütçe uygulamasından kaynaklanmaktadır. Sosyal güvenlik kurumuna aktarılan kaynaklar, sağlık politikası gereği sağlık için harcanan kaynaklara rağmen bütçe %1,2 oranında açık vermiştir. Bunun nedeni vergilerdeki artış ve tek seferlik gelir kaynaklarıdır. İşsizlik %9,7 oranında, enflasyon %7,4 oranında ve cari açık %7,9 oranında gerçekleşmiştir (Eğilmez, 2021, s. 232).

Türkiye 2014 yılında azami büyüme hızına ulaşmak, cari açığın azaltılması, enflasyonun düşürülmesi ve kamu harcamalarını iyileştirmek gibi hedeflere ulaşmak amacıyla 2014-2016 bütçe sürecini kapsayan Orta Vadeli Programa (OVP) geçiş yapmıştır. Bu programda Nitelikli İnsan ve Güçlü Toplum, Yenilikçi Üretim ve İstikrarlı Yüksek Büyüme, Yaşanabilir Mekanlar ve Sürdürülebilir Çevre, Kalkınma İçin Uluslararası İş birliği ana temaları belirlenmiştir (T.C Kalkınma Bakanlığı, 2013, s. 1-22). 2014 yılında Türkiye'nin GSMH'si yaklaşık 20 milyar dolar değer kaybederek 938 milyar dolara düşmüştür. %8,8 enflasyon ve %9,9 işsizlik oranı görülmektedir.

2016 sonrası Türkiye’de 2016-2018, 2017-2019, 2018-2020 orta vadeli programları ve 2019-2021, 2020-2022, 2021-2023 yeni ekonomi programları açıklanmıştır. 2015 sonrası dönem Türkiye ekonomisinin diğer kısımda incelenecektir.

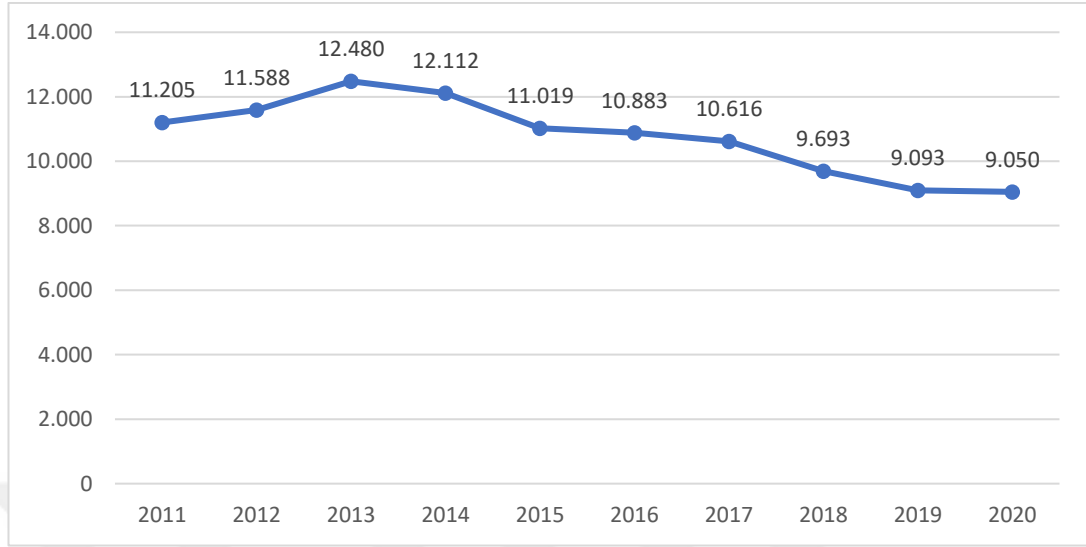
Türkiye ekonomisi 1923’ten itibaren incelendiğinde güncel sorunların birçoğunun Türkiye ekonomisinde yapısal olarak yer aldığı görülmektedir. Bu duruma yüksek enflasyon ve gelir adaletsizliği gibi konular örnek verilebilmektedir. Yüksek enflasyon Türkiye’nin uzun yıllardır çözemediği bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye’de hiçbir zaman Tüketici Fiyatları Endeksi (TÜFE) dünya ortalamasının altında gerçekleşmemiştir (Dünya Bankası, 2020). 1985-2002 TÜFE dünya ortalaması %16,8 iken Türkiye’de bu rakam ortalama %66,5’tir. 2003-2020 yılları arasında ise TÜFE dünyada %3,8 iken Türkiye’de %10’dur. 2019 ve 2020 yılı Türkiye enflasyonu sırasıyla %15,1 ve %12,2 şeklinde gerçekleşmiştir. Türkiye’nin enflasyon ile mücadeledeki en başarılı yılları 2004-2016 yılları arasındadır. Bu yıllar arasında enflasyon sadece 2008’de %10,2 ve 2011’de %10,5 olmak üzere çift haneli rakamlara çıkmıştır. Temel amacı fiyat istikrarı olan T.C Merkez Bankası, hedeflenen enflasyon rakamlarına ulaşmada genelde başarısız olmaktadır.

Türkiye’nin 1985-2020 yılları arası GSYH incelendiğinde 1985-2001 yılları arasında artışın 3,4 kat olduğu 2001-2020 arasındaki artışın ise 3,2 kat olduğu görülmektedir. Bu durum 2002 sonrası dönemde çok büyük bir ekonomik sıçrayışın gerçekleşmediğini göstermektedir. Yüksek enflasyon ve döviz kuru TL cinsinden artan GSYH’nin vatandaşa yansımaları engellemektedir. GSYH’deki TL cinsi artış büyümeye ve kişi başına düşen gelire etki etmemektedir. Bu durum Şekil 4.2’de gösterilmiştir. Türkiye’nin cari dengesinin olması GSMH ve kişi başına düşen gelirde etkin rol oynamaktadır. Türkiye’de cari açık dışında bir de ikiz açık problemi gözlemlenmektedir. İkiz açık⁴ Türkiye’de cari açığının fazlaya dönüştüğü birkaç yıl dışında sürekli ortaya çıkmıştır (Eğilmez, 2021, s. 250-252).

Türkiye’nin bir diğer kronik sorunu ise işsizlik oranının yüksek olmasıdır. 2001 krizi sonrası işsizlik yapısı değişmiş ve işsizlik oranı artmıştır. Gelişmiş ülkelerdeki işsizlik oranı 1990-2020 yılları arasında ortalama %6,9’dur. Türkiye’de ise bu oran son yıllardaki artışlarla beraber %9’dur. Türkiye’nin 2003-2020 yılları arası işsizlik ortalaması %10,5’tir (ILO, 2021). İşsizlik Türkiye’de 2001 krizi sonrası dönemde

⁴ Ekonomide bütçe açığı ve cari açığın aynı anda görüldüğü durumdur.

2011-2014 yılları arasında tek haneli olsa da diğer yıllar itibariyle çift haneli bir hal almıştır.

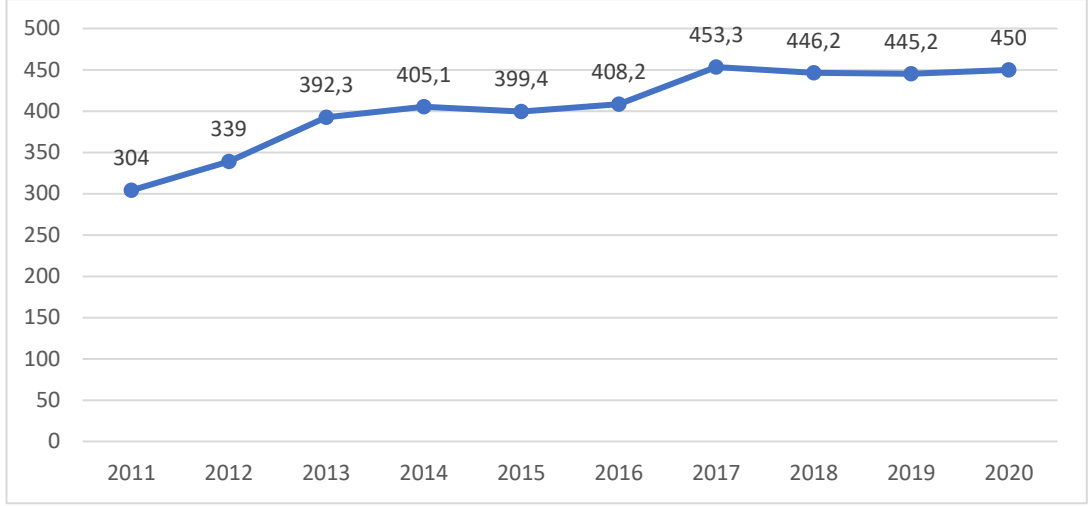

Şekil 4.2. 2010-2020 Yılları Arası Kişi Başına Düşen Milli Gelir (\$)

(Dünya Bankası, 2020)

Türkiye’de gelir dağılımının adaletsizliği mevcuttur. Gelir dağılımı adaletsizliğini gösteren gini katsayısı 2018 yılında 0,395 iken 2020 yılında 0,415’e yükselmiştir. Bu tablo Türkiye’de gelir adaletsizliğinin mevcudiyetini göstermektedir (OECD, 2018) (Türkiye İstatistik Kurumu, 2021). Türkiye gini katsayısının yüksekliğinde Kosta Rika, Şili, Meksika ve Bulgaristan’ın ardından 5. Sırada gelmektedir. Türkiye’nin ardından 6. Ve 7. sırada ABD ve Birleşik Krallık bulunmaktadır (OECD, 2018).

Türkiye’nin bir diğer kronikleşmiş sorunlarından bir tanesi de dış kaynağa bağımlılığı veya gereksinimidir. Tasarruf açıklarının bulunduğu ülkelerde açıkların dış kaynaklar vasıtası ile kapatılması amaçlanmaktadır. Bu durum Türkiye içinde geçerlidir. Tasarruf miktarı yapılan yatırım miktarının altında kaldığı için Türkiye dış kaynağa bağımlı bir yapıdadır. Dış kaynak direkt kredi şeklinde borçlanma yoluyla olduğu gibi doğrudan veya dolaylı yabancı sermaye yatırımları ile de olmaktadır. Ülkelerin ekonomik yapıları için en tercih edilen dış kaynak doğrudan yabancı sermaye yatırımları adı altında gelen dış kaynaktır. Dolaylı yabancı sermaye yatırımlarının ülkeden çıkışı kolay olduğu için tercihen doğrudan yatırımdan daha sonra gelmektedir. Türkiye’de dış kaynak kullanımı ise genellikle kredi yani borçlanma yoluyla elde edilmektedir. Şekil 4.3’te Türkiye’nin dış borç miktarı gösterilmiştir.

Şekil 4.3. Türkiye'nin 2011-2020 Yılları Arasındaki Dış Borç Miktarı (Milyar \$)
(TÜİK, 2021)

4.2. 1980 Sonrası Uygulanan Tarım Politikaları ve Etkileri

4.2.1. 1980-2002 yılları arasında uygulanan tarım politikaları ve etkileri

1970'li yılların sancılı günleri sonrasında Türkiye'de 24 Ocak Kararları alınmış ve ekonomik politikalar bu kararlar neticesinde belirlenmiştir. 24 Ocak Kararları Türkiye'de uygulanan yeni bir tarım politikasını beraberinde getirmiştir. Türkiye 1923'ten 1980'e kadar tarımda kendi kendine yeterli olmayı amaçlamıştır. Devlet tarımı desteklemek için piyasa dışı kurum ve kuruluşlar oluşturmuş ve tarımda kendine yeterli bir devlet olma yönünde hareket etmiştir. Tarım sektörü, sanayi ve hizmet sektöründen ayrı tutulmuş tarım sektörüne karşı daha duyarlı davranılmıştır. 24 Ocak sonrasında tarım sektöründe yapılan değişikliklerden ilki Tarım Kredi Satış Kooperatifleri Birliği'nin uyguladığı işletme kredisi uygulamasına son verilmiş ve alımların miktarına oranla verilen kredi uygulaması başlatılmıştır. Desteklemelere kaynak oluşturmak amacıyla tarımsal ürün ihracatından yapılacak olan kesintinin kaynak oluşturduğu Desteleme ve Fiyat İstikrarı Fonu kurulmuştur. Bu Birliklerin Merkez Bankasından (TMO ve TEKEL hariç) kaynak kullanımının önüne geçilmiştir. Birliklerin reeskont kredileri ile desteklenmesine karar verilmiştir. Bu uygulama değişikliğindeki amaç destekleme ve teşvik alımlarının bütçe içerisindeki payının azaltılmasına yöneliktir. Tarımsal destek ve teşvik uygulamalarının kapsadığı ürünlerde güncelleme yapılmıştır ve sayısı 22'den 17'ye düşürülmüştür. 1982 yılı mayıs ayında Bakanlar Kurulu kararı ile alım fiyatlarının geç açıklanmasını engellemek adına Ekonomik İşler Yüksek Koordinasyon kurulu ve Para, Kredi ve

Koordinasyon Kurulu kurulmuştur. 1984 yılında Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri için düzenleme yapılarak mali yapılarının güçlendirilmesi hedeflenmiştir (Köse, 2000, s. 82). 1984 yılının aralık ayında çıkarılan Çay Kanunu ile çay üretimi ve satışında uygulanan tekel kaldırılmıştır. Çayın üretimi, işlemesi ve satışı serbest bırakılmıştır (T.C Resmi Gazete, 1984).

3 Haziran 1986 ve 20 Ağustos 1986'da Resmî Gazetede yayınlanan Tütün tekeli ile ilgili kanunlar ile tütün, tütün mamulleri üretimi satışı ve ithalatı serbest bırakılmıştır (T.C Resmi Gazete, 1986). 8 Haziran 1986 tarihli 86/10715 sayılı Bakanlar kurulu kararı ile tarımda girdi olarak kullanılan kimyasal gübrelerin satış fiyatları serbest bırakılmıştır. 1986 yılında buğday, çavdar, mısır, yulaf, arpa gibi ürünlerin destekleme alım fiyatları ürünün ekim tarihinden önce belirlenmesine karar verilmiştir. 1984 yılında kullanılmaya başlayan Kademeli Destek Ödemesi uygulaması 1987 yılında tekrar tek fiyat ile destekleme yapılması amacıyla yürürlükten kaldırılmıştır. 1989 yılında oluşabilecek bir karaborsa piyasasının önüne geçmek amacıyla hububat ürünlerindeki destek alım fiyatları haftalık olarak belirlenmeye başlamıştır. 1986 yılı itibari ile kaldırılan Merkez Bankası'nın Toprak Mahsulleri Ofisine açtığı reeskont kredisi uygulaması 1991 yılında yeniden uygulamaya konulmuştur.

Yapılan bütün kanun değişiklikleri ve alınan kararlar Türk tarımına azalan tarımsal ürün desteklemesi, tarımsal ürünlerin fiyatlarının baskılanması ve iç ticaret hadlerinin tarım sektörü aleyhine dönmesine neden olmuştur (Kaya & Kalaycı, 2021, s. 23-30). 1980 sonrası destekleme alımları 1980 öncesine oranla ikinci plana alınmıştır. 1980'li yıllar itibari ile serbest piyasa ekonomisine geçen ve ithalat yasağını kaldıran Türkiye'de tarım ürünleri ithalatı artış göstermiştir. 1984 yılında tarım ve hayvancılık ürünlerindeki vergi ve harç oranlarının indirilmesi bu durumu tetiklemiştir. Canlı havyan ithalatı artmış yerli üreticilerin maliyetinin yüksek olması sebebiyle yerli hayvan üreticilerinin üretimi düşmüştür (Eşiyok, 2004, s. 198-200). 1976-1979 yılları iç ticaret hacmi baz alınarak 100 kabul edildiğinde 1988 yılında 10 yıllık bir süreç sonrasında tarım ürünleri iç ticaret haddi 47 puana düşmüştür. 1929 küresel ekonomik krizde bu oran 27 puan olduğu göz önüne alınırsa politikaların tarımı hangi yönde etkilediği ortaya çıkmaktadır (Günaydın, 2006, s. 16).

1993 Eylül, Kasım ve Aralık aylarında tarım sektörünü ilgilendiren bir dizi Bakanlar Kurulu kararı alınmıştır. Bu kararlar (Köse, 2000, s. 87-97):

- Hedef fiyat ile müdahale fiyatı arasındaki farkın üreticiye prim olarak verilmesi
- Üretimine izin verilen tütün türünün üretimini desteklemek amacıyla prim ödemesi yapılması
- Tarım Satış Kooperatif ve Birliklerinin yönetim kurullarının yetkilerinin arttırılması
- Çay bahçelerinin budamaya tabii tutulması
- Tarımsal ürün borsalarının güçlendirilmesi için satışı ticaret borsasından gerçekleştirilen üründen alınan vergi oranının azaltılması
- Toprak Mahsulleri Ofisi'nin depolarının bazı tarım ürünleri için üreticiler tarafından kullanılmasıdır.

5 Nisan 1994 İstikrar Programı sonrasında da tarımsal destekleme alımlarının kamu finansman açığında etkin olduğu belirtilmiştir. Bu doğrultuda destekler hububat, şeker pancarı ve tütün harici tüm ürünlerde kaldırılmıştır. Tütün üretiminin talep ve ihtiyaç fazlası olması nedeniyle tütün yetiştirme alanları yeniden tanımlanmış ve tütün üretimini sınırlandırıcı düzenlemeler yapılmıştır. Tarımsal üretimde girdi olarak kullanılan ithal gübrenin gümrük vergisi kaldırılmıştır. Gübre kullanımını arttırmak amacıyla gübrenin desteklemesi %30 oranına yükseltilmiş ancak ödemenin tahsil edilmesi için çiftçi belgesi zorunluluğu getirilmiştir. 1995 yılında yaş sebze ve meyve ticaretinin düzenlenmesi amacıyla toptancı hallerinin kurulması kararlaştırılmıştır (Köse, 2000, s. 136).

Organizasyonu tam olarak tamamlanmamış ve yönetimi düzen barındırmayan bir tarım yönetimi Türkiye gibi 81 ilin 911 ilçenin bulunduğu bir ülkede doğru politikalar üretmesi ve tarıma olumlu etkide bulunması mümkün değildir. 1985 yılında Tarım Bakanlığına bağlı Ziraat İşleri, Ziraat Mücadele, Hayvancılığı Geliştirme, Gıda İşleri, Su Ürünleri Genel Müdürlükleri kapatılmıştır. Bu müdürlüklerin sorumlu olduğu görev ve yetkiler başka kuruluşlara devredilmiştir (Günaydın, 2006, s. 16).

Bu dönemde Tarım Bakanlığı elinde bulunan görev ve sorumlulukları devretmesi ve tarım alanında görevlerinin sınırlandırılması ile adeta özel kesime devredilmiş bir tarımın dışarıdan bağımsız denetçisi haline gelmiştir. 32 sayılı kararın yürürlüğe girmesi ile yabancı sermayenin serbest bırakılması sonrasında faiz oranları yabancı sermayeyi cezbedici fakat üreticiyi engelleyici bir hal almıştır. 1990 sonrası dönemde

kamu açıklarını kapatabilmek adına kaynağı ilk kısıtlanan sektör tarım sektörü olmuştur. Ekonomik açıdan en az getirinin olduğu yerden kaynak kısmak rasyonel bir yaklaşımdır ancak tarım bir ülkenin gıda arzını etkilediği için alternatif maliyeti yüksek bir ekonomik karardır. Kısa vadede edilen kar, uzun vadede büyük bir zarara dönüşmektedir.

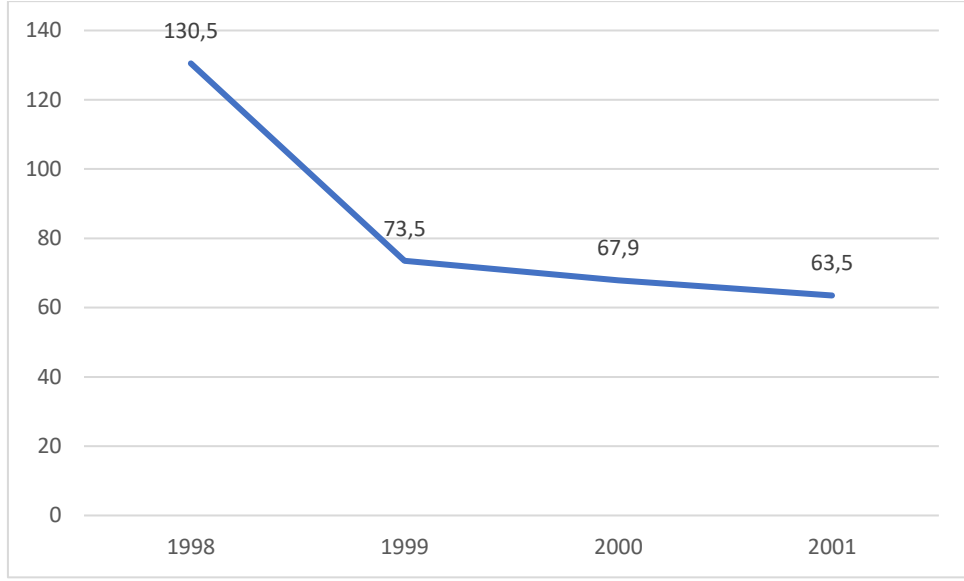
Çizelge 4.6. 1993'ten 2000 Yılına Kadar Özelleştirilen Tarımsal KİT'ler

KİT Adı	Satış Tarihi	Satış Bedeli (\$)
Süt Endüstrisi Kurumu	1993-1998	69.619.759
Yem Sanayi	1993-1995	21.416.710
Et ve Balık Kurumu	1995-2000	49.693.324
Köyteks	1995-1998	3.731.332
Orman Ürünleri Sanayi	1996-2000	32.301.635
Türkiye Zirai Donatım	1998-2000	15.783.896
Türkiye Gübre Sanayi	1999	2.204.238

Kaynak: (Günaydın, 2006, s. 19)

1985 yılında Dünya Bankasının öngörülerini ile hazırlanan özelleştirme planı 1986 yılında 3291 sayılı kanunun yürürlüğe girmesi ile vücut bulmuştur. Bu plana göre Yem Sanayi A.Ş. ve Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü birinci öncelikte özelleştirilecek KİT'ler arasında yer almıştır. Özelleştirme önceliğinde ikinci sırada yer alan Et ve Balık Ürünleri A.Ş., Çay-kur, Türkiye Gübre Sanayi A.Ş. ve Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi'dir. Toprak Mahsulleri Ofisi ve Türkiye Zirai Donatım Kurumu ise özelleştirmelerde önceliği üçüncü sırada olan kuruluşlardır. Fakat Türkiye'de uygulanan özelleştirme politikaları bu sırayla uygulanmamıştır (Günaydın, 2006, s. 17-19). 1993-2000 yılları arasında uygulanan özelleştirme programı Çizelge 4.6'da gösterilmiştir.

Tarımsal destekleme yapan kurum veya kuruluşların özelleştirilmesi pazarlama ve satış imkanının kısıtlı olduğu Türkiye piyasasında yerli sermaye sahibinin de içinde bulunduğu çokuluslu şirketlere düşük fiyat ile hammadde kaynağı sağlama ve sonrasında hammadde fiyatlarının düşük alıcı bulması sebebiyle tarımsal yapıda maliyet yüksekliğine neden olmuştur.

Şekil 4.4. 1998-2001 Tarım Ürünleri İç Ticaret Hadleri Endeksi (1994=100 Kabul Edilmiştir)

(Kazgan, 2013, s. 334)

Şekil 4.4'te 1998-2001 yıllarındaki tarım ürünleri iç ticaret hadleri endeksi belirtilmiştir. 1994 yılı baz alınarak 100 puan kabul edildiğinde Türkiye tarımının iç ticaret hadleri endeksinin 2001 yılında 63,5 puana gerilemesi tarımsal üretim yapan çiftçinin aleyhine yapılmış politikaların sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

1973-1979 dünyada trend olan tarım ürünleri piyasasının serbest bırakılması görüşü 24 Ocak Kararları ile Türkiye'de de uygulanmaya başlamıştır. Tarıma aktarılan kaynaklar azaltılmış ve tarımsal ürün fiyatları baskı altına alınmıştır. 1986 yılında görüşmelerine başlanan ve uzlaşma süresi uzun olan Uruguay Turları 1994 yılına kadar sürmüştür. 1986-1994 yılları arasında uzlaşma süresince Avrupa Birliği ve ABD tarımsal ürünlerin pazarının paylaşılması veya yeni pazarlar yaratılması konusunda oldukça rekabetçi bir dönem geçirmiştir. Uruguay Turu sonrasında tarım sektörüne verilen desteklerin azaltılması, iç pazarların kapalı kalmasını sağlayan destek ve sübvansiyonların kaldırılması veya azaltılması, sübvansiyon desteğiyle dış satım yapılmasının engellenmesi kararlaştırılmıştır. Bu anlaşma sonunda gelişmiş ülkeler tarıma yaptıkları destekleri şekil değiştirerek devam ettirmişlerdir (Aysu, 2008, s. 29-37). Türkiye bu dönemde tarıma olan desteğini kademeli olarak azaltmıştır.

IMF ile yapılan anlaşmaların karşılığında yapılacak olan reformların Dünya Bankası tarafından destekleneceği durumu sonucunda 2001 yılında Türkiye ile Dünya Bankası arasında Ekonomik Reform Kredisi Anlaşması imzalanmış ve Tarım Reformu

Uygulama Projesi (ARIP) başlamıştır. Bu projenin hedefi uluslararası arenada rekabet gücü yüksek bir tarımsal üretim yapısının oluşturulmasıdır. 2001 yılında uygulanmaya başlayan ARİP ile tarımsal ürün ve fiyat desteklemeleri, sübvansiyonlar kaldırılmış ve Doğrudan Gelir Desteği (DGD) uygulaması başlamıştır. 1999 yılında kredi ve gübre destekleri, KİT'lere bütçeden kaynak sağlama, ürün primleri gibi destek ve teşvik ödemeleri toplam 4 milyar 265 milyon dolardır. DGD uygulaması ile bu toplam değer 2002 yılında 1 milyar 170 milyon dolara düşmüştür. ARIP'in DGD dışında Çiftçi Kayıt Sistemi uygulaması ve Kırsal Kalkınma Programları mevcuttur. Bir diğer hedefi ise Tarım Satış Kooperatiflerinin yeniden yapılandırılması veya özelleştirilmesidir (Tan, Kumuk, Savran, & Everest, 2010, s. 973-976).

1980 yılında 1987 yılının sabit fiyatları ile tarım sektörünün GSYH'ye yaptığı katkı 12,1 milyar TL tutarındadır. Bu tutar 1985'te 12,4 milyar TL'ye, 1990'da 13,7 milyar TL'ye, 1995'te 14,2 milyar TL'ye 2000 yılında ise 15,6 milyar TL'ye yükselmiştir (TÜİK, 2021). 1980 yılından 2000 yılına kadar tarımın GSYH'ye yaptığı katkı sadece 3,5 milyar TL olmuştur. Türkiye gibi geniş tarım alanlarına sahip bir ülkenin tarımda makineleşmenin arttığı bir dönemde gelişiminin az olması tarımdaki olumsuz tabloyu ortaya koymaktadır.

Çizelge 4.7. Bazı Tarımsal Ürünlerin 1980-2000 Yılları Arasındaki Üretim Miktarı (Bin Ton)

Ürün	1980	1985	1990	1995	2000
Buğday	16500	17000	20000	18000	21000
Mısır	1240	1900	2100	1900	2300
Pamuk	500	518	654	851	879
Şeker Pancarı	6765	9800	13900	11100	18800
Tütün	233	170	296	204	200
Patates	3000	4100	4300	4750	5370

Kaynak: (TÜİK, 2020)

1980-2000 yılları arasında bazı tarım ürünlerinin üretim miktarı Çizelge 4.7'de belirtilmiştir. Bu tabloya göre 1980'den 2000 yılına kadar sadece 4500 ton buğday üretim artışı gözlemlenmektedir. Mısır üretimi neredeyse iki katına yükselmiştir. Bunun sebebi hem pamuk üretimindeki maliyet-kar dengesinin bozulması hem de sulama altyapılarının artış göstermiş olmasıdır. Çünkü mısır üretimi için düzenli ve bol miktarda sulama gerekmektedir. Türkiye için önem arz eden bir diğer ürün olan

pamuk üretimi artmıştır ancak karlılığı düştüğü için potansiyel üretim miktarından uzak kalmıştır. Bu yıllar arasında en büyük üretim artışı şeker pancarında gerçekleşmiştir. 6.765 bin ton olan şeker pancarı üretim miktarı 18.800 bin tona yükselmiştir.

1980 yılından sonra ülkedeki serbest piyasa ekonomisine geçiş süreci esnasında IMF ile niyet mektuplarında belirtildiği gibi petrol ürünleri fiyatları, tarımsal ürünlerin taban fiyatları ve KİT fiyatlarının enflasyon artışının önüne geçecek şekilde ayarlanması tarım sektörüne aktarılan kamu kaynaklarını azaltmıştır. Tarım sektöründeki girdilere sağlanan kaynağın azaltılmasındaki sebep enflasyon üzerinde arttırıcı etki sağladığı görüşüdür. Tarım ürünleri ihracatının artırılması amacıyla tarım ürünlerinin fiyatları düşük tutulmuştur. Bu durum ülkedeki enflasyon ve artan maliyet sonucunda üreticilerin karlılığını azaltmıştır (Bakırcı, 2007, s. 166).

Çizelge 4.8. 1983-1988 Buğday, Arpa, Çavdar, Yulaf Fiyatları TL/kg

	1983	1988
Buğday	27	184
Arpa	20	150
Çavdar	19	144
Yulaf	18	141

Kaynak: (TMO, 2021)

1983-1988 yılları arasında zorunlu tüketim mallarının fiyatı 9 kat artış göstermiştir (DPT, 1991). Çizelge 4.8’de 1983 ve 1988 yılları buğday, arpa, çavdar ve yulafın TMO iç satış fiyatları belirtilmiştir. 1980 yılında buğday iç satış fiyatı 27 TL iken 6,8 kat artış ile 1988’de 184 TL’ye çıkmıştır. Arpa, çavdar ve yulaf 7,5 kat artış göstermiştir. Bu artış miktarları tüketim mallarındaki artışın altında kalmıştır. Bu durum tarımsal üretim yapan çiftçiyi mali açıdan zor duruma sokmuştur. 1983 Ocak-1989 Ocak arasındaki 6 yılın enflasyon artışı %962 olarak gerçekleşmiştir (TCMB, 2021). Hububat fiyatlarının artış oranı enflasyon artışının %200 altında kalmıştır. Yıllar içerisindeki bu değişim tarım sektörü mensuplarının gelirlerinin azalmasına neden olmuştur. Bu durum köyden kente göçü hızlandırmış ve kırsaldaki yoksulluğu şehirlere taşımıştır. 1980’de tarım sektörünün GSMH içerisindeki payı %24, 1990’da %16 ve 2000 yılında %15’tir. Ayrıca 2000 yılında istihdamda tarım sektörünün payı %37’dir. 2000 yılında işlenmiş ve işlenmemiş tarım ürünleri ihracatının toplam ihracat

içerisindeki payı %50'dir. 2000 yılında çiftçilere sağlanan destek miktarı 330 milyon TL'dir. 2000 yılında tarımsal dış ticaret dengesi – 300 milyon dolardır. Toplam istihdamın %37'sini barındıran, GSMH'nin %24'ünü oluşturan sektörün şüphesiz ki 330 milyon TL destek ile uluslararası piyasada rekabet etmesi mümkün değildir. 2000 yılında tarımsal dış ticaret dengesi – 300 milyon dolardır (Günaydın, 2006, s. 23).

Ziraat Bankası aracılığıyla tarımsal üretim yapan müteşebbislere verilen düşük faizli kredi uygulamasının son bulmasıyla tarımsal kredilerin, toplam banka kredileri içerisindeki payı azalmıştır. 1979-1983 yıllarında %20 olan bu pay, 1990-1994'te %15'e, 1996-2000 döneminde ise %9'a gerilemiştir (Öztürk, Nas, & İçöz, 2008, s. 27). Bu durumun birçok nedeni mevcuttur. Üretim ve/veya yatırım yapmak için gerekli fon pahalılaşmıştır. Fon talebinin yüksek faiz nedeniyle azalması tarım sektöründe teknolojik entegrasyonu ve üretimi olumsuz etkilemiştir.

4.2.2. 2002 ve sonrasında uygulanan tarım politikaları ve etkileri

Türkiye 2001 krizinin ardından 2002 yılında birçok alanda değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Şüphesiz ki bu değişim ve dönüşüm dönemi tarım sektöründe de görülmektedir. 2002 yılında %11,5 olan tarımın GSYH içerisindeki payı 2004 yılında 10,5'e büyüme oranı ise %8,5'ten %4'e gerilemiştir. Toplam nüfus içerisindeki payı %34'ten %32,5'e gerilemiştir. İstihdam içerisindeki payı sadece %1 azalış göstererek %34'e inmiştir. Tarımın GSYH içerisindeki payına oranla istihdama yaptığı katkı oldukça yüksektir. Bu durum Çizelge 4.9'de belirtilmiştir. Türkiye'nin 2002 yılında 37 milyar TL olan GSYH değeri 2004 yılında 54 Milyar TL'ye yükselmiştir.

Çizelge 4.9. 2002-2020 Yılları Arasında Türkiye'de Tarım Sektörünün Makroekonomik Göstergeleri (%)

Yıllar	2002	2004	2008	2012	2016	2020
GSYH İçerisindeki Payı	11,5	10,5	8,5	8,5	7	5,5
Büyüme Oranı	8,5	4	4,5	2	-2,5	4,8
İstihdam İçerisindeki Payı	35	34	22,5	23,5	21	18

Kaynak: (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021)

2002 yılında 1,8 milyar TL olan tarımsal destekleme miktarı 2004 yılında 3 milyar TL'ye çıkartılmıştır. IMF ile yapılan anlaşmalar neticesinde 2000 yılında başlayan çiftçilere yönelik zirai kredilerde devlet iç borçlanma senetlerine paralel oranda faizle verilecek olan kredi uygulaması, 2004 yılında sektörün likidite talebine karşılık yine Ziraat Bankası aracılığıyla düşük faizli uygulamaya dönüşmüştür. DGD

uygulamasının sürdüğü dönemde ilk defa gündeme gelen mazot desteği 2003 yılında verilmeye başlamıştır. 2005 yılı itibari ile mazot ve gübre destekleri beraber ve eş zamanlı olarak belirlenmiştir (Abay, Olhan, Uysal, Yavuz, & Türkekul, 2005, s. 100-105).

Bitkisel üretimde verimliliğin ve kalitenin aynı zamanda manipülasyonun kaynağı olan tohum girdisi tarım sektörü açısından çok önemli bir yere sahiptir. 2005 yılında ilk defa sertifikalı tohum, fidan ve fide desteği ödemesi yapılmaya başlamıştır (Abay, Gümüş, & Türkekul, 2019, s. 25).

2005 yılında çıkarılan 5403 Sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanım Kanunu ile arazilerin kayıp yaşamasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu kanun ile 20 dekar ve altındaki arazilerin mirasçılar veya satış yolu ile bölünmesi engellenmiştir (T.C Resmi Gazete, 2005).

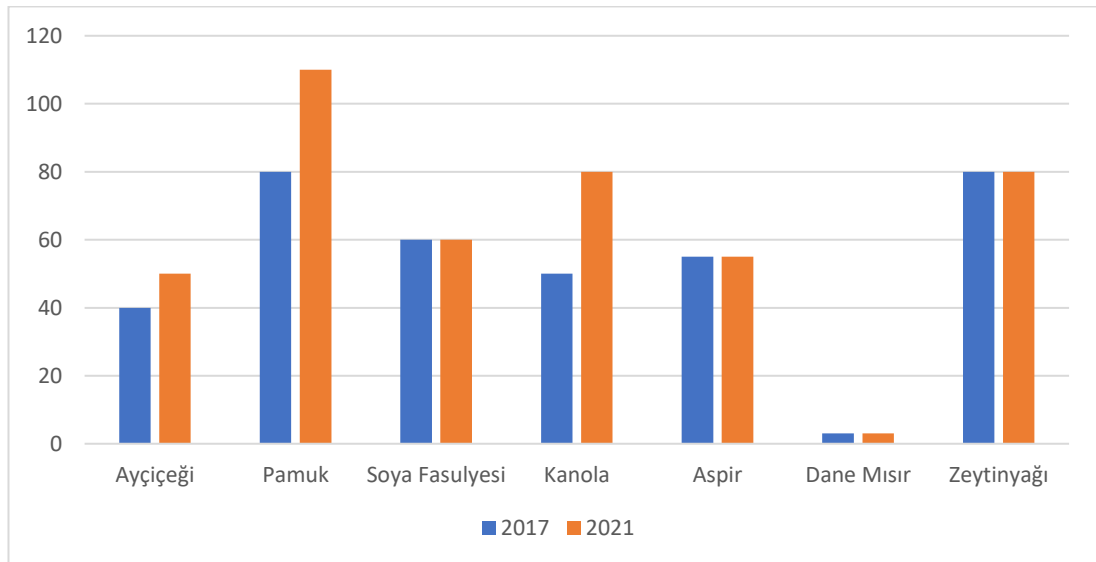
18 Nisan 2006 yılında çıkarılan Tarım Kanunu ile tarım sektörünün ve kırsal yaşam bölgelerinin kalkınma plan ve projeleri ile geliştirilmesi amacıyla desteklenmesi ortaya konulmuştur. Bu kanunun amacı bitkisel ve hayvansal üretimin iç ve dış talebe uygun yapılmasını sağlamak, kaynakların muhafazasını ve geliştirilmesini sağlamak, verimliliğin ve gıda güvencesinin arttırılmasını sağlamak, pazarlama ve örgütlenmenin önünü açmaktır (T.C Resmi Gazete, 2006).

2009 yılında DGD uygulaması terk edilmiştir. DGD yerine üretim alanı destekleri, fark ödemesi destekleri, hayvancılık, biyolojik ve kimyasal mücadele, kalkınma ve danışmanlık destekleri gibi daha spesifik destekler verilmektedir (Abay, Gümüş, & Türkekul, 2019, s. 21-23). DGD uygulamasının sona erdiği yıla kadar tarımsal desteklemelerin toplam miktarı 2009 yılına kadar cari fiyatlarla 5,8 milyar TL'nin üzerine çıkmamıştır. 2009 yılında krizin etkisiyle 4,5 milyar TL'ye düşmüştür ancak 2010 yılında tekrar yükselerek 6 milyar TL'ye yükselmiştir. Tarımsal desteklemelerin toplam miktarı 2015 yılında 10 milyar TL iken 2020 yılında 22 milyar TL'ye ulaşmıştır (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021).

Türkiye'de 1960'lı yıllarda başlayan arazilerin toplulaştırılması çalışmaları 2018 yılında 3,6 milyon hektar gerçekleşmiştir. 2018-2023 arazi toplulaştırma hedefi 6,5 milyon hektardır (Abay, Gümüş, & Türkekul, 2019, s. 21-23).

2021 yılı itibariyle Türkiye’de uygulanan destekler şunlardır (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021):

- Alan Bazlı Destekler:
 - Fındık Alan Bazlı Gelir ve Alternatif Ürün Desteği
 - Bitkisel Üretim Yapan Küçük Aile İşletmesi Desteği
 - İyi Tarım Uygulamaları Desteği
 - Mazot, Gübre ve Toprak Analizi Desteği
 - Organik Tarım Desteği
- Biyolojik ve Biyoteknik Mücadele Desteği:
 - Açık Alanda Paket Toplamı Desteği
 - Örtü Altı Paket Toplamı Desteği
- Diğer tarımsal amaçlı destekler:
 - ÇATAK Desteği
 - Geleneksel Zeytin Bahçelerinin Rehabilitasyonu Desteği
 - Sertifikalı Fidan/Fide Üretim ve Kullanım Desteği
 - Tarımsal Yayım ve Danışmanlık Desteği
 - Yurtiçi Sertifikalı Tohum Üretim/Kullanım Desteği
- Fark Ödemesi Destekleri
- Hayvancılık Destekleri

Şekil 4.5. 2017 ve 2021 Yılı Fark Ödemesi Destekleri Miktarı (kr/kg)
(T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021)

DGD uygulamasının bir sosyal yardım gibi sonuç vermesinin ardından kaldırılması sonrasında Havza Bazlı Destekleme Modeli ve Hayvancılıkta Yerli Üretimi Destekleme Modeli uygulamaları başlamıştır. Türkiye’de 941 tarım havzası belirlenmiştir. Bu tarım havzalarındaki arz açığı bulunan 21 ürüne fark ödemesi yapılmaya başlamıştır. Fark ödemesi sistemi ürünün üretim aşamasına veya satış fiyatına müdahale edilmeden üretilen miktar üzerinden kilogram başına yapılan ödemedir (Abay, Gümüş, & Türkekul, 2019, s. 28). 2017 ve 2021 yılında kilogram başına ödenen fark ödemelerinin miktarı Şekil 4.5’te gösterilmiştir. 2017 yılından 2021 yılına kadar zeytinyağı, dane mısır, aspir ve soya fasulyesinde fark ödemeleri artırılmamıştır. Ayçiçeğinde 10 kr/kg, kütlü pamukta 30 kr/kg ve kanolada 30 kr/kg fark ödemeleri arttırılmıştır.

Çizelge 4.10. 2018 Yılı Mazot ve Gübre Desteği (TL/Da)

Ürün	2018		
	Mazot	Gübre	Toplam
Buğday, Arpa, Çavdar, Yulaf, Tritikale	15	4	19
Çeltik, Pamuk	40	4	44
Nohut, Mercimek, Kuru Fasulye	14	4	18
Aspir	12	4	16
Yağlık Ayçiçeği, Soya Fasulyesi, Dane Mısır, Patates	9	4	23
Kanola, Fındık, Yem Bitkileri, Yaş Çay	10	4	14
Nadas	6		6

Kaynak: (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021)

Çizelge 4.11. 2021 Yılı Mazot ve Gübre Desteği (TL/Da)

Ürün	2021		
	Mazot	Gübre	Toplam
Buğday, Arpa, Çavdar, Yulaf, Tritikale	22	20	42
Çeltik, Kütlü Pamuk	68	8	76
Nohut, Kuru Fasulye, Mercimek	24	8	32
Kanola, Aspir	20	8	28
Patates, Soya Fasulyesi	30	8	38
Yağlık Ayçiçeği	29	8	37
Dane Mısır	27	8	35
Kuru Soğan, Yem Bitkileri	19	8	27
Yeşil Çay, Fındık	18	8	26
Zeytin	17	8	25
Nadas	8		

Kaynak: (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021)

Fark ödemesi dışında Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli kapsamında bazı ürünlere dekar başına TL cinsinden mazot ve gübre desteği ödemeleri yapılmaktadır. Çizelge 4.10 ve 4.11’te ürünler, mazot ve gübre destek miktarları belirtilmiştir. Ayrıca bilinçli, verimli gübre kullanımını ve aynı zamanda ürünün toprak için uygunluğunu göstermesi için toprak analizi desteği verilmektedir. Toprak analizi desteği her numune için 40 TL’dir (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021).

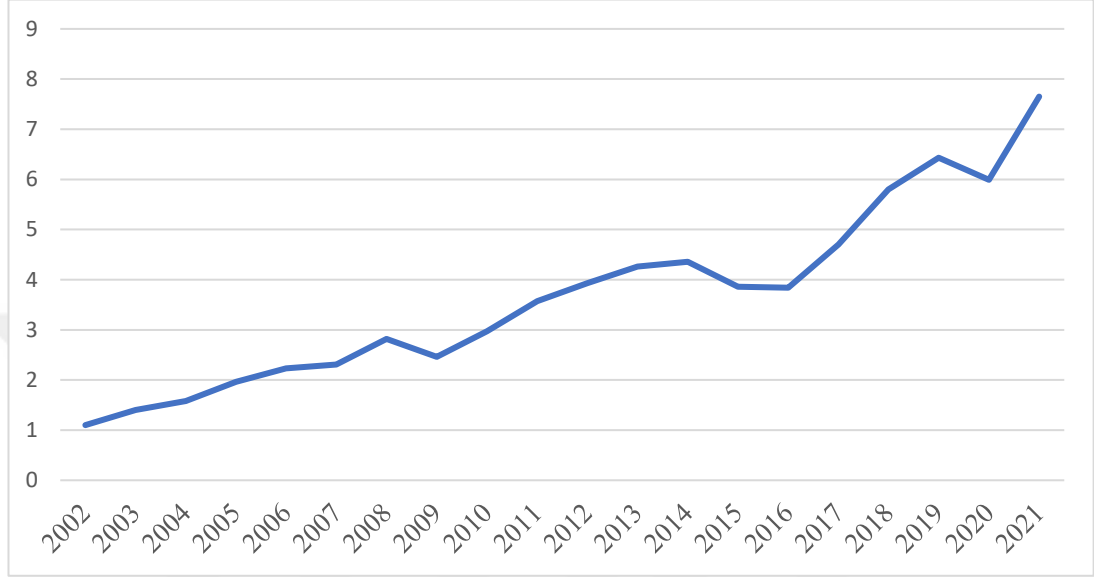
Tarım ürünlerinin uluslararası pazarlarda rekabet edebilmesi için ihracat iadesi yardımları uygulanmaktadır. Katma değeri yüksek, büyük istihdam alanına sahip işlenmiş tarım ürünlerinde uygulanmaktadır. İhracat iade yardımları vergi cezası, SGK primi, vergi ve bankalara olan krediler gibi yükümlülüklerden düşürülmek üzere sistem üzerinden yapılmaktadır. Ürünlerin lisanslı bir şekilde organik olarak üretilmesi desteği artırmaktadır (T.C Ticaret Bakanlığı, 2019, s. 110-125).

Tarımsal ürünlerin daha uzun süre daha sağlıklı ve verimli bir şekilde korunmasını sağlamak, tarımsal ürünlerin borsalar yoluyla satışının yapılmasını sağlamak ve ani ithalat ihracat talebinde hızlı hareket edebilmek adına lisanslı depoculuk uygulamasına destek verilmektedir. Ürünlerini lisanslı depolarda depolayan üreticiler için buğday, arpa, çavdar, yulaf, çeltik gibi ürünler için bir aylık ton başına 3 TL, pamuk için 7 TL ve kuru üzüm, zeytin ve zeytinyağı, Antep fıstığı için 10 TL destek ödemesi yapılmaktadır (T.C Ticaret Bakanlığı, 2019, s. 80-120).

7. Beş Yıllık Kalkınma Planının hazırlanıp uygulamaya geçmesiyle birlikte AB Ortak Tarım Politikasına ve AB süreçlerine uygun özelliklere sahip Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejileri üzerine çalışmalar yapılmıştır. Bu Doğrultuda 2015-2018 yıllarını kapsayan Kırsal Kalkınma Eylem Planı hazırlanmıştır. İki yönlü hizmet hedefi olan bu planın ilk kapsamı kamu hizmet ve yatırımları ikinci kapsamı ise destekleme politikalarıdır. Kırsal çevrede yaşayan halkın çalışma ve yaşam şartlarının geliştirilmesi aynı zamanda sürdürülebilir bir hale getirilmesi amaçlanmıştır. İstihdamın artırılmasına, altyapı eksikliklerinin tamamlanmasına ve yatırımların belirlenen bölgelere yönlendirilmesine yönelik kararlar alınmıştır (Gümüş, 2019, s. 42).

Bir ülkedeki tarım sektörünün ürettiği katma değer oranı o ülkenin ekonomik açıdan gelişmişliği ile doğrudan etkilidir. Dünyada gelişmiş ülkelerin tarım sektörüne daha fazla önem ve destek verdiği görülmektedir. Gelişmiş ülkelerde stratejik öneme sahip

olan tarım sektörü ekonomik gelişmişlik aracılığıyla daha çok destekten yararlanmaktadır. Bir ülkedeki tarım sektörünün gelişmişlik seviyesi ülkenin ekonomik şartlarıyla bağlantılı da olsa tarım sektörünün gelişmişlik seviyesinin artırılması sektöre yönelik reform ve desteklemeler aracılığıyla olmaktadır (Eğilmez, 2021, s. 48).

Şekil 4.6. 2002-2021 Ortalama Mazot Litre Fiyatları (TL)
(T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021)

Şekil 4.6’te 2002-2021 yılları arasında mazotun ortalama litre fiyatı verilmiştir. Türkiye’de uygulanan ekonomi ve tarım politikaları sonucunda ortaya çıkan yüksek üretim maliyeti, üretimi derinden etkilemektedir. 2002 yılından 2021 yılına kadar mazot fiyatlarında %454 fiyat artışı meydana gelmiştir. Bu durumda tarımsal üretim maliyetlerini direkt etkilemektedir. 2018 yılında 5,8 TL olan mazotun litre fiyatı 2021 yılında %30 artış oranıyla 7,65 TL’ye yükselmiştir. Mazot için verilen alan bazlı destek miktarı (buğday) 2018 yılında 15 TL iken 2021 yılında %50 artış ile 22 TL’ye yükselmiştir. 2020 yılında ise üreticinin sadece alan bazlı mazot desteğinden zararı %10’dur. Zaten yetersiz olan desteklerin yıllık zam ortalamasının altında kalması desteklerin üreticiye yararını düşürmektedir.

Çizelge 4.12. 2002-2021 Gübre Fiyatları (Ton)

Yıllar	Amonyum Sülfat	Üre	Dap
2002	178	261	389
2003	214	340	427
2004	295	381	550
2005	276	463	553
2006	283	512	608
2007	362	662	798
2008	620	836	1839
2009	358	693	758
2010	382	694	1011
2011	585	982	1498
2012	641	1178	1465
2013	623	1120	1330
2014	620	1159	1568
2015	681	1176	1825
2016	644	1035	1471
2017	708	1156	1538
2018	1011	1664	2383
2019	1219	2018	2654
2020	1700	3600	4000
2021	1800	3800	3700
2021/11	9796	12178	14600

Kaynak: (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021)

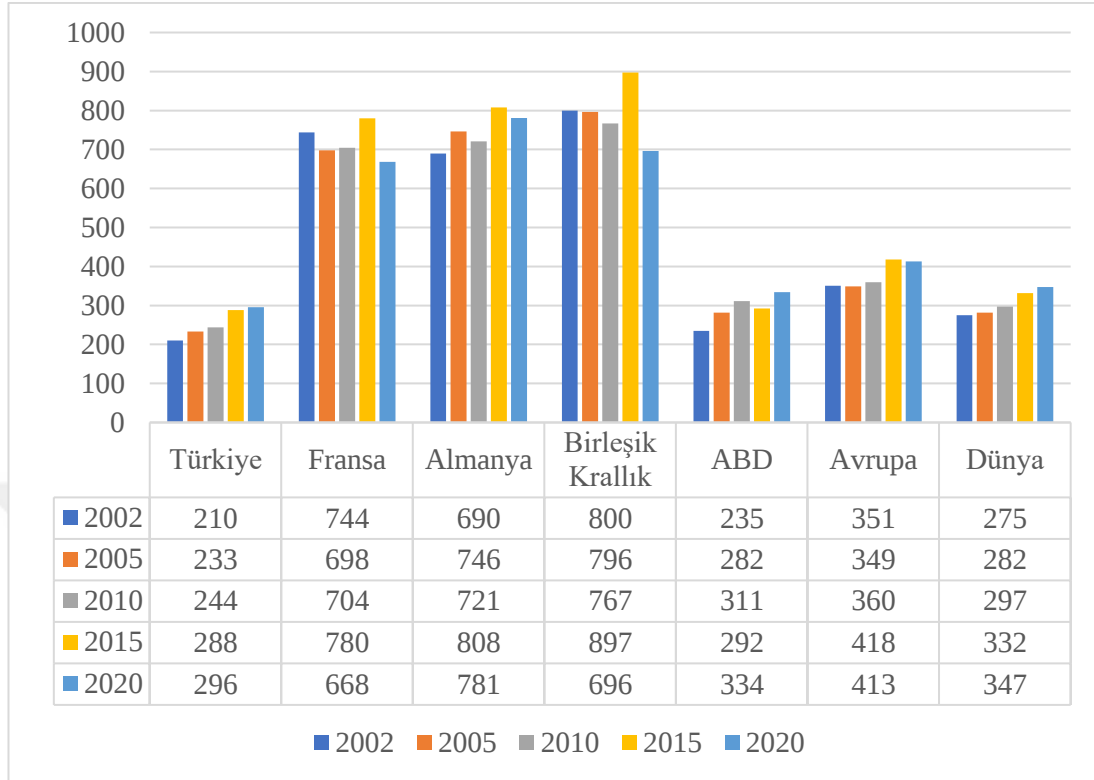
Çizelge 25’te 2002-2021 yılları arasındaki gübre fiyatları gösterilmiştir. Tarımsal üretimde verimliliği arttırıcı etkiye sahip olan bir diğer girdi ise gübredir. Son yıllarda her ne kadar organik tarımın teşviki amaçlansa da kimyasal gübre kullanımı son derece yaygındır. Türkiye 2002 yılında toplam 4,5 milyon ton gübre kullanmıştır. 2020 yılında bu miktar 7,1 milyon tona çıkmıştır (TÜİK, 2020). Bu durum tarımsal üretimde verimliliği arttırmak için son derece olumlu bir gelişmedir. Fakat gübre maliyetlerinde yaşanan artış üretim maliyetini arttırmaktadır. Üretim maliyetlerinin gübre gibi temel üretim girdilerinde artması gıda fiyatlarında artışa neden olmaktadır. 2021 yılında alan bazlı destekler içerisinde yer alan gübre desteği miktarı buğday için dekarda 20 TL’dir. Üreticinin verilen 20 TL’lik alan bazlı gübre desteği ile 2021 Kasım ayında satın alabildiği gübre miktarı sadece 1,5 kilogramdır. Üreticinin yükselen maliyetler karşısında gübre girdisi kullanması, maliyeti önemli miktarda arttırmaktadır (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021).

Türkiye'nin 2002 yılında 41 milyon hektar ekilebilir tarım alanı mevcuttur. Bu alan 2020 yılında 37 milyon hektara düşmüştür. 2002 yılında 14.617 bin hektar olan çayır ve mera arazisi 2020 yılında da 14.617 bin hektardır (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021). Türkiye'nin kaybettiği yaklaşık 4 milyon hektar tarım arazisi tahıl, sebze, meyve gibi bitkisel ürünlerin yetiştirilebildiği katma değeri yüksek olan tarım arazileridir. Tarım alanlarının, tarım alanı statüsünden çıkmasının birçok nedeni mevcuttur. Alanın verimsizleşmesi, artan maliyetler nedeniyle alanın terk edilmesi ve amaç dışı kullanım bu nedenlerden bir kaçıdır. Türkiye'de tarım alanları amaç dışı kullanıma açılmaktadır. Enerji, turizm, sanayi ve inşaat sektörleri başta olmak üzere birçok sektör bu alanlarda iş kolları yaratmaktadır. Bu durum tarım alanlarının giderek azalmasına sebep olmaktadır. Uygulanan ekonomi ve tarım politikaları bütününe azalan tarım alanlarına etkisi artan maliyetler ve yanlış coğrafi konumda varlık gösteren sektörlerdir.

Türkiye'deki 37 milyon hektar tarım alanının 14,6 milyon hektarı çayır ve mera arazisidir. Kalan 32 milyon hektarın 15,3 milyon hektarı tahıl, 3,3 milyon hektarı nadas arazisidir. 790 bin hektar sebze bahçesi, 5 bin hektar süs bitkileri alanı 3,5 milyon hektar meyve, içecek ve baharat bitkileri alanı mevcuttur. Toplam tarım alanının %9'u nadas olarak değerlendirilmektedir. Nadas uygulamasının nedeni topraktaki nem, su, organik madde miktarını arttırmaktır. Sulanabilir arazi miktarının artışı sonucunda nadas alanlarının azaldığı görülmektedir. Nadas alanlarının Türkiye'de %9 oranında bulunması tarımsal üretimde yapılan altyapı projelerinin yetersiz kalmasından kaynaklanmaktadır. Yapılan planlar sonrası uygulanan politikalarda altyapı problemi çözüme ulaşmakta yetersiz kalmıştır. Nadas'ın uygulandığı hasat sezonu nadas alanını ekilebilir olmaktan çıkarıp atıl kalmasına neden olmaktadır. (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021).

Şekil 4.7'te Türkiye, Fransa, Almanya, Birleşik Krallık ve Avrupa, Dünya buğday verim ortalaması gösterilmiştir. Türkiye buğday verim ortalamasında dünya ve Avrupa'nın gerisinde verim elde etmektedir. Bu durum teknolojinin tarıma entegrasyonun sağlanmaması, altyapı sorunları, maliyet arttırıcı unsurların (elektrik, su, gübre, ilaç) üretimde kullanılmaması gibi sebeplerden kaynaklanmaktadır. Bu sorunların altyapıdan kaynaklı olanları hariç tümü üreticilerin maliyet esasına dayanmaktadır. Tarımsal sulama yapmak amacıyla kullanılan elektrik maliyetinin yüksekliği, teknolojinin parçalı arazi yapısı ve yüksek maliyetinden ötürü

entegrasyonunun sağlanmaması ve ilaç, gübre gibi girdi maliyetlerinin yüksek olmasıdır.

Şekil 4.7. Seçilmiş Ülkeler, Avrupa ve Dünya Buğday Verim Ortalaması (kg/da)
(FAOSTAT, 2021)

4.3. Türkiye’de Tarım Sektörünün Karşılaştığı Sorunlar ve Çözüm Önerileri

Türkiye coğrafi konumu ve mevcut iklimi açısından birçok türde tarımsal üretimin yapıldığı ender ülkelerden bir tanesidir. Böyle bir fırsatın bulunmasına rağmen tarımsal üretimde birçok sorun mevcuttur. Bu sorunlar başlıca maliyetlerin yüksek olması, tarımsal üretim yapılan arazilerin küçük ve parçalı olması, altyapı yetersizliği, pazarlama ve lojistik eksikliği, teknoloji kullanım düzeyinin düşük olması, örgütlenme eksikliği, üreticilerin yeterli eğitime sahip olmaması gibi konulardır.

Tüm üretim alanlarında olduğu gibi tarımda da maliyet çok önemli bir unsurdur. Türkiye’de mevcut enflasyon ve gıda fiyatlarındaki artış tarımsal ürünlerin tarla satış fiyatına yansımamaktadır. Elektrik, su, gübre, akaryakıt, tarım makinaları gibi tarımsal üretimde yüksek öneme sahip girdilerin fiyatlarının yükselmesi tarımsal üretimi olumsuz etkilemektedir. Tarımsal girdi fiyatları endeksi Eylül 2021’de 2020 Eylül ayına oranla %27,79 artmıştır (TÜİK, 2021). Tarımda kullanılan gübre ve kimyasal

mücadele ilaçları gibi hammaddesi yurtdışından ithal edilen girdilerin fiyatları döviz kuruna bağlı olarak artış göstermektedir. Fakat dolar/TL kuru düşük olduğunda yapışkan fiyat politikası ile indirim yapılmamaktadır. Maliyetlerin yüksek olması tarım üreticilerinin ve işlenmiş tarım ürünü satan sanayicilerin uluslararası rekabet gücünü azaltmaktadır. Türkiye’de gıda fiyatlarının sürekli yükseliş trendi içerisinde olmasının örgütlenme ve pazarlama eksikliği dolayısıyla aracılar kaynaklı payı da mevcuttur. Ürün fiyatı ve girdi fiyatı arasındaki ilişkinin tarımsal üretim yapan üreticiler aleyhine bozulması üreticilerin maliyetlerinin artmasına akabinde üretimden çekilmesine neden olmaktadır. Girdi fiyatları üzerinde firmaların spekülatif etki yaratmaları tarım sektörü aleyhine birçok durumu ortaya çıkarmaktadır.

Türkiye’de maliyetlerin yüksek olması ve tarım arazilerinin parçalı yapıda olması birbirini etkileyen değişkenlerdir. Arazilerin parçalı yapıda olması maliyeti arttırmakta, verimi düşürmektedir. Bu durum aynı zamanda üretime yardımcı olan teknolojik ürünlerin kullanımını da etkilemektedir. Türkiye’de tarım işletmeleri genellikle küçük veya orta büyüklüktedir. Bu durum piyasa şartlarında oluşan herhangi olumsuz bir gelişmede sektörün etkilenme hızını arttırmaktadır ve sektörün kırılgan bir yapıda olmasına neden olmaktadır (Abay, Gümüş, & Türkekul, 2019, s. 35).

Türkiye’de tarım sektörünün yapısal sorunlarından bir tanesi de tarım arazilerinin giderek azalmakta olmasıdır. Tarım arazilerinin korunmasına yönelik alınan tedbirler olumlu etkiler göstermemiştir. Tarım arazilerinin daha etkin ve verimli bir şekilde kullanılması için arazilerin izlenebilir ve kayıt altında olması gerekmektedir. Türkiye’de bulunan 22 milyon tarım parselinin 15 milyon parseli Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından takip edilebiliyorken 8 milyon adet parsel takip edilememektedir. Türkiye’de çeşitli sebeplerle ekilmeyen veya dikilmeyen 4 milyon hektar tarım arazisi bulunmaktadır (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021).

Türkiye’nin toplam 240 milyon dekar tarımsal üretime uygun arazisi mevcuttur. Türkiye’nin sulanabilir arazisi ise 85 milyon dekardır. Su kaynaklarının %70’inin tarımsal sulama amacıyla kullanılmasıyla sulanabilen tarım arazisi 70 milyon dekardır. Büyük proje ve yatırımlar ile 85 milyon dekarlık sulanabilir arazi miktarı artışı mümkündür. 15 milyon dekar arazinin su kullanımına ulaşması ise kısa vadede daha basit bir çözüm barındırmaktadır. Derin kuyulardan çıkarılan tarımsal amaçlı sular elektrik maliyetinin artmasına neden olmaktadır. Bu durumda girdi maliyetleri artış

göstermektedir. 2004 yılında 266 milyon dekar olan tarım arazisi 2020 yılında 240 milyon dekara düşmüştür. Bunun nedeni altyapı eksiklikleri, tarım arazilerinin imara açılması ve yanlış tarım uygulamalarıdır (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021).

Türkiye’de tarımın yapısal sorunlarından bir tanesi de pazarlama ve lojistik alanında yeterli kapasitesinin olmamasıdır. Türkiye’de toplam 12.300 adet kooperatif, 870 adet üretici birliği bulunmaktadır. Üretici birliklerinin toplam üye sayısı 350 bin civarındadır. Toplam 3 milyon 800 bin üretici kooperatif üyesidir. Tarımda aracı, komisyoncu ve takipçilerin varlığı ürünün tarla fiyatı ile pazar fiyatı arasındaki makasın artmasına neden olmaktadır. Aynı zamanda soğuk hava transfer araçlarının ve gıda nakliyat araçlarının eksikliği tarımsal ürünlerde fire kaybının artmasına neden olmaktadır (Adanacıoğlu & Albayrak, 2019, s. 85-93).

Tarımında üretim ve verimliliğin artışı toprak, işgücü, gübre, kimyasal mücadele, teknolojiye bağlıdır. Tarım makinalarının gelişmesi ve teknolojinin tarıma entegre edilmesi hem maliyetleri düşürmekte hem de işgücünü azaltmaktadır. 100 işçinin 1 haftada yaptığı bir işi teknolojinin tarıma entegrasi ile 1 günde yapmak mümkündür. Bu durum hem zaman hem maliyet hem de işgücünden tasarruftur. Türkiye’deki tarım arazilerinin küçük parseller halinde bulunması bazı teknolojik makine veya sistemlerin kullanılmasına engel olmaktadır. Teknolojinin Türkiye’de tarıma entegrasyonunu engelleyen bir diğer faktörde teknolojik aletlerin fiyatlarıdır. TL’nin dolar karşısındaki değer kaybı hem satın alma maliyetlerini artırmaktadır hem de bakım-onarım maliyetlerini artırmaktadır.

Türkiye’de 1950’lerden itibaren başlayan ve hala devam eden köyden kente göç konusu tarım için olumsuz bir durumdur. Türkiye’de tarım nüfusu yaşlanmaktadır ve bu durum üretimde verim kaybına neden olmaktadır. Tarımsal üretimin yoğun olduğu alanlardaki iş ve yaşam şartlarının kente oranla az olması genç nüfusun tarımdan uzaklaşmasına neden olmaktadır (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021, s. 1-5).

Türkiye’de bugün mevcut tarım politikalarının yapısal reform ile yürürlüğe girmesi Tarım Eski Bakanı Mehdi Eker ’in görev yaptığı 2005-2015 yılları arasında olmuştur. 2002 yılı sonrasında 2021 yılına kadar 6 adet tarım bakanı görev yapmıştır. Kasım 2002 sonrasında tek başına iktidar olan Adalet ve Kalkınma Partisi 2015 sonrası 3 tarım bakanı değişikliği yapmıştır. Bu durum tarım sektöründe sürdürülebilir politikaların varlığına engeldir. Her yeni görev oluşumu kısa vadede yeni politikaların

üretilmesine ve yine kısa vadede bu politikaların ortadan kalkmasına neden olmaktadır. Tarımsal üretimde en kısa vade 1 hasat dönemidir. Destek ve teşviklerin verimli ve etkin bir şekilde oluşturulup sistem içerisinde üreticiye ulaştırılması reel anlamda orta vadeli bir uygulamadır (T.C Tarım ve Orman Bakanlığı, 2020).

Dünya'daki toplam tarımsal üretim değerinin yaklaşık %7 sini yaparak dünyada ilk 10 içerisinde yer alan Türkiye, maalesef birim alan hesabıyla yapılan bir verim sıralamasında gelişmiş ülkelerin çok gerisinde yer almaktadır. Temel tarımsal ürünlerin verim açığının düşük maliyetli üretim ile kapatılması gerekmektedir. Tarım arazilerinin ve tarımda kullanılan su kaynaklarının daha etkin ve sürdürülebilir bir şekilde kullanılmasının yanında sulanabilen arazilerin arttırılması, yerli sertifikalı tohum kullanımının yaygınlaştırılması, gübre ve kimyasal tarım ilaçlarının yeterli miktarda kullanılması, iyi çiftlik yönetimin sağlanması tarımsal üretimde verim artışını sağlayacak olan faktörlerdendir.

Tarımda üretim planlaması yapılmalıdır. Örneğin uygun meyve ağaçlarının üretim yerlerini düz ovalardan hafif eğimli yamaçlara yönlendirmek bir seçenektir. Türkiye'de üretilen bir ürünün farklı coğrafyalarda farklı maliyetleri mevcuttur. Ankara'da yetiştirilen buğdayın maliyeti ile Manisa'da yetiştirilen buğdayın maliyeti aynı değildir. Tüm şartlar göz önüne alınarak maliyeti en düşük, verimi en yüksek üretim bölgeleri belirlenmeli ve ürünlerin o bölgelerde yetiştirilmesine teşvik edilmelidir. Sözleşmeli üretime geçilmesi gerekmektedir. Çünkü serbest piyasada arzı az olan bir malın fiyatı artmaktadır, fiyatı artınca bir sonraki yıl birçok çiftçi rasyonel davranarak fiyatı yüksek olan malı üretmek için ekim/dikim yapmaktadır. Bu durum bir sonraki yıl yüksek olan fiyatın fazla arz yüzünden düşmesine hatta ürünlerin talep eksikliği nedeniyle tarlada kalmasına neden olmaktadır. Her ürün grubu için belirli havzalarda ne kadar üretim yapılacağına karar verilip ona göre üreticilerin yönlendirilmesi yapılmalıdır. Bunun içinde 22 milyon tarım parselinden izlenebilen 15 milyon tarım parselinin arttırılması gerekmektedir.

Organik ve sağlıklı tarım ürünlerinin üretimine teşvik edilmelidir. Bunu sağlamak için maliyetlerin azalması gerekmektedir. Çünkü bir ürünün organik olarak yetiştirilmesi daha maliyetlidir. Dünyada trend hale gelen sağlıklı ve kalıtsız besin tüketme alışkanlığı organik tarım ürünlerinin uluslararası piyasada hem fiyatını arttırmaktadır hem de rekabet gücünü arttırmaktadır.

Özellikle Fransa, İskoçya, İtalya, İsviçre, Almanya ve İngiltere gibi ülkelerde olduğu gibi kırsal turizmin artırılması gerekmektedir. Türkiye üzüm açısından zengin çeşitliliğe ve üretime sahiptir ancak Fransa'nın ve İtalya'nın sadece şarap üretiminden elde ettiği ihracat gelirini tüm tarım ürünlerinin ihracatından dahi elde edememektedir. Fransa'da St. Tropez, Champagne, Loire Valley, Bordeaux, Provence bölgeleri, İtalya'da Po, Veneto, Puglia bölgeleri, Almanya'da Bavyera bölgesi, İskoçya'da Highlands, Speyside, Islay ve Lowlands bölgeleri gibi üretimin ve turizmin zirvede olduğu bölgeler yaratılmalıdır. Doğal ve geleneksel tarımsal üretim merkezleri turizm için yeterli yöresel ürünlere ve doğal güzelliklere sahip olmalıdır. Anadolu'nun yüzlerce çeşitli endemik bitkileri tıbbi ve aromatik alanlarda değerlendirilmelidir.

Türkiye'de yaklaşık 3 milyon olan tarım işletmelerinin arazi büyüklüğü ortalama 60 dekar'dır. ABD'de bu miktar ortalama 1100 dekar, İngiltere'de 530 dekar, Fransa'da 520 dekar ve Almanya'da 450 dekar'dır. Türkiye tarımsal üretimde teknolojik entegrasyonu sağlamak ve üretimde verimliliği arttırmak için arazi toplulaştırma politikalarına kararlılıkla devam etmelidir. Parçalı tarım arazileri hem üretim maliyetini arttırmakta hem de teknolojik entegrasyonu engellemektedir.

Tarım sektörünün kendi kendine yetebilecek güce kavuşması için kısa vadeli etkiler yaratacak olan politikalardan ziyade orta ve uzun vadede yapısal engelleri kaldıracak politikalara ihtiyacı vardır. Tarımın izlenebilir, denetlenebilir ve değerlendirilebilir olması gerekmektedir. Tarımda yapılacak yapısal değişikliklerin amacının tarımın desteğe ihtiyaç duymadan ayakta kalacak hale gelmesi olmalıdır. Bu süreç tamamlanana kadar tarıma yapılan destek ödemelerinin, teşviklerin ve sübvansiyonların artırılması gerekmektedir. Tarım stratejik bir sektör olduğu için bugün bütçede açık verme pahasına yapılan her yatırım ileride bağımsız bir gıda arzına neden olacağından yatırımlar boşa gitmeyecektir.

Türkiye'de çiftçilerin maliyetini düşürmek için girdi desteklerinin her üreticiye ulaşması gerekmektedir. Desteklemeler her yıl o yılın üretim miktarı, iklim şartları, tarım sektöründeki enflasyon oranı gibi faktörlere bağlı olarak yeniden hesaplanmalıdır. Desteklemeler kadar bu desteklemelerin ödeme dönemi de çok önemlidir. Bütçenin müsait olduğu dönemlerde değil çiftçilerin paraya en çok ihtiyacı olduğu dönemlerde ödemeler yapılmalıdır. Çiftçi desteklemelerinde kullanılacak kaynak yarının tarım bağımsızlığına yapılan yatırım olarak görülmelidir.

Desteklemelerin yapılmadığı dönemde tarımda tasarrufları azaltıcı etkiye sahip olan banka faiz ödemelerinin önüne geçmek için Ziraat Bankası aracılığıyla düşük komisyonlu avans ödemesi uygulaması başlatılmalıdır. Destekler özelleştirilmelidir buradaki kasıt şudur: Akşehir'deki buğday üreticisi ile Aydın'daki buğday üreticisi alan veya kilograma göre aynı desteği almamalıdır. Çünkü bu durum maliyet avantajı yaratmakta piyasadaki rekabet koşullarına zarar vermektedir. Aksi halde katma değeri yüksek ürünlerin üretimi yerine katma değeri düşük ürünlerin üretimi artış gösterecektir. Katma değeri yüksek ve dünyada üretiminde ön sıralarda olduğumuz ürünlerin ülkeye getirisi daha yüksek olacaktır.

1980 sonrası uygulanan neoliberal politikalar Türkiye'de tarım sektöründe birçok sorunun devam etmesine veya oluşmasına neden olmuştur. Çiftçiyi destekleyen ve piyasada denetim mekanizması olarak görev yapan birçok KİT özelleştirilmiştir. Bu özelleştirmeler sonrasında boşluğu doldurulamayan kuruluşlara ihtiyaç artmıştır.

Kırsal bölgelerdeki yaşam standartlarının yükseltilmesi için kırsal kalkınma politikalarının etkin ve kararlı bir şekilde kullanılması gerekmektedir. Türkiye'de çiftçi nüfusunun yaş ortalaması her geçen yıl artış göstermektedir. Çiftçilikle uğraşan bireylerin eğitim durumu tarımsal ürünlerin üretiminde ve pazarlanmasında önemli bir yere sahiptir. Değişen dünya şartlarına uygun üretim ve pazarlama stratejine sahip genç nüfusun bu sektördeki varlığı arttırılmalıdır. Genç çiftçileri destekleyecek politikalar ile bunu yapmak mümkündür. Kırsal kalkınma politikaları ile proje bazlı üretim yaparak her bölgenin kendi potansiyelinde gelişimi sağlanmalıdır.

Tarımsal ürünlerin uluslararası piyasada rekabet edebilirliğini arttırmak için üreticilerin kurumlaşma, markalaşma ve belirli standartlarda üretim yapması sağlanmalıdır. Girdi fiyatlarını etkileyen iç veya dış faktörlere çiftçilerin aleyhine ise anında devlet eliyle müdahale edilmelidir. Üreticilerin örgütlenmesi sağlanmalıdır. Örgütlenme sonucunda oluşturulacak olan kurumsal üretim merkezleri aracılığıyla aradan kaldırarak kendi ürününü kendi satacak hale gelmesi için düzenlemeler yapılmalıdır. Çünkü üretici birliklerinin tüketicilere satış oranı Türkiye'de yüzde bir oranındadır. Bu oranın arttırılmasındaki hedef gelişmiş ülkelerde olduğu gibi %90 olmalıdır. Üretici birliklerinin direkt tüketiciye ulaşması konusu acil eylem planı niteliğinde harekete geçirilmedir. Bu durum hem artan gıda fiyatlarını düzenleyecek hem de üreticinin kazancını arttıracaktır.

5. SONUÇ

24 Ocak 1980’de uygulamaya koyulan İstikrar Tedbirleri 1970’li yıllar itibari ile dünyada yaygınlaşmaya başlayan neoliberal ekonomi politikalarının ülkemizdeki bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. 24 Ocak’ta 1970’lerde IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların tüm gelişmekte olan ülkelerde hedeflediği politikaların benzeri kararlar alınmıştır. Borç krizi içerisinde sancılı bir ekonomik yapıda olan tüm ülkeler serbestleşme hareketlerine hız vermek zorunda kalmıştır. Küreselleşen dünyada ekonomik sınırların kaldırılması amaçlanmıştır. Hammadde ithalatçısı birçok gelişmiş ülkenin 1970’lerin başında hammadde problemi yaşaması bir ürünün dünya pazarında korumasına karşıt görüşlerin artmasını sağlamıştır. Tarımsal ürünlerin ve ham petrolünde de içerisine dahil olduğu birçok hammaddenin taban fiyatlarının artması gelişmiş ülkelerin gözünü korumacı politikalar izleyen, gelişmekte olan hammadde sağlayıcısı ülkelere çevirmesine neden olmuştur. 1950’li yıllarda Avrupa’nın besin deposu olarak görülen Türkiye’de 24 Ocak sonrası tarımsal yapıdaki ilk değişim tarımsal desteklemelerde görülmüştür. Desteklemeler azaltılmaya başlamış ve bütçe üzerindeki yükü gerekçe gösterilmiştir. 1980 sonrası dönemde devlet-çiftçi ilişkisi bozulmuştur. Bu ilişki yerine sermaye-çiftçi ilişkisi gelişmeye başlamıştır.

1980 sonrası dönemde ortaya çıkan sermaye-çiftçi ilişkisi sadece üretim alanında değil pazarlama, lojistik, tarıma dayalı sanayide de görülmektedir. 1980 öncesinde mevcut olan birçok kooperatifin kapatılması veya çalışma faaliyetlerinin sınırlandırılması pazarlama ve lojistik açısından üreticilerin aleyhine birçok olumsuz durumun ortaya çıkmasına sağlamıştır. Kamu kesiminin KİT’ler aracılığıyla piyasaya müdahalesi aşamalı bir şekilde azaltılmıştır. Bu durum Türkiye’de tarım sektörünü yalnızlaştırmıştır. Tarım sektörünün tüm girdilerini sağlayan kuruluşlar özelleştirilmiştir. KİT’lerin ve girdi sağlayan sektörlerin, özel sektörün hakimiyeti altına girmesi tarımda üretim gerçekleştiren küçük ve orta ölçekli tarım işletmelerini olumsuz etkilemektedir.

Tarımda finansman sağlanmasına yardımcı olan birçok uygulamanın değişmesi üreticilerin finansman konusunda yüksek faize katlanmasını beraberinde getirmiştir. Faizin yüksek, ürün fiyatlarının düşük olduğu dönemlerde üreticilerin mali yapısı bozulmuştur. Tarımsal ürün desteklemeleri ve sübvansiyon ödemeleri yerini bazı

dönemlerde özel bankaların ticari kredilerine bırakmıştır. Desteklenen ürün sayısının azalması ve destek miktarlarının düşürülmesi birçok üreticinin üretimden vazgeçmesine neden olmuştur.

Tarım sektörünün en önemli görevi vatandaşların beslenme ihtiyacını karşılamak için gerekli gıda arzını yapmaktır. Bunun yanında tarım sektörü sanayi sektörüne hammadde sağlamak, istihdama katkı yapmak, ihracat yoluyla dış ticaret dengesinde paya sahip olmak ve çevre, iklimin korunmasını sağlamak gibi diğer görevleri ile çok önemli bir sektördür. Ülkenin kırsal kesiminde yaşayan halkın gelişmesi açısından stratejik öneme sahiptir. Sektöre genel itibarıyla bakıldığında teknolojik üretim araçlarının kullanımının artırılması ve altyapı eksikliklerinin tamamlanması ile üretim verimliliğinin artacağı aynı zamanda üreticilerin refah seviyesinin yükseleceği görülmektedir. Fakat Türkiye’de tarım sektörünün bütün sorunları ekonomik sıkıntılar temeline dayanmaktadır. Artan maliyetler ve ekonomideki dalgalanmalar tarım sektöründeki ekonomik sıkıntıların temelini oluşturmaktadır. Tarım sektöründe girdilerin birçoğu ithalat yoluyla elde edilmektedir. Bu durum tarımı dışa bağımlı hale getirmektedir.

Türkiye IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar ile yaptığı birçok anlaşmada tarıma yapılan desteklemelerin azaltılacağını taahhüt etmiştir. ABD ve Avrupa’nın birçok gelişmiş ekonomisi, gelişmekte olan ülkelerdeki tarımsal desteklemelerin azaltılması konusunda görüş bildirirken kendi tarım sektörlerinde ürün bazlı değişmekle birlikte %30-70 aralığında destek sağlamıştır. 24 Ocak Kararları sırasında ihracatın artırılması hedeflenmiştir ancak bu durum tarım sektöründe yeteri kadar gelişmemiştir. 24 Ocak sonrası dönemde yüksek enflasyon ve yüksek faize, TL’nin değer kaybetmesi eklenince Türk tarımı gelişmiş ülkelerdeki gibi bir büyüme yakalamamıştır. 24 Ocak Kararları sonrasında uygulanan politikalar Türk tarım kesiminin gelirini azaltmış aynı zamanda Türkiye’nin gıda ithalat etmesine neden olmuştur. Ülke nüfusunun ciddi bir bölümü hala tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Ancak tarım bu nüfusun oranında desteklenmemedir. Tarım sektörünün GSYH’ye katkısı barındırdığı nüfusa oranla düşüktür.

24 Ocak ve 5 Nisan İstikrar Tedbirleri ile Türkiye dünya ekonomisine entegre olmayı amaçlamıştır. Ancak bu süreç tarım sektörü için başarısızlık ile sonuçlanmıştır. 1980 sonrası planlanan tüm kalkınma modellerinde tarım sektörüne metin içerisinde gerekli

önem verilmiştir ama hiçbir kalkınma planı veya istikrar programı tarım sektöründe sıçramaya neden olmamıştır. 24 Ocak 1980 sonrası dönemde Türkiye'nin ekonomi ve tarım politikaları değerlendirildiğinde gelişmiş ülkelerin ve uluslararası kuruluşların yapılmasında fayda gördüğü tarımsal reformların birçoğu Türkiye'nin tarımsal üretimde bir başarı göstermemiştir. Aksine Türk tarımı ucuz hammadde sağlayıcı sektör konumuna dönüşmüştür.

Türkiye'nin 24 Ocak 1980 tarihinde başlayan neoliberal ekonomi serüveni şüphesiz sadece tarımda değil birçok sektörde olumlu ve olumsuz etkiler yaratmıştır. Tarım sektörüne 24 Ocak sonrası birçok yapısal reform ve düzenleme yapılmıştır. Ancak yapılan reform ve düzenlemelerin Türkiye'de gelişmiş ülkeler ile karşılaştırıldığında iyi yönde bir üretim artışı veya verimlilik artışı kazandırdığı görülmemektedir. Tarım bağımsızlığı bir ülkenin en az ekonomik ve siyasi bağımsızlığı kadar önemlidir. Gelişmiş ekonomiye sahip ülkelerin temel hedefi tarımda kendi kendine yetebilen bir ülke olmaktır. Çünkü artan dünya nüfusu ve küresel iklim değişiklikleri gıda arzında tehdit yaratmaktadır. Türkiye'nin sürdürülebilir ve kendine yeten bir tarım sektörü yaratması için acil eylem planı uygulaması gerekmektedir. Başta ABD olmak üzere neoliberal ekonomi politikaları ile yönetilen birçok gelişmiş ülkede tarım sektörü gelişmiş seviyededir. Türkiye'nin hedefi yüksek katma değere sahip bir tarım sektörüne ulaşmak olmalıdır.

KAYNAKLAR

- Abay, C. F., Gümüş, S. G., & Türkekul, B.** (2019). Türkiye'de 2000 Yılı Sonrası Uygulanan Tarım Politikaları. B. Pakdemirli, B. Yücel, N. Koşum, & Z. Bayraktar içinde, *Tarım Politikaları ve Ekonomisi*. Ankara: Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş.
- Abay, C., Olhan, E., Uysal, Y., Yavuz, F., & Türkekul, B.** (2005). Türkiye'de Tarım Politikalarında Değişim. *VI. Türkiye Ziraat Mühendisleri Odası Teknik Kongresi Sonuç Bildirgesi*. Ankara: Türkiye Bildiriler Kitabı.
- Adalı, B.** (2019). *Meleklerin Payı*. İstanbul: Epsilon Yayınevi Ticaret ve Sanayi A.Ş.
- Adanacıoğlu, H., & Albayrak, M.** (2019). Tarımsal Pazarlamada Mevcut Yapı ve Yeni Pazarlama Trendleri. B. Pakdemirli, B. Yücel, N. Koşum, & Z. Bayraktar içinde, *Tarım Politikaları ve Ekonomisi*. Ankara: Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş.
- Agrimetre.** (2020, Nisan 5). *Tarımsal Dış Ticaret Verileri*. Agrimetre: <https://agrimetre.com/turkiye-tarimsal-dis-ticaret-verileri/> adresinden alındı
- Ankara Ticaret Borsası.** (2009, Aralık 24). *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tarım*. Ankara Ticaret Borsası: https://www.ankaratb.org.tr/lib_upload/77_Cumhuriyetin%20%C4%B0lk%20Y%C4%B1llar%C4%B1nda%20Tar%C4%B1m_24_12_2009.pdf adresinden alındı
- Aysu, A.** (2008). *Küreselleşme ve Tarım Politikaları* (1 b.). İstanbul: Su Yayınları.
- Bakırcı, M.** (2007). *Türkiye'de Kırsal Kalkınma Kavramlar-Politikalar-Uygulamalar*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Berend, I. T.** (2015). *20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi*. (S. Çağlayan, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Borsa İstanbul A.Ş.** (2019). *Tarihsel Gelişmeler*. Mayıs 15, 2021 tarihinde Borsa İstanbul A.Ş.: <https://www.borsaistanbul.com/tr/sayfa/27/tarihsel-gelistmeler> adresinden alındı
- Cahill, D., & Konings, M.** (2019). *Neoliberalizm*. (O. Orhangazi, Çev.) Ankara: Ütopya Yayınları.
- Çelikel, E.** (2020, Mayıs 27). *Demokrat Parti özel sektörle yatırımlarda 'altın yıllara' imza attı*. Haziran 3, 2020 tarihinde Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/demokrat-parti-ozel-sektorle-yatirimlarda-altin-yillara-imza-atti-/1854680> adresinden alındı
- Dinler, Z.** (2014). *Tarım Ekonomisi*. Bursa: Ekin Basım Yayım.
- Doğan, S.** (2015). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.
- DPT.** (1963, Ocak). *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*. Ankara: T.C Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. Ocak 6, 2021 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti

Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı: https://sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/Birinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-1962-1967.pdf adresinden alındı

DPT. (1968). *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*. Ankara: T.C Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. Ocak 2, 2021 tarihinde <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/%C4%B0kinci-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1968-1972%E2%80%8B.pdf> adresinden alındı

DPT. (1969, Ocak). *Kalkınan Türkiye (Rakamlarla 1923-1968) Devlet Planlama Teşkilatı İstatistikleri*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

DPT. (1973). *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı*. Ankara: T.C Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. Temmuz 8, 2020 tarihinde <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/%C3%9C%C3%A7%C3%BCnc%C3%BC-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1973-1977%E2%80%8B.pdf> adresinden alındı

DPT. (1979). *Dördüncü 5 Yıllık Kalkınma Planı*. Ankara: T.C Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. Ocak 4, 2021 tarihinde <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/D%C3%B6rd%C3%BCnc%C3%BC-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1979-1983%E2%80%8B.pdf> adresinden alındı

DPT. (1990). *1980'den 1990'a Makroekonomik Politikalar Türkiye Ekonomisindeki Gelişmenin Analizi ve Bazı Değerlendirmeler*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.

DPT. (1991). *Türkiye'de Planlama ve Serbest Piyasa Ekonomisi*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.

DPT. (2000). *8. Beş Yıllık Kalkınma Planı*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.

Dünya Bankası. (2020). *World Bank Data*. Mayıs 20, 2021 tarihinde World Bank: <https://data.worldbank.org/country/turkey?locale=tr> adresinden alındı

Dünya Bankası. (2021). *Agriculture, Forestry and Fishing Value Added (% of GDP)*. Nisan 2, 2021 tarihinde The World Bank: <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?locations=TR> adresinden alındı

Dünya Bankası. (2021). *Agriculture, Forestry and Fishing Value Added (Annual % Growth)*. Mart 29, 2021 tarihinde The World Bank: <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.KD.ZG?locations=TR> adresinden alındı

Eğilmez, M. (2021). *Türkiye Ekonomisi* (4 b.). İstanbul: Remzi Kitabevi A.Ş.

Ertuğrul, C., İpek, E., & Çolak, O. (2010). Küresel Mali Krizin Türkiye Ekonomisine Etkileri. *Akademik Fener*, 59-72. Mayıs 21, 2021 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/203476> adresinden alındı

Eser, E. (2011). Türkiye'de Uygulanan Yatırım Teşvik Sistemleri ve Mevcut Sistemin Yapısına Yönelik Öneriler/ Yayınlanmış Uzmanlık Tezi. *Devlet Planlama Teşkilatı*.

- Eşiyok, A.** (2004). *Türkiye'nin Kalkınma Sürecinde Tarım Sektörü: Gelişmeler, Sorunlar, Tespitler ve Tarımsal Politika Önerileri*. Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş.
- FAOSTAT.** (2021, Ağustos 15). *FAO Data*. Aralık 15, 2021 tarihinde Food and Agriculture Organization: <https://www.fao.org/faostat/en/#data/QCL> adresinden alındı
- Friedman, M.** (2017). *Kapitalizm ve Özgürlük*. (D. Erbek, & N. Himmetoğlu, Çev.) Ankara: Eksi Kitaplar Yayınları.
- Galbraith, J. K.** (2013). *Büyük Kriz 1929*. (Ö. Özdem, & E. N. Akbaş, Çev.) İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Gümüş, S. G.** (2019). Türkiye'De Uygulanmakta Olan Kırsal Kalkınma Politikaları. B. Pakdemirli, B. Yücel, N. Koşum, & Z. Bayraktar içinde, *Tarım Politikaları ve Ekonomisi* (s. 39-48). Ankara: Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş.
- Günaydın, G.** (2006). Türkiye Tarım Sektörü. *Tarım ve Mühendislik Dergisi*(76-77), 16.
- Güven, S.** (1998). *1950'li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerine Amerikan Kalkınma Reçeteleri*. İstanbul: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Hayek, F. A.** (2018). *Kölelik Yolu*. (A. Yayla, & Y. Arsan, Çev.) Ankara: Liberte Yayınları.
- Heywood, A.** (Nisan 2016). *Küresel Siyaset*. (N. Uslu, Çev.) Ankara: Adres Yayınları.
- İleri, S.** (2014). *Dünyada ve Ülkemizde Tarımsal Mekanizasyonun Gelişimi*. Ankara: Türk Tarım Alet ve Makinaları İmalatçıları Birliği.
- ILO.** (2014). *Global Employment Report*. Cenevre: Uluslararası Çalışma Örgütü. Mayıs 24, 2021 tarihinde https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_245201.pdf adresinden alındı
- ILO.** (2021, Mayıs 14). *Statistics on unemployment and supplementary measures of labour underutilization*. Eylül 2, 2021 tarihinde International Labour Organization: <https://ilostat.ilo.org/topics/unemployment-and-labour-underutilization/> adresinden alındı
- İnan, İ. H.** (2019). *Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- İzmir Büyükşehir Belediyesi.** (2004). *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*. İstanbul: İzmir Büyükşehir Belediyesi.
- Kaya, M., & Kalaycı, İ.** (2021). Türkiye'de Tarihsel Süreçte Tarım Politikası ve Planlama Deneyimi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 23-34.
- Kazgan, G.** (2013). *Tarım ve Gelişme* (2 b.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Keynes, J. M.** (2008). *Genel Teori İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*. (U. S. Akalın, Çev.) İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Köse, S.** (2000). 24 Ocak 1980 ve 5 Nisan 1994 İstikrar Programları Çerçevesinde Yapılan Hukuki ve Kurumlar Düzenlemelerin Mukayeseli Analizi/Yayınlanmış Uzmanlık Tezi. 350. Ocak 3, 2021 tarihinde <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/SalihKOSE.pdf> adresinden alındı
- Küçükkalay, A. M.** (2015). *İktisadi Düşünce Tarihi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Mazoyer, M., & Roudar, L.** (2016). *Dünya Tarım Tarihi Neolitik Çağ'dan Günümüzdeki Krize*. (B. Alemdar, Çev.) Ankara: Epos Yayınları.
- MÜSİAD.** (2010). *Türkiye Ekonomisi Raporu, Ekonomide ve Demokraside Yükselme Zamanı*. İstanbul: MÜSİAD.
- OECD.** (2018). *Income inequality*. Ağustos 5, 2021 tarihinde OECD Data: <https://data.oecd.org/inequality/income-inequality.htm> adresinden alındı
- Oğuz, C., & Bayramoğlu, Z.** (2018). *Tarım Ekonomisi*. Konya: Atlas Akademi Yayınları.
- Oktar, S., & Varlı, A.** (2010). Türkiye'de 1950-54 Döneminde Demokrat Parti'nin Tarım Politikası. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, XXVIII(I), 01-22.
- Özçam, M.** (2004). *Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Türkiye*. Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu.
- Özgür, H., & Yavuzçehre, P. S.** (2016). Türkiye'nin Büyükşehir Belediyesi Sistemi:1982-2015. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 903-926.
- Öztürk, Ş., Nas, F., & İçöz, E.** (2008). 24 Ocak Kararları, Neo-liberal Politikalar ve Türkiye Tarımı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15-32.
- Sarıkoyuncu, A., & Kayıran, M.** (1998, Eylül 1). Atatürk, Cumhuriyet ve Türk Tarımı: Atatürk'ün Tarım Politikası ve Sonuçları. *Erdem*(31), 215-242. Ocak 13, 2021 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/44375/548897> adresinden alındı
- T. C. Yüksek Seçim Kurulu.** (1983, Kasım 6). *17. Dönem Milletvekili Genel Seçimi*. Mayıs 14, 2021 tarihinde T. C. Yüksek Seçim Kurulu: https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/1983MilletvekiliSecimi/1983_Secim_Sonuclari.pdf adresinden alındı
- T.C Cumhurbaşkanlığı Resmi Gazete.** (1985, Haziran 28). *Finansal Kiralama Kanunu (Kanun No.3226)*. Mayıs 26, 2021 tarihinde T.C Cumhurbaşkanlığı Resmi Gazete: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18795.pdf> adresinden alındı
- T.C Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı.** (2015). *Ülkemizde Zirai Mücadele Girdilerinin Değerlendirilmesi*. Ankara: Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar

Genel Müdürlüğü. Mayıs 5, 2020 tarihinde
<http://arastirma.tarim.gov.tr/zmmae> adresinden alındı

T.C Kalkınma Bakanlığı. (2013). *2014-2016 Orta Vadeli Program*. Ankara: T.C Kalkınma Bakanlığı. Haziran 5, 2021 tarihinde
http://www.dap.gov.tr/IMG_CATALOG/dosya/orta-vadeli-program-2014-2016.pdf adresinden alındı

T.C Kalkınma Bakanlığı. (2014). *10. Kalkınma Planı Türkiye'de Cari İşlemler Açığı Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara: T.C Kalkınma Bakanlığı.

T.C Kalkınma Bakanlığı. (2014). *Türkiye'de Cari İşlemler Açığı Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara: T.C Kalkınma Bakanlığı.

T.C Kalkınma Bakanlığı. (2018). *Tarımda Toprak ve Suyun Sürdürülebilir Kullanımı Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara: T.C Kalkınma Bakanlığı.

T.C Merkez Bankası. (2000). *1999 Yıllık Rapor*. Ankara: T.C Merkez Bankası.

T.C Merkez Bankası. (2001, Haziran 19). *Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı*. Haziran 2, 2021 tarihinde T.C Merkez Bankası:
<https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/26640b7b-9641-4c35-99ec-cd10a9d4e51b/program.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-26640b7b-9641-4c35-99ec-cd10a9d4e51b-m3fB7oF> adresinden alındı

T.C Merkez Bankası. (2014). *2013 Yıllık Rapor*. Ankara: T.C Merkez Bankası.

T.C Merkez Bankası A.Ş. (1984). *Banka Meclisinde Hazırlanan Yıllık Faaliyet Raporu, Denetleme Kurulu Raporu, Bilanço Kar ve Zarar Hesabı*. Ankara: T.C Merkez Bankası A.Ş.

T.C Merkez Bankası A.Ş. (1986). *1986 Yıllık Rapor*. Ankara: T.C Merkez Bankası A.Ş.

T.C Resmi Gazete. (1945, Haziran 15). *15 Haziran 1945 Tarihli Kanun*. Ekim 21, 2020 tarihinde T.C Resmi Gazete:
<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6032.pdf> adresinden alındı

T.C Resmi Gazete. (1973, Temmuz 19). *Toprak ve Tarım Reformu Kanunu*. Aralık 18, 2020 tarihinde T.C Resmi Gazete:
<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14599.pdf> adresinden alındı

T.C Resmi Gazete. (1984, Aralık 19). *Arşiv*. Haziran 8, 2021 tarihinde T.C Resmi Gazete: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18610.pdf> adresinden alındı

T.C Resmi Gazete. (1986, Ağustos 20). *1177 ve 3291 Sayılı Kanunlar*. Temmuz 1, 2021 tarihinde T.C Resmi Gazete:
<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/19197.pdf> adresinden alındı

T.C Resmi Gazete. (2005, Temmuz 7). *Toprak Koruma ve Arazi Kullanım Kanunu*. Haziran 11, 2021 tarihinde T.C Resmi Gazete:
<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5403.pdf> adresinden alındı

T.C Resmi Gazete. (2006, Nisan 18). *Tarım Kanunu*. Ocak 16, 2021 tarihinde T.C Resmi Gazete: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/04/20060425-1.htm> adresinden alındı

- T.C Tarım ve Orman Bakanlığı.** (2020, Aralık 6). *Bakanlarımız Listesi*. Mayıs 12, 2021 tarihinde T.C Tarım ve Orman Bakanlığı:
<https://www.tarimorman.gov.tr/Sayfalar/Bakanlik.aspx?OgeId=4&Liste=Bakanlik> adresinden alındı
- T.C Tarım ve Orman Bakanlığı.** (2021, Mart 19). *Bitki Besleme İstatistikleri*. Mart 28, 2021 tarihinde T.C Tarım ve Orman Bakanlığı:
<https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Bitkisel-Uretim/Bitki-Besleme-ve-Tarimsal-Teknolojiler/Bitki-Besleme-Istatistikleri> adresinden alındı
- T.C Tarım ve Orman Bakanlığı.** (2021). *Bitkisel Üretim Verileri*. Şubat 9, 2021 tarihinde T.C Tarım ve Orman Bakanlığı:
<https://www.tarimorman.gov.tr/sgb/Belgeler/SagMenuVeriler/BUGEM.pdf> adresinden alındı
- T.C Tarım ve Orman Bakanlığı.** (2021, Mart 1). *Makro Ekonomik Göstergeler GSYH*. Mart 29, 2021 tarihinde T.C Tarım ve Orman Bakanlığı: T.C Tarım ve Orman Bakanlığı adresinden alındı
- T.C Tarım ve Orman Bakanlığı.** (2021, Ağustos 12). *Makroekonomik Göstergeler*. Ekim 20, 2021 tarihinde T.C Tarım ve Orman Bakanlığı:
<https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Veriler/IstihdamIsgucu.pdf> adresinden alındı
- T.C Tarım ve Orman Bakanlığı.** (2021, Aralık 12). *Mazot ve Gübre Fiyatları*. Aralık 15, 2021 tarihinde T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı:
<https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Bitkisel-Uretim/Bitki-Besleme-ve-Tarimsal-Teknolojiler/Bitki-Besleme-Istatistikleri> adresinden alındı
- T.C Tarım ve Orman Bakanlığı.** (2021, Kasım 11). *Tarımsal Destekler*. Aralık 1, 2021 tarihinde T.C Tarım ve Orman Bakanlığı:
<https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Tarimsal-Destekler> adresinden alındı
- T.C Ticaret Bakanlığı.** (2019, Mayıs). *Ticaret Bakanlığı Devlet Yardımları Rehberi*. Eylül 15, 2021 tarihinde T.C Ticaret Bakanlığı:
https://ticaret.gov.tr/data/5b87fac913b8761160fa1cf0/Devlet_Yardimlari_Rehberi.pdf adresinden alındı
- T.C. Merkez Bankası.** (1999). *1998 Yıllık Rapor*. Ankara: T.C. Merkez Bankası.
- Tan, S., Kumuk, T., Savran, F., & Everest, B.** (2010). Türkiye'de 2000 Yılı Sonrası Uygulanan Tarım Politikaları: Tarım Reformu Uygulama Projesi. *Türkiye IX. Tarım Ekonomisi Kongresi* (s. 972-976). Şanlıurfa: Tarım Ekonomisi Derneği. Haziran 9, 2021 tarihinde
<https://tarekoder.org/2010sanliurfa/972-976.pdf> adresinden alındı
- TCMB.** (1995). *1994 Yıllık Rapor*. Ankara: T.C Merkez Bankası. Eylül 5, 2021 tarihinde T.C Merkez Bankası:
https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/30007905-d542-42ff-af45-abf32213eebf/1994_Yillik_Rapor.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-30007905-d542-42ff-af45-abf32213eebf-mh5yGXn adresinden alındı
- TCMB.** (2021, Kasım 15). *Enflasyon Hesaplayıcı*. Aralık 10, 2021 tarihinde T.C. Merkez Bankası:

https://www3.tcmb.gov.tr/enflasyoncalc/enflasyon_hesaplayici.html
adresinden alındı

TDK. (2015). *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*. Ocak 6, 2021 tarihinde Türk Dil Kurumu: www.sozluk.gov.tr adresinden alındı

Thornton, P. (2019). *Büyük Ekonomistler*. (H. K. Cimitoğlu, Çev.) Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.

TMO. (2008). *1938-2007 Yılları İç Satış Fiyatları*. Aralık 14, 2020 tarihinde T.C TMO Genel Müdürlüğü: <https://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/istatistikler/5eskiyillaricsatisfiyati.pdf> adresinden alındı

TMO. (2021, Mart 15). Nisan 5, 2021 tarihinde T.C Toprak Mahsülleri Ofisi Genel Müdürlüğü: <https://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/hububat/dunhubrapormart2021.pdf> adresinden alındı

TMO. (2021, Ekim 15). *Hububat İç Satış Fiyatları*. Kasım 15, 2021 tarihinde Toprak Mahsulleri Ofisi: <https://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/istatistikler/5eskiyillaricsatisfiyati.pdf> adresinden alındı

TMSF. (2009). *TMSF Tarihsel Yolculuğu*. Mayıs 12, 2021 tarihinde Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu: <https://www.tmsf.org.tr/tr/Tmsf/Info/tarihce.tr> adresinden alındı

Toplu Konut İdaresi Başkanlığı. (tarih yok). *Kuruluş ve Tarihçe*. Mayıs 15, 2021 tarihinde Toplu Konut İdaresi Başkanlığı: <http://www.toki.gov.tr/kurulus-ve-tarihce> adresinden alındı

Toprak, M. (2001). *Küreselleşme ve Kriz Türkiye ve Dünya Deneyimi* (9 b.). Ankara: İmaj Kitabevi.

Topuz, H. (2007). CUMHURİYET DÖNEMİ EKONOMİSİNDE. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(3), 367-380.

TÜİK. (2020, Aralık 28). *Bitkisel Üretim İstatistikleri*. Nisan 18, 2021 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Bitkisel-Uretim-Istatistikleri-2020-33737> adresinden alındı

TÜİK. (2020, Haziran 25). *Kimyasal İlaç Kullanım Miktarı*. Ekim 6, 2020 tarihinde Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=ila%C3%A7%20kullan%C4%B1m%C4%B1> adresinden alındı

TÜİK. (2020, Mayıs 11). *Nüfus, yıllık nüfus artış hızı ve cinsiyet oranı, 1927-2020*. Aralık 28, 2020 tarihinde Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=n%C3%BCfus> adresinden alındı

TÜİK. (2021, Ocak 29). *Dış Ticaret İstatistikleri Aralık 2020*. Nisan 3, 2021 tarihinde Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Aralik-2020-37412> adresinden alındı

- TÜİK.** (2021, Mart 1). *Gayrisafi Yurtiçi Hasıla, İktisadi Faaliyet Kollarına (A10) Göre Cari Fiyatlarla (Değer, Pay, Değişim oranı)*. Nisan 9, 2021 tarihinde Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Donemsel-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-IV.-Ceyrek:-Ekim---Aralik,-2020-37180> adresinden alındı
- TÜİK.** (2021, Mart 22). *İşgücü İstatistikleri*. Nisan 9, 2021 tarihinde Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2020-37484> adresinden alındı
- TÜİK.** (2021, Eylül 1). *Sabit Fiyatlarla Sektörlerin GSYH İçindeki Payları*. Ekim 15, 2021 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Donemsel-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-II.-Ceyrek:-Nisan---Haziran,-2021-37182> adresinden alındı
- TÜİK.** (2021, Mart 23). *Tahıl ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Üretim Miktarları*. Nisan 3, 2021 tarihinde Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=tarim-111&dil=1> adresinden alındı
- TÜİK.** (2021, Şubat 17). *Tarım ve Orman Alanları*. Mart 15, 2021 tarihinde Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=tarim-111&dil=1> adresinden alındı
- TÜİK.** (2021, Kasım 19). *Tarımsal Girdi Fiyatları Endeksi*. Kasım 21, 2021 tarihinde Türkiye İstatistik Kurumu: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tarimsal-Girdi-Fiyat-Endeksi-Eylul-2021-37279> adresinden alındı
- Türkiye Buğday Ekiliş-Üretim-Verim ve TMO Alımları.** (2019, Ağustos 6). Ekim 22, 2020 tarihinde T.C. Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü: <https://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/istatistikler/tablolari/1bugdayeuva.pdf> adresinden alındı
- Türkiye İstatistik Kurumu.** (2021, Haziran 22). *TÜİK İstatistik Veri Portalı*. Ağustos 5, 2021 tarihinde TÜİK: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Gelir,-Yasam,-Tuketim-ve-Yoksulluk-107> adresinden alındı
- Yenal, O.** (2017). *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yeşilyurt, Ş., & Tuna, A.** (2017, Haziran 1). 1926 Yılı İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Raporu Çerçevesinde Aşar Vergisinin Kaldırılması İle İlgili Bir Değerlendirme. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 33(95), 39-92.
- Yıldırım, C.** (2019). *Dünyada ve Türkiye'de Neoliberalizm*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Yıldız, H.** (2006, Kasım). *Türkiye'de Kamu Kesimi Borçlanma Gereğinin Artış Nedenleri ve Kamu Borçlarının Boyutları*. Mayıs 19, 2021 tarihinde *Mevzuat Dergisi*: <https://www.mevzuatdergisi.com/2006/11a/01.htm> adresinden alındı